

AYDIN BALAYEV

**MƏMMƏD
ƏMİN**

QURBƏTDƏ
VƏTƏN
DAVASI

RƏSULZADƏ 19²²₄₃

AYDIN BALAYEV

**MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ
QÜRBƏTDƏ VƏTƏN DAVASI
1922-1943**

Bakı - 2019

*Rusiya azərbaycanlılarının federal milli-mədəni
muxtariyyətinin Federal Şurasının üzvü
Şaiq Məmmədovun dəstəyilə nəşr olunub*

Elmi redaktor: Giorgi Mamulia, tarix elmləri doktoru,
Fransa Sosial Elmlər Ali Məktəbinin əməkdaşı

Rəyçi: Yavuz Akpınar, Egey Universitetinin professoru

Aydın Balayev. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Qürbətdə
Vətən davası. 1922-1943. Bakı: 2019, “Pergament” Y.E.,
200 səh.

Kitab son illərdə müxtəlif ölkələrin arxivlərində aşkarlanıb, ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmiş sənədlər əsasında milli dövlətçiliyimizin banisi Məmməd Əmin Rəsulzadənin 1922-1943-cü illərdə mühacirətdəki fəaliyyətinin tədqiqinə həsr olunub.

Kitabda M.Ə.Rəsulzadənin həmin dövərdə Azərbaycan və Qafqaz mühacirəti daxilində gedən proseslərdə iştirakı, onun mühacirətin birliyinə nail olunması istiqamətindəki fəaliyyəti, eləcə də sovet rejiminə qarşı barışmaz və davamlı mücadiləsinin müxtəlif məqamları yeni faktlar əsasında araşdırılır.

© Aydın Balayev

*Azərbaycan Cümhuriyyətinin banisi
Məmməd Əmin Rəsulzadənin
anadan olmasının
135 illiyinə ithaf olunur*

İÇİNDƏKİLƏR

Giriş	6
I FƏSİL. M.Ə. Rəsulzadənin Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Türkiyədəki birinci mühacirət dönəmi (1922-1924).....	10
II FƏSİL. Azərbaycan və Qafqaz siyasi mühacirəti daxilində birləşmə proseslərinin önündə. “Prometey” hərəkatının təşəkkülü (1925-1930)	44
III FƏSİL. Mühacirət həyatının Avropa dönəmi. Qafqaz Konfederasiyası Paktının imzalanması (1931-1936)..	93
IV FƏSİL. M.Ə. Rəsulzadə II Dünya müharibəsi ərəfəsi və gedişində. Mühacirət daxilində ziddiyyətlərin kəskinləşməsi (1937-1943).....	131
Son söz əvəzi	185
Adlar göstəricisi.....	188
Bibliografiya.....	195

*Dahiliy  apararı bircə yol
var və həmin yol iztirablardan keçir.*

Albert Eynşteyn

GİRİŞ

Dünya tarixinə bütün müsəlman aləmində ilk respublika kimi daxil olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-ci il mayın 28-də yaradılması, heç şübhəsiz ki, Ə.M. Topçubaşı, F. Xoyski, N. Yusifbəyov, H. Ağayev və Azərbaycanın XX əsrin başlanğıcındakı siyasi və ziyalı elitasının digər görkəmli nümayəndələrinin məqsədyönlü, fədakar əməyinin nəticəsi idi. Lakin bu bənzərsiz şəxsiyyətlərin xidmətlərinə zərrə qədər də kölgə salmadan etiraf etməliyik ki, Cümhuriyyətimizin təşəkkülündə aparıcı rol Məmməd Əmin Rəsulzadəyə məxsusdur. Məhz o, azərbaycançılıq ideologiyasının timsalında müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin nəzəri əsaslarını yaratmaqla kifayətlənməyərək, onların praktikada həyata keçirilməsinə rəhbərlik etmişdir. Bu mənada, M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan türklərinin milli dövlətçiliyinin banisidir.

M.Ə. Rəsulzadə ömrünün sonuna kimi Azərbaycanın istiqlalı ideyasına sadıq qalmış, 1920-ci ilin aprelində Cümhuriyyətin süqutundan sonra da, qürbət ellərdə Vətənin itirilmiş müstəqilliyinin bərpası uğrunda yorulmaz mücadiləsini davam etdirmişdir. Oxuculara təqdim olunan kitabın əsas məqsədi də məhz M.Ə. Rəsulzadənin mühacirət dövründəki fəaliyyətinin araşdırılmasıdır. Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi 1922-1943-cü illəri əhatə edir. Bu onunla izah olunur ki, həmin dövr M.Ə. Rəsulzadə və bütövlükdə Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəaliyyətinin zürvə nöqtəsi hesab olunur. Belə ki, II Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra mühacirət hərəkatı tədricən zəifləməyə başlayır.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazasını son illərdə müxtəlif ölkələrin arxivlərində aşkarlanaraq nəşr edilmiş çoxsaylı sənəd və materiallar təşkil edir. Əksəriyyəti ilk dəfə olaraq

elmi dövriyyəyə daxil edilən həmin sənədlər M.Ə.Rəsulzadənin mühacirətdəki fəaliyyətinin bir çox qaranlıq səhifələrini işıqlandıрмаğa imkan verir. Bu baxımdan, ilk növbədə, S. İshaqovun tərtibçisi olduğu bir neçə sənədlər toplusunu qeyd etmək lazımdır.¹ Həmin toplularda Azərbaycan siyasi mühacirətinin aparıcı simaları, o cümlədən M.Ə. Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini əks etdirən və son zamanlara kimi araşdırıcılara məlum olmayan sənədlər yer alıb.

Azərbaycan siyasi mühacirət tarixinin mənbəşünaslıq bazasının genişlənməsində gürcü tədqiqatçısı G. Mamulia da önəmli rol oynayıb. Belə ki, S. İshaqovun yuxarıda göstrilən toplularına daxil edilmiş məktub və digər sənədlərin əhəmiyyətli bir hissəsi G. Mamulia tərəfindən Paris sosial elmlər məktəbinin Rusiya, Qafqaz və Mərkəzi Avropa Araşdırmaları Mərkəzində saxlanılan Ə.M. Topçubaşının şəxsi fondunda aşkarlanıb. Məxfi xarakterli həmin məktublar son vaxtlara qədər yalnız Rəsulzadə və Topçubaşının ən yaxın silahdaşlarının məhdud bir dairəsinə məlum idi.

Bundan əlavə, Qafqaz Konfederasiyası Paktının tarixinə, eləcə də “Prometey” hərəkatı çərçivəsində yaradılmış Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz milli mərkəzlərinin fəaliyyətinə dair sənəd və materiallardan ibarət daha bir toplu 2012-ci ildə G. Mamulia tərəfindən Moskvada nəşr edilib.²

Lakin S. İshaqov və G. Mamulianın əməyini qiymətləndirməklə yanaşı, belə bir məlum həqiqəti də qeyd etməliyəm ki, tanınmış Azərbaycan diplomatı, Cümhuriyyət və mühacirət dövrü tariximizin yorulmaz tədqiqatçısı və təbliğatçısı Ramiz Abutalıbovun dəstəyi olmadan, yuxarıda göstə-

¹ Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем. М., 2010; Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений и писем. М., 2011; А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде. Переписка. 1923-1926 гг. М., 2012.

² Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения: Сборник документов. М., 2012.

rilən toplular çətin ki, işıq üzü görərdi. Uzunmüddətli diplomatik fəaliyyəti ərzində mühacirətin müxtəlif nəsilələrinin nümayəndələri ilə yaxın dostluq münasibətlərində olması, R. Abutalıbova hazırda Azərbaycan arxivlərində saxlanan çoxsaylı tarixi sənədləri qürbətdən Vətənimizə qaytarmağa imkan vermişdir.

R. Abutalıbov həmçinin Azərbaycan mühacirəti haqqında bir neçə kitabın, o cümlədən 2015-ci ildə Bakıda işıq üzü görmüş “Odlar Yurdu azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə. Azərbaycan mühacirətinin siyasi tarixi. 1920-1945” (G. Mamulia ilə birlikdə) adlı fundamental tədqiqat əsərinin müəllifidir. Bu əsərin ən dəyərli cəhəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan mühacirətinin həmin dönmədəki fəaliyyəti ümumdünya prosesləri kontekstində, Qafqaz mühacirətinin tərkib hissəsi kimi tədqiq olunur. Belə yanaşma müəlliflərə yerli tarixçilərin əksəriyyəti üçün xarakterik olan əyalətçilik meyllərindən qaçmağa imkan verir.

R. Abutalıbovla G. Mamulianın birgə yaradıcılıq işinin hələlik sonuncu məhsulu olan dördcildlikdə³ Ə.M. Toçubaşının Paris arxivindəki nadir sənədlər toplanıb. Dördcildliyə daxil edilmiş sənədlər yalnız mütəxəssislərə deyil, həm də geniş oxucu kütləsinə Azərbaycan Cümhuriyyəti və siyasi mühacirət tarixinin indiyədək qaranlıq qalan bir çox səhifələrilə tanış olmaq imkanı yaradır.

Mühacirət tarixinə həsr edilmiş son illərin nəşrlərindən danışarkən, Vilayət Quliyevin tərtib etdiyi toplunu da qeyd etmək lazımdır.⁴ Kitabda Polşada məskunlaşmış Azərbaycan siyasi mühacirət nümayəndələrinin indiyədək geniş ictimaiyyətə məlum olmayan tarixi, ədəbi və publisistik irsinin nümunələri toplanıb. M.Ə. Rəsulzadə, M.B. Məmmədzadə, M.

³ Тоғчибаши А.М. Парижский архив. 1919-1940. Кн. 1. 1919-1921. М., 2016; Кн. 2. 1921-1923. М., 2016; Кн. 3.1924-1930. М., 2017; кн. 4. 1931-1940. М., 2018.

⁴ Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-е годы XX века). Торун, 2010.

Mehdiyev və digər tanınmış mühacirlərin topluya daxil edilmiş çoxsaylı yazılarında milli qüvvələrin bolşevik rejiminə qarşı ideoloji və siyasi mübarizəsi öz əksini tapıb.

Sözügedən toplularda dərc olunan sənəd və materiallar tədqiqatımızın mənbəşünaslıq bazasını təşkil edir. Bundan əlavə, kitabda Egey Universitetinin (Türkiyə) professoru Yavuz Akpınar və digər türk araşdırmaçısı Ömər Özcan tərəfindən təqdim olunan materiallardan da istifadə olunub.

Kitabda R. Abutalıbov, Y. Akpınar, Ə. Tahirzadə və D. Əhmədin şəxsi kolleksiyalarından götürülmüş fotolardan istifadə edilib.

Kitabın nəşrinə dəstək verdiyi üçün Rusiya azərbaycanlılarının federal milli-mədəni muxtariyyətinin Federal Şurasının üzvü Şaiq Məmmədova dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

I FƏSİL

M.Ə. Rəsulzadənin Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Türkiyədəki birinci mühacirət dönəmi (1922-1924)

Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə Azərbaycan türkləri öz tarixinin ən faciəli dövrlərindən birinə qədəm qoydular. Ölkənin XI rus ordusu tərəfindən işğalından dərhal sonra bolşeviklər vətəndaşların siyasi hüquq və azadlıqlarının saxlanacağı barədə bir az əvvəl verdikləri bütün vədləri unudaraq, Cümhuriyyətin tanınmış xadimlərinə qarşı amansız təqib və repressiyalara başladılar. Azərbaycanda kütləvi terror rejimi bərqərar edildi.

Həmin hadisələrin şahidlərindən biri 1920-ci ilin aprel işğalından dərhal sonra Azərbaycandakı durumu belə təsvir edir: “Mən sərxoş matros, qızıl əsgər və çekistlərin törətdikləri mənasız və məqsədsiz zorakılıq hallarını ayrı-ayrılıqda təsvir etmək gücündə deyiləm; qarətlər, təhqirlər, əsas insan haqlarının ayaqlar altına atılması; qadınların zorlanması və azğınlaşmış alçaqların bu kimi saysız-hesabsız digər cinayətləri; ÇK və zindanların ciddi-cəhdlə gizlədilən dəhşətləri. Həmin vahiməli günlərdə insan özünü ən adi azadlıq, hüquq və ədalət təminatlarından məhrum hiss edirdi...”⁵ Gündəlik axtarışlar, heç bir qanuna əsaslanmayan özbaşına müsadirələr, insanların məhkəməsiz və istintaqsız həbs və edamları Azərbaycan əhalisi üçün adi həyat tərzinə çevrilmişdi.

Ümumilikdə, 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustuna-dək olan dövr ərzində ölkədə 48 min insan bolşevik terrorunun qurbanı oldu ki, onların da əsas hissəsini Azərbaycanın siyasi,

⁵ *Аскеров-Кенгерлинский А.* Трагедия Азербайджана // *Хазар*. 1990. № 3. С. 81.

hərbi və intellektual elitasının nümayəndələri təşkil edirdi.⁶ Aydınır ki, bolşeviklər bu yolla Azərbaycan xalqını siyasi və hərbi liderlərdən məhrum etməklə, milli müqavimət hərəkatını maksimum dərəcədə zəiflətməyə çalışırdılar.

Şübhəsiz ki, belə bir durumda açıq siyasi fəaliyyətdən söhbət belə gedə bilməzdi. Bu səbəbdən də, Aprel işğalından dərhal sonra M.Ə. Rəsulzadə də qeyri-leqal fəaliyyətə keçməli oldu. Lakin gündən-günə güclənən repressiyalar şəraitində Bakıda qalmağın təhlükəli olduğu nəzərə alınaraq, onun dağ yolları ilə Gürcüstana keçməsi qərara alındı. Yolda bir müddət Lahıca gizlənməli olan M.Ə. Rəsulzadə burada özünün ən dəyərli əsərlərindən biri olan – “Əsrimizin Səyavuşu”nu qələmə aldı. Bu əsər M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan milli hərəkatının tarixinə həsr olunmuş silsilə yazılarının ilki oldu.

Satqınlıq səbəbindən bolşeviklər M.Ə. Rəsulzadənin Lahıca gizləndiyi yeri müəyyənləşdirənlər də, bundan xəbər tutan M.Ə. Rəsulzadə oranı tərk edə bilir. Buna baxmayaraq, bolşeviklər 1920-ci il avqustun 17-də Göyçay qəzasının Qaraməryəm kəndində onu həbs etməyə müyəssər olurlar. O, buradan Bakıya göndərilir və “Azərbaycan xalqının cəlladı” ləqəbini almış V. Pankratovun başçılıq etdiyi “Xüsusi şöbə”nin təcridxanasında saxlanılır.

Yerli kommunistlər təkidlə M.Ə. Rəsulzadənin edam olunmasını tələb etsələr də, Stalinin şəxsi müdaxiləsi nəticəsində o, bu təhlükədən xilas ola bilir. 1920-ci il noyabrın 1-dən Bakıda yoxlama səfərində olan Stalin təbii ki, cavanlıq dostu M.Ə. Rəsulzadənin həbsi barədə məlumatlı idi. Stalin “Hümmət” sosial-demokrat təşkilatının rəhbərlərindən biri olmuş M.Ə. Rəsulzadə ilə uzun illər çarizmə qarşı inqilabi mübarizədə çiyin-çiyinə iştirak etmiş və bu zəmində onlar arasında demək olar ki, dostluq münasibətləri yaranmışdı.

⁶ *Аскеров-Кенгерлинский А.* Трагедия Азербайджана. С. 87.

Şahidlərin dediyinə görə, həmin dövrdə Stalin çox tez-tez Məmməd Əminin Novxanıdakı ata evinə qonaq gəlirmiş. Hətta bir neçə dəfə Rəsulzadə çar xəfiyələrinin təqib etdiyi Stalini atasının axund olduğu Novxanı məscidində gizlədərək, onu faktiki olaraq həbsdən xilas etmişdi. Bundan əlavə, 1908-ci ilin martında çar xəfiyələrinin əlinə keçərək Bayıl həbsxanasına salınan Stalinin elə həmin ilin sentyabrında oradan qaçışını təşkil edənlərdən biri məhz M.Ə. Rəsulzadə olmuşdu.

Bəzi ehtimallara görə, Məmməd Əminin həmin yaxşılıqlarını unutmayan Stalin, gənclik dostuna öz borcunu qaytarmaq məqsədilə onu həbsdən azad etmək qərarına gəlir. Lakin hansı məqsəd güdməsindən asılı olmayaraq, etiraf etməliyik ki, Stalin M.Ə. Rəsulzadəni faktiki olaraq ölümdən xilas edir. Və üstəlik onu özüylə bərabər Moskvaya aparır. O, açıq şəkildə M.Ə. Rəsulzadəyə bildirmişdi ki, Bakıda qalacağı təqdirdə yerli kommunistlər onu “rahat buraxmayacaqlar və zühur edəcək hər hansı bir hadisəni bəhanə edərək, məsuliyyətə çəkəcəklər”.⁷ Belə bir durumda M.Ə. Rəsulzadənin həmin təkliflə razılaşmaqdan başqa çıxış yolu yox idi.

Əlbəttə, Stalinin M.Ə. Rəsulzadəni həbsdən xilas etməkdə əsil məqsədinin nədən ibarət olması barədə bu gün yalnız ehtimallar irəli sürmək olar. Lakin çox güman ki, Stalini belə bir addımı atmağa sövq edən səbəb heç də onun dara düşmüş köhnə dostuna “borcunu qaytarmaq” istəyi deyildi. Hərçənd, normal insanlarda yalnız ikrah hissi doğuran Stalin kimi şəxsiyyətlər belə bu cür sentimental insani hisslərdən məhrum deyillər.

Fikrimizcə, M.Ə. Rəsulzadəni “Xüsusi şöbə” cəlladlarının əlindən xilas edərkən Stalin, ilk növbədə, öz merkantil siyasi maraqlarına uyğun hərəkət edirdi. Güman etmək olar ki, Stalin M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan cəmiyyətindəki böyük nüfuzundan sovet hakimiyyətinin regiondakı mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün istifadə etmək niyyətində idi və bu

⁷ *Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri*. Bakı, 1991. S. 26.

məqsədlə də onu bu və ya başqa şəkildə bolşeviklərlə əməkdaşlığa cəlb etmək istəyirdi.

Bu gün belə bir niyyət nə qədər inanılmaz görünə də, həmin dövrün reallıqları baxımından gerçəkləməsi tamamilə mümkün olan bir istək idi. Belə ki, həmin illərdə bir-birinə daban-dabana zidd ideoloji baxışlara malik insanlar arasında sırf praqmatik mülahizələrdən yaranmış belə siyasi işbirliyi nümunələrinə çox tez-tez rast gəlmək mümkün idi. Məsələn, “İttihad və Tərəqqi” partiyasının aparıcı simalarından biri olmuş, Osmanlı imperiyasının keçmiş hərbi naziri Ənvər paşa 20-ci illərin başlanğıcında bolşeviklərlə sıx əməkdaşlıq edirdi. Moskvada sığınacaq tapmış Ənvər paşa bolşeviklərin dəstəyi ilə “İslam inqilab cəmiyyəti” adlı bir təşkilat yaratmışdı ki, onun da əsas qayəsi məhkum müsəlman millətlərinin istiqlalına nail olunmasından ibarət idi.⁸

M.Ə.Rəsulzadə ilə Moskvada görüşən Ənvər paşa “Müsavat” liderinə bolşeviklərlə mübarizədən əl çəkməyi və bu cəmiyyətə daxil olmağı təklif etmişdi. O, öz təklifini belə əsaslandırırırdı ki, “Müsavat” Qızıl orduya qarşı heç nə edə bilməz, ən kiçik bir hərəkət nəticəsində məhvi-pərişan olar, bundan da bütün Azərbaycan zərər görər, türklər və müsəlmanlar qılıncdan keçirilər”. Paşanın “müsəlman millətlərinin hürr və müstəqil olmasına” çalışmasını yüksək dəyərləndirən M.Ə. Rəsulzadə, eyni zamanda, onun təklifi etdiyi yolla həmin “mükəmməl qayəyə” çatmağın mümkünsüzlüyünü onun diqqətinə çatdırmışdı.

M.Ə. Rəsulzadə hesab edirdi ki, “sosialist internasionalinın göbəyi olan Moskva” eyni vaxtda həm də Şərqi xalqlarının milli-azadlıq hərəkatının mərkəzi ola bilməz. Onun fikrincə, “qırmızı Moskvada olacaq bir müsəlman hərəkatı ümumi kommunist hərəkatının silahından başqa bir şey olmayacaq. Belə olmaqdan çıxmaq istədiyi gün isə mövcud şərtlər daxilində

⁸ *Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri.* S. 68.

məhv ediləcək”.⁹ Bu səbəbdən də o, nəzakətli olduğu qədər də qətiyyətli şəkildə Ənvər paşanın təklifini rədd etdi. Hərçənd, Ənvər paşa özü də çox tezliklə yanıldığını anladı və bolşeviklərlə hər cür əməkdaşlıqdan imtina edərək Mərkəzi Asiyaya getdi. Orada bolşeviklər əleyhinə basmaçılar hərəkatının liderlərindən birinə çevrilən Ənvər paşa 1922-ci ilin avqustunda qırmızı ordu hissələri ilə döyüşlərdən birində qəhrəmancasına həlak oldu.

Beləliklə, Ənvər paşanın nümunəsində görürük ki, 20-ci illərin əvvəlində antaqonist əqidə sahibləri arasında ən ağıllıq-siyasi ittifaqların yaranması tamamilə real idi. M.Ə. Rəsulzadənin sosial-demokrat keçmişini nəzərə alan Stalin çox güman ki, onun “haqq yolu”na qayıdacağına müəyyən ümidlər bəsləyirdi.

Digər tərəfdən, Stalinin Azərbaycanın o zamankı nominal rəhbəri olan N. Nərimanovla münasibətlərinin, yumşaq desək, gərgin olması faktını da nəzərə almaq lazımdır. Stalinlə M.Ə. Rəsulzadə arasında “Xüsusi şöbə”nin zindanında baş tutmuş qısa söhbətdən belə “xalqlar ata”sının N. Nərimanova qarşı kinli və təkəbbürlü münasibətini sezməmək mümkün deyil. Buna görə də, tamamilə mümkündür ki, M.Ə. Rəsulzadəyə əməkdaşlıq təklif edən Stalin müəyyən şərtlər daxilində N. Nərimanovu öz gənclik dostu ilə əvəzləməyi planlaşdırırdı. Hər halda tanınmış tatar bolşeviki M. Sultan-Qaliyevin məlumatına görə, belə bir variant həmin dövərdə Kreml kabinetlərində ciddi müzakirə predmeti idi.¹⁰

Azərbaycanın güney və quzeyinin birləşməsi perspektivi fonunda M.Ə. Rəsulzadənin Stalin üçün əhəmiyyəti daha da artırdı. Belə ki, Azərbaycanın quzeyinin ardınca ölkənin güney hissəsinin də sovetləşməsi planları həmin dövərdə Kreml rəhbərliyi səviyyəsində ciddi müzakirə olunurdu.¹¹ Həmin vəzifəni reallaşdırmaq üçün tələb olunan hərbi qüvvə - bolşevik hissə-

⁹ *Rəsulzadə M.Ə.* Stalinlə ixtilal xatirələri. S. 70.

¹⁰ Yenə orada. S. 66.

¹¹ Yenə orada. S. 64.

ləri o zaman artıq İran ərazisində, Ənzəli limanı rayonunda yerləşdirilmişdi. M.Ə. Rəsulzadənin Cənubi Azərbaycan və bütövlükdə İran inqilabçıları arasında böyük nüfuz sahibi olduğunu nəzərə alsaq, o, bu planın gerçəkləşməsində həqiqətən də mühüm rol oynaya bilərdi.

Həmin nüfuzun sübutu olaraq belə bir faktı da xatırlamaq yerinə düşər ki, 1920-ci ilin yayında Bakıda olan tanınmış İran inqilabçısı Heydər xan Əmioğlu M.Ə. Rəsulzadənin həbsdən azad olunması xahişi ilə şəxsən N. Nərimanova müraciət etmişdi. M.Ə. Rəsulzadə ilə hələ İrandakı Məşrutə inqilabı dövründən dostluq münasibətləri olan Heydər xan N. Nərimanov başda olmaqla Sovet Azərbaycanının bütün nüfuzlu şəxslərilə görüşərək, onlara “Məmməd Əminin başından bir tük belə əskik olmamalıdır!” mesajını vermişdi.¹² Digər tərəfdən, M.Ə. Rəsulzadənin Moskvaya Stalinin şəxsi vaqonunda getməsi də çox mətləblərdən xəbər verir.

Hər halda, düşünürük ki, Məmməd Əmini xilas edərkən Stalin üçün həlledici amil heç də onların arasında vaxtı ilə mövcud olmuş keçmiş dostluq münasibətləri deyildi. Sadəcə olaraq o, öz siyasi məqsədləri üçün M.Ə. Rəsulzadədən istifadə etmək niyyətində idi. Təsadüfi deyil ki, M.Ə. Rəsulzadənin Moskvada olduğu il yarım ərzində Stalin dəfələrlə müxtəlif şirnikləndirici təkliflərlə ona müraciət etmişdi. Bundan məqsəd isə nəyin bahasına olursa-olsun M.Ə. Rəsulzadəni sovet rejimilə əməkdaşlığa cəlb etmək idi.

Bir fakta da diqqət yetirmək lazımdır ki, Finlyandiyada yaşayan həmyerlimiz Tahirə Cəfərovanın aşkar etdiyi arxiv sənədlərindən məlum olur ki, 1920-1922-ci illərdə M.Ə. Rəsulzadə Moskvada Preçistenski bulvarındakı (indiki Qoqol bulvarı) 29 №-li binada yaşayırmış. Ən maraqlısı isə odur ki, Stalinin rəhbərlik etdiyi Milli işlər xalq komissarlığı da həmin binada yerləşirdi. Özü də Məmməd Əmin bəyin yaşadığı mənzil (14 saylı) həmin komissarlığın rəhbəri olan Stalinin

¹² *Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri*.S. 24.

kabinetilə (12 saylı mənzil) yanaşı idi. Çox güman ki, bu qonşuluq təsadüfi deyildi və M.Ə. Rəsulzadənin hər addımına nəzarət etmək məqsədi güdürdü.¹³

M.Ə. Rəsulzadənin 1920-1922-ci illərdə Moskvada Preçistenski bulvarında (indiki Qoqol bulvarı) yaşadığı 29 sayılı bina.

Stalin şəxsən M.Ə. Rəsulzadədən xahiş etmişdi ki, Rusiyanın miili işlər komissarlığı nəzdində yaradılması planlaşdırılan Şərq ölkələrinin tədqiqi ilə məşğul olacaq elmi cəmiyyətin sədrliyini öz üzərinə götürsün. Daha sonra ona Moskvada yeni təsis olunan “Şərq millətləri kommunist universitet”inin professoru vəzifəsi təklif edilmişdi. Lakin siyasi əqidəsinə zidd olduğu üçün M.Ə. Rəsulzadə bütün bu təklifləri rədd edir və

¹³ *Джафарова Т.* Дом в Москве, в котором жил М.Ə. Расулзаде // <https://ann.az/ru/dom-v-moskve-v-kotorom-zhil-mamed-emin-rasulzade-foto/>

Stalinin onu “yola gətirmək” üçün etdiyi davamlı təşəbbüslər uğursuzluqla nəticələnir.¹⁴

Beləliklə də, 1920-ci ilin noyabrından 1922-ci ilin yayına kimi Moskvada yaşadığı dövrdə M.Ə. Rəsulzadə yalnız Şərq dilləri institutunda (keçmiş Lazarev institutu) fars və rus dillərindən dərs deməklə kifayətlənərək, eyni zamanda, elmi araşdırmalarla məşğul olur.

Bütün bu cəhdləri edərkən Stalin bir məqamı nəzərdən qaçırdı ki, onunla üz-üzə duran artıq əsrin əvvəlindəki gənc, təcrübəsiz və bir qədər də romantik Məmməd Əmin deyildi. M.Ə. Rəsulzadə artıq tam formalaşmış siyasətçi, əqidəsinin düzgünlüyünə dərinə inanən və məqsədlərinin gerçəkləşməsi yolunda hər cür fədakarlığa hazır olan şəxsiyyət idi. Və onu hətta Stalin belə tutduğu yoldan döndərmək iqtidarında deyildi.

Amma Məmməd Əmin onu da gözəl anlayırdı ki, uzun müddət belə davam edə bilməz və o, sonsuzluğa qədər Stalinin “xahiş”lərini rədd etmək durumunda deildir. Ona görə də, sonu görünməyən bütün bu usandırıcı təkliflərdən xilas olmaq üçün M.Ə. Rəsulzadə, nəhayət ki, Rusiyanı birdəfəlik tərk etmək qərarına gəlir. Moskvadakı dostları ona Fin körfəzi vasitəsilə Finlyandiya keçməyi məsləhət görürlər.¹⁵

Həmin məqsədi gerçəkləşdirmək üçün M.Ə. Rəsulzadə 1922-ci ilin yayında kitabxanalarda işləmək, eləcə də N. Marr və V. Bartold kimi tanınmış alimlərdən məsləhət almaq bəhanəsilə Petroqrada elmi ezamiyyətə yollanır və öz dostlarının, ilk növbədə, tatar filosofu və maarifçisi Musa Bıqıyevin vasitəsilə Fin körfəzi üzərindən Finlandiyaya keçə bilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Petroqradda yaşayan tatar xadimlərinin bu sahədə xeyli təcrübəsi vardı. Belə ki, M.Ə. Rəsulzadədən əvvəl onlar eyni yolla Sədri Maqsudi və Abdulla Tayması da Finlandiyaya keçirmişdilər.

¹⁴ *Rəsulzadə M.Ə.* Stalinlə ixtilal xatirələri. S. 56-57.

¹⁵ *Resulzade M.E.* Rusiya'da siyasi Vaziyet. İstanbul, 2005. S. 26.

Avqustun 11-də gecə Oranienbaum rayonunda qayığa minən Məmməd Əmin bəy Finlyandiyanın Tyrisevya məntəqəsi yaxınlığında sahilə çıxır. 15 gün ərzində Kellomyakidə karantində qaldıqdan sonra, M.Ə. Rəsulzadə təxminən üç həftə ərzində Helsinkidəki tatar koloniyasının qonağı olur. 1922-ci il sentyabrın 16-da Məmməd Əmin Helsinkini tərk edərək, Berlina yollanır. Məhz Berlində olarkən, oktyabrın 12-də o, Ceyhun bəy Hacıbəyliyə məktub yazaraq bildirir ki, 13-nə kimi bütün işlərini yekunlaşdıracaq və oktyabrın 14-ü axşam Almaniya paytaxtını tərk edərək Parisə yola düşəcək.¹⁶

Finlandiya. 1922-ci ilin avqustu. Ön cərgədə (soldan sağa): Abdulla Taymas, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Lütfi İshaqi. Arxa planda: Vəli Əhməd Həkim.

Mühacirət tariximizin tanınmış tədqiqatçısı G. Mamulianın Paris arxivlərində aşkar etdiyi sənədlər göstərir ki, 1922-ci il dekabr ayının ortalarına kimi M.Ə. Rəsulzadə Parisdə yaşayıb.

¹⁶ *Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем / Сост., предисл. и прим. С. Исхаков. М., 2010. С. 246-247.*

Həmin sənədlərdən belə məlum olur ki, Türkiyənin xarici işlər naziri İsmət paşaya ünvanlanmış və Ə.M. Topçubaşı tərəfindən noyabrın 17-də bu ölkənin Parisdəki səfirliyinə təqdim olunmuş notanın türk dilindəki mətni M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən redaktə edilib.¹⁷

İlkin olaraq hətta belə planlaşdırılmışdı ki, M.Ə. Rəsulzadə və Azərbaycan təmsilçilərindən daha bir nəfər Lozanna konfransında Ə.M. Topçubaşını müşayiət edəcəklər. Lakin maliyyə qıtlığı bu ideyanın gerçəkləşməsinə mane olur. Belə ki, “Azərbaycan neft sahibkarları ittifaqı”nın rəhbəri M. Əsədullayev əvvəlcə həmin məqsədlə vəsait ayıracağını vəd etsə də, sonradan sözünün üstündə durmur. Həmçinin tezliklə aydın olur ki, Britaniya hökuməti bolşevik işğalına məruz qalmış Qafqaz cümhuriyyətlərinin nümayəndə heyətlərini Lozanna konfransına buraxmaq niyyətində deyil.

Yaranmış durumu nəzərə alan M.Ə. Rəsulzadə qəti olaraq Türkiyədə məskunlaşmaq qərarına gəlir və 1922-ci il dekabr ayının ikinci ongünlüyünün başlanğıcında Parisdən Lozannaya, oradan isə İstanbula yola düşür. 1922-ci il dekabr ayının ortalarında M.Ə. Rəsulzadə artıq İstanbulda idi.¹⁸

Doğrudur, bəzi tədqiqatçılar M.Ə. Rəsulzadənin 1923-cü ilin əvvəlində İstanbula gəldiyini iddia edirlər.¹⁹ Lakin yuxarıda sadalanan faktlar bu iddiaların yanlışlığını sübut edir. Hər halda, 1922-ci ilin dekabrında M.Ə. Rəsulzadənin artıq İstanbulda olması şəksizdir. Həmin dövrdə onun İstanbuldan silahdaşlarına və dostlarına göndərdiyi çoxsaylı məktublar da bunu bir daha təsdiqləyir. 1922-ci il 21 dekabr tarixli həmin məktublardan birində M.Ə. Rəsulzadə qeyd edir ki, İstanbula gəldikdən bir neçə gün sonra Atatürk hökumətinin daxili işlər

¹⁷ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Политический портрет. Баку, 2018. С. 219.

¹⁸ Сведения представлены Г. Мамулиа.

¹⁹ Daha ətraflı məlumat üçün bax: *Hacaloğlu Y. Resulzade'den Tanrıöver'e mektuplar // Türk dünyası araşdırmaları. 1997. Sayı: 109. S. 210.*

naziri Refat paşa ilə görüşüb və Azərbaycan mühacirətinin problemlərini onunla müzakirə edib.²⁰

Həmin dövərdə Azərbaycandan olan mühacirlər Asiya və Avropanın bir çox ölkələrində məskunlaşsalar da, onların əksəriyyəti Türkiyə, İran və Fransada sığınacaq tapmışdı. Təsadüfi deyil ki, məhz bu üç ölkədə Azərbaycan siyasi mühacirəti daha aktiv fəaliyyət göstərirdi. Onlar imkanları daxilində təbliğat aksiyaları keçirir, xarici ictimaiyyəti Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən işğalı faktı barədə məlumatlandırırtdılar.²¹ Versal sülh konfransında Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndə heyətinə rəhbərlik edən Ə.M. Topçubaşının bu sahədəki fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır.²²

Lakin Ə.M. Topçubaşı və Azərbaycanın digər mühacirlərinin bu istiqamətdəki fəaliyyətinin əhəmiyyətini zərrə qədər də azaltmadan hər halda etiraf etməliyik ki, onların bütün bu cəhdləri lokal və epizodik xarakter daşıyırdı. Bu isə dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş Azərbaycan mühacirlərinin fəaliyyətini koordinasiya edib, onu ümumi məcraya yönəldə biləcək vahid mərkəzin olmaması ilə əlaqədar idi.

İstanbula gəlincə isə, M.Ə. Rəsulzadə burada Azərbaycan mühacirətinin çox acınacaqlı durumu ilə üzləşmiş oldu. Doğrudur, sonralar Məmməd Əmin bəyin siyasi opponentləri iddia edirdilər ki, o hələ Moskvada olarkən onlar İstanbula mühacirətin işlək təşkilatlarını yaradıblar. Və İstanbula gələn M.Ə. Rəsulzadənin üzərinə sadəcə olaraq həmin hazır təşkilatlara rəhbərlik etmək vəzifəsi düşüb.

Lakin tarixi faktlar bu iddiaların əsassızlığını sübut edir. 1922-ci ilin sonunda, Məmməd Əmin bəyin İstanbula gəldiyi ərzədə Azərbaycan mühacirətinin burada hər hansı bir işlək təşkilatının mövcudluğundan söhbət belə gedə bilməzdi. Çünki mövcud qurumlar iflic vəziyyətində idi. Mühacirlər arasında intriqa və fikir ayrılıqları səbəbindən İstanbuldakı Azərbaycan

²⁰ *Rəsulzadə M.Ə. Məktublar. Şəfərbəyçilik. Bakı, 2017. S. 18-19.*

²¹ *Абутальбов Р. Свои среди чужих, чужие среди своих. М., 2007. С. 4.*

²² *Абутальбов Р. Годы и встречи в Париже. С. 53, 65.*

konsulluğu belə fəaliyyətini dayandırmışdı. Bu barədə Məmməd Əmin bəy C. Hacıbəyliyə ünvanladığı 1922-ci il 21 dekabr tarixli məktubunda məlumat verir.²³

Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstanbuldakı nümayəndəliyinin bağlanması Ə.M. Topçubaşının dəstəklədiyi X.Xas-məmmədovla Y.V.Çəmən-zəminli arasındakı ziddiyyətlər xüsusilə önəmli rol oynamışdı. Bu konfliktin tərffərüatları tarixi tədqiqatlarda ətraflı əks olunduğundan biz bu məsələnin üzərində dayanmağı lazım bilmirik.²⁴

Həmin dönmədəki vəziyyəti xarakterizə edən M.Ə. Rəsulzadə yazır ki, “1922-ci ilin sonunda İstanbula gəldiyim günlərdə oradakı Azərbaycan icmasında qarşılaşdığım mənərə heç də gözləmədiyim bir fəlakət səviyyəsindəydi... Nə Azərbaycan davasını dəstəkləyən bir dövri mətbuat vardı, nə də milli davaya qarşı olan hücumlara cavab verəcək bir adam!”²⁵

Bu səbəbdən də, M.Ə. Rəsulzadə İstanbulda Azərbaycan siyasi mühacirətinin təşkilatlanması işinə praktiki olaraq sıfırdan başlamalı oldu. Təbii ki, bu məsələdə o, türk rəsmi dairələrinin dəstəyinə böyük ümidlər bəsləyirdi. Lakin çox tezliklə aydın oldu ki, M.Ə. Rəsulzadənin həm türk ictimaiyyəti, həm də dövlət adamları tərəfindən kifayət qədər isti qarşılanmasına baxmayaraq, Ankara siyasi mühacirətin Azərbaycanın istiqlalının bərpası uğrunda mücadiləsinə yardım etmək niyyətində deyildir.

Məlum olduğu kimi, Antanta dövlətləri ilə ölüm-dirim mübarizəsi aparan Türkiyə bolşeviklərlə siyasi sövdələşməyə getməyə məcbur olmuşdu. Rusiya ilə Türkiyə arasında 1921-ci il martın 16-da imzalanmış Moskva müqaviləsinə görə isə, kəmalçılarla bolşeviklər öhdəlik götürmüşdülər ki, öz ərazilərində

²³ Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем. С. 242.

²⁴ Вах: Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Политический портрет. С.225-227.

²⁵ *Rəsulzadə M.Ə.* Məktublar. Şəfibəyçilik. S. 182.

qarşı tərəfə yönəlik təşkilat və qrupların yaranması və fəaliyyətinə imkan verməyəcəklər.²⁶

Bu müqavilənin imzalanmasından sonra Moskva Türkiyə ərazisində siyasi mühacirlərin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq məqsədilə Ankaraya təzyiqləri daha da artırdı. Bütün bunlar Azərbaycan mühacirətinin Türkiyədə açıq antibolşevik fəaliyyətini mümkünsüz edirdi. Təsadüfi deyil ki, M.Ə. Rəsulzadə 1922-ci ilin sonlarında C. Hacıbəyliyə yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, “burada qəzet çıxartmaq mümkün olacaq. Ancaq təşkilat yaratmaq rəsmən mümkün olmayacaqdır. Məlum səbəbə görə”.²⁷

Hərçənd ədalət naminə etiraf etməliyik ki, 20-ci illərin ortalarına kimi Türkiyədə Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan siyasi mühacirlərinin fəaliyyəti üçün müəyyən imkanlar mövcud idi. Bu, kamalçıların sonadək ruslara etibar etməməsilə izah olunurdu. Onlar ehtiyatlandırdılar ki, Moskva istənilən vaxt Ankaranı təcrid etmək məqsədilə Qərb dövlətlərilə sövdələşməyə gedə bilər. Bunları nəzərə alan Ankara, 20-ci illərin ortalarına kimi Qafqazdan olan siyasi mühacirlərə açıq dəstək verməsə də, onların yarımqəbul fəaliyyətinə elə də ciddi maneələr yaratmırdı.

Məhz bu durumdan yararlanan M.Ə. Rəsulzadə İstanbulda Azərbaycan mühacirətinin təşkilati strukturlarının yardılması işinə başladı. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycan mühacirətinin gizli fəaliyyət göstərən ilk siyasi təşkilatı – “Müsavət” partiyasının Xarici Bürosu yaradıldı. Bu qurum həm Azərbaycanın daxilində, həm də onun hüdudlarından kənar – Türkiyə, İran və Avropa ölkələrindəki “Müsavət”ın yerli özəklərinə ümumi rəhbərliyi həyata keçirirdi. Ən vacib qərarlar Xarici Büronun M.Ə. Rəsulzadə (sədr), X. Xasməmmədov və M.C. Axundzadədən ibarət olan Rəyasət heyəti tərəfindən qəbul edilirdi.²⁸

²⁶ История дипломатии. Т. 3. М., 1986. С. 313.

²⁷ *Rəsulzadə M.Ə.* Məktublar. Şəfərbəyçilik. S. 18.

²⁸ *Şimşir S.* Azərbaycanın İstiklal Mücadelesi. İstanbul, 2006. S. 37.

Təşkilatlanma məsələləri ilə paralel olaraq M.Ə. Rəsulzadə informasiya və təbliğat işlərinin sahmana salınması ilə də məşğul olurdu. Bu baxımdan M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan türklərinin istiqlal mücadiləsindəki əsas xidmətlərindən biri mühacir dövrü mətbuatının yaradılmasıdır. Sovet rejiminin hökmranlıq etdiyi onilliklər ərzində həmin mətbuat vətənin hüdudlarından kənar da yorulmadan, ardıcıl şəkildə Azərbaycan davasını aparmışdır.

Mətbuatın rolu Azərbaycan siyasi mühacirəti üçün xüsusilə önəmli idi, çünki gürcü və ermənilərdən fərqli olaraq, onun Avropanın ali hakimiyyət dəhlizlərində nüfuzlu himayədarları yox idi. Bununla bağlı Məmməd Əmin bəy ürək ağrısı ilə C. Hacıbəyliyə yazırdı ki, “gürcülərin II İnternasionalı və avropalı dostları var ki, onlar vasitəsilə öz maraqlarını yeridirlər. Biz isə belə imkanlardan məhrumuq. Bu səbəbdən də, mövcudluğumuzu dünyaya bəyan etmək üçün yeganə vasitəmiz mətbuatdır”.²⁹ Eyni zamanda, M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan mühacirlərinin dövlət müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizəyə toparlanmasında mətbuatın əhəmiyyətini yaxşı anlayırdı.

Təkcə Azərbaycan deyil, bütün türk-müsəlman siyasi mühacirətinin ilk mətbu orqanı olan “Yeni Kafkasya” dərgisinin birinci sayı 1923-cü il sentyabrın 26-da İstanbulda işıq üzü gördü.³⁰ Azərbaycan türklərinin, eləcə də Qafqaz millətlərinin “Rusiya əsarətindən qurtulması” uğrunda rus imperializminə qarşı mücadiləni əsas qayəsi elan etmiş bu dərginin yaradıcısı, əsas yazarı və faktiki redaktoru M.Ə. Rəsulzadə idi.³¹

V.Quliyevin çox düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, “Yeni Kafkasya” təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, həmçinin sovet imperiyasının digər məhkum türk-müsəlman xalqlarının ilk mətbu tribunası idi. Qafqaz xalqları, tatarlar, başqırdlar, qazaxlar və

²⁹ Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем. С. 301.

³⁰ Şimşir S. Azərbaycanın İstiklal Mücadelesi. S. 39.

³¹ Yenə orada. S. 40.

digərləri milli maraqları uğrunda mübarizədə dərginin imkanlarından geniş istifadə edirdilər.³²

Lakin heç şübhəsiz ki, “Yeni Kafkasya” dərgisi ilk növbədə Azərbaycan auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdu və onun ayrı-ayrı sayları dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş azərbaycanlı mühacirlər arasında geniş yayılmaqla bərabər, həm də gizli kanallarla rus işğalı altında inləyən Azərbaycana da çatdırılırdı.

“Yeni Kafkasya”da çap olunan kəskin antisovet məzmunlu materiallarda bolşeviklərin Azərbaycandakı müstəmləkə siyasəti ifşa olunur, onun həqiqi mahiyyəti açıb göstərilirdi. Dərgi eyni zamanda Azərbaycan istiqlalı ideyasının ardıcıl təbliğatçısı kimi çıxış edirdi. Bu isə sovet rejimini qıcıqlandırmaya bilməzdi. Təkcə Bakıda nəşr olunan qəzetlər deyil, həm də SSRİ-nin “Правда” kimi mərkəzi mətbu orqanları da mütəmadi olaraq “Yeni Kafkasya”da çıxan yazılara tərki göstərərək, onları təkzib etmək məcburiyyətində qalırdılar. Hətta “Новый Восток” kimi akademik elmi jurnal belə həmin anti-müsavət kampaniyasından kənarda qala bilməmişdi.³³Bütün bu faktlar “Yeni Kafkasya”nın səmərəli fəaliyyətinin əyani nümayişi idi.

“Yeni Kafkasya”nın ən maraqlı materiallarından biri M.Ə. Rəsulzadənin 1924-cü ilin yanvarında, dərginin 5-ci sayında dərc olunmuş Stalinə açıq məktubu oldu.³⁴ Həmin məktubda Məmməd Əmin bəy “Xüsusi şöbə” çəlladlarının əlindən xilas üçün Stalinə minnətdarlığını bildirirdi. Məktubda deyilirdi: “Qurtuluşum dostlarım üzərində xoş bir heyrət təsiri buraxmışdır. Təbii ki, onlar haqlıdırlar. Fəhlələrdən bir çoxunu yalnız müsavətçi olduqlarına görə güllələmədilərmi? Bu məntiqlə, adı çəkilən partiyanın rəisi olmaq hesab ilə mənim qurtuluşum

³² Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-е годы XX века) / Сост., предисл. и прим. В. Гулиев. Торун, 2010. С. 11.

³³ Мəммəдзadə М.В. Milli Azərbaycan hərəkatı. S. 191.

³⁴ Resulzade Mehmet Emin Bey'in Bir Mektubu // Yeni Kafkasya. 1. Yıl. İstanbul, 2018. S. 71-72.

bir növ möcüzə idi. Qeyd edim ki, bu möcüzənin səbəbi-kəraməti sizsiniz, çünki keçmiş dostluğu unutmayaraq mənə Bakı zindanından çıxarmağa lüzum gördünüz”.³⁵

Lakin xilas üçün Stalinə minnətdarlığını bildirərkən belə M.Ə. Rəsulzadə öz prinsiplərindən geri çəkilmir və bolşeviklərin siyasətini sərt tənqid atəşinə tutaraq vurğulayırdı ki, “hakimiyyəti ələ keçirmiş kommunist fırqəsi ideologiyanın bütün cəbhələrində geri çəkilə-çəkilə keçmiş rus imperiyasının bərpası fikrinə dayandı. Hazırda Rusiyada baş verən hadisələr isə bundan yüz il əvvəl cərəyan edən hadisələrdən başqa bir şey deyildir. Yüz il əvvəldə olduğu kimi indi də Rusiya müstəmləkələri bir yerə toplanmaqdadır”.³⁶ Nə qədər paradoksal olsa da, bu sətirlərin yazılmasından 100 ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq M.Ə. Rəsulzadənin bu fikirləri bu günkü Putin Rusiyasına münasibətdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, bolşevik hökumətinin “rəsmi ideologiyası zadəgan şovinizmindən fəhlə kosmopolitizminə” keçid etsə də, bu məsələnin mahiyyətini dəyişmiş, çünki son məqsəd dəyişməz olaraq qalır. Həmin məqsəd isə - “geridə qalmış və az inkişaf etmiş millətlərin ən sonda milliyyətlərindən məhrum olmasına - denasionalizə və assimilyasiya olmasına” nail olmaqdan ibarətdir.³⁷

M.Ə. Rəsulzadə Stalinə ünvanladığı məktubunda daha sonra göstərirdi ki, “fəhlənin Azərbaycan və ya Türkünstanda diktatura elan etməsinin Moskva diktaturasından başqa bir şey olmadığı günəş kimi aydındır. Əski Petroqrada dövrünün siyasəti də bundan başqa bir şey deyildi. Ucqar vilayətlərin muxtariyyət şəklindəki zahiri görünüşü də ciddi bir şey ifadə etmir. Azərbaycan xanlıqlarının ilk Qafqaz canişinləri zamanındakı istiqlalları Qafqaz cümhuriyyətlərinin indiki “Zakkraykom” (Zaqafqaziya vilayət komitəsi) baş katibləri zamanındakı istiqlallardan heç də az deyildi”. M.Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, “Mos-

³⁵ Rəsulzadə Mehmet Emin Bey'in Bir Mektubu. S. 71.

³⁶ Yenə orada. S. 72.

³⁷ Yenə orada.

kvada olduğum iki il ərzində mən Şərq millətlərinin və xüsusilə türk ellərinin nicatının yalnız özlərində, özünü bir millət kimi tanımalarından ibarət olduğuna qəti surətdə inandım”.³⁸

Nəhayət məktubun sonunda M.Ə. Rəsulzadə bir daha Stalinə müraciət edərək yazırdı: “Sizin istəyiniz baş tuta bilməz. Şərq millətləri kommunist həyatı ilə deyil, öz milli həyatları ilə yaşamaq istəyirlər. Bu məqsədlə onlar özlərini əsir edən qüvvələrə qarşı mübarizə aparırlar və bu mübarizələrində onlara yardım edə biləcək müttəfiqlər axtarırlar. Vətənim Azərbaycanın da sizin işğal və əsarətinizə qarşı mübarizəyə qəhrəman Türkiyənin Antantaya qarşı yürütdüyü mücadilə qədər bir haqqı vardır. Öz siyasi əqidəmə sadıq qalmaqla bərabər, mənə göstərdiyiniz köməyi də heç bir zaman unutmayacağıma inanmanızı xahiş edirəm”.³⁹

Məlum məsələdir ki, Stalin kimi kinli bir şəxs M.Ə. Rəsulzadənin bu hərəkətini heç cür bağışlaya bilməzdi. Və illər sonra “xalqlar atası” amansız şəkildə ondan qisasını alacaqdı. Belə ki, M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycanda qalmış ailə üzvlərinin hamısı 30-cu illərdə repressiya maşınının qurbanı olacaqdılar. Şübhəsiz ki, o zaman Məmməd Əmin bəy hələ bunlardan xəbərsiz idi və İstanbulda Azərbaycanın istiqlal mübarizəsini davam etdirmək məqsədilə siyasi mühacirətin bütün gücünü bir yerə toparlamaq planları üzərində düşünürdü.

“Yeni Kafkasya” dərgisinin məqsəd və vəzifələrinə münasibətdə M.Ə. Rəsulzadə ilə Ə.M. Topçubaşı arasında yaranmış fikir ayrılığını xüsusi olaraq vurğulamaq gərəkdir. Sonuncu Məmməd Əmin bəyin belə bir fikri ilə tam həmrəy idi ki, “dərgi həm istiqaməti, həm də məzmununa görə antibolşevik xarakterli olmalı” və bu “mənfur rejimi ardıcıl və hərtərəfli tənqid atəşinə tutmalıdır”.⁴⁰ Lakin Ə.M. Topçubaşının fikrincə, “Yeni Kafkasya” hər şeydən öncə Türkiyədəki ictimai fikrə

³⁸ Resulzade Mehmet Emin Bey'in Bir Mektubu. S. 72.

³⁹ Yenə orada.

⁴⁰ Письмо А.М. Топчибаши – М.Э. Расулзаде. 15.04.1924 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 32.

təsir edərək, Ankaranı Azərbaycan məsələsində daha aktiv mövqe tutmağa sövq etməli idi.⁴¹

M.Ə. Rəsulzadə isə Ə.M. Topçubaşının vurğuladığı bu məsələnin əhəmiyyətini inkar etməsə də, haqlı olaraq sayırdı ki, “Yeni Kafkasya” ilk növbədə azərbaycanlı mühacirlərə “mə-nəvi qida verməli”, onları Vətənin itirilmiş müstəqilliyi uğrun-da mübarizədə birləşdirməli və təşkilatlandırılmalıdır. Onun fik-rincə, leqal fəaliyyət göstərən siyasi strukturun yaradılmasının mümkünsüz olduğu bir vəziyyətdə dərgi Azərbaycan mühacirə-tinin mə-nəvi və ideya mərkəzi funksiyasını yerinə yetir-məlidir.⁴²

Şübhəsiz ki, M.Ə. Rəsulzadə ilə Ə.M. Topçubaşı arasındakı bu fikir ayrılığının daha dərin kökləri vardı. Belə ki, Ə.M. Topçubaşı Azərbaycanın istiqlalının bərpası məsələsində xarici amilə həddindən çox önəm verirdi. Daima xarici diplomatlarla ünsiyyətdə olan Ə.M. Topçubaşıda belə bir fikir formalaşmışdı ki, SSRİ-nin dağılmasında və Azərbaycanın yenidən azadlığa çıxmasında həlledici rol Avropa dövlətləri və Türkiyənin bol-şevik rejiminə qarşı iqtisadi, siyasi və hərbi təzyiqləri oyna-yacaq.

Əlbəttə, Ə.M. Topçubaşı kimi M.Ə. Rəsulzadə də gözəl anlayırdı ki, Avropa ictimaiyyətinin və siyasi dairələrinin dəst-əyi olmadan SSRİ-nin dağılması və məhkum millətlərin azad-lığa çıxması mümkünsüzdür. Lakin o, mühacirlər arasında ələ-baxımlıq əhval-ruhiyyəsinin yaranmasına qarşı idi. Məmməd Əmin bəy istəmirdi ki, onun mühacirətdəki silahdaşları aktiv fəaliyyətdən imtina edərək, bütün ümidlərini Avropa dövlətlə-rinə bağlasınlar ki, nə vaxtsa onlar gəlib Azərbaycanı rus işğalından azad edəcəklər. Digər tərəfdən də, 20-ci illərin orta-larından başlayaraq aparıcı Avropa dövlətlərinin bir-birinin ar-dınca bolşevik rejimini tanıması SSRİ-yə qarşı hərbi müdaxi-

⁴¹ A.M. Topçубаши и M.Ə. Рәсулзадә: Пәрәпискә. С. 32.

⁴² *Rəsulzadə M.Ə.* İkinci Yıla Gеçәrkәn // *Yeni Kafkasya*. 2. Yıl. İstanbul, 2018. S. 3-4.

ləni mümkünsüz edirdi.⁴³ Bununla əlaqədar M.Ə. Rəsulzadə belə bir qəti qənaətə gəlmişdi ki, istiqlal mücadiləsində ilk növbədə daxili qüvvələrə arxalanmaq lazımdır.

Bolşevizmə qarşı mübarizənin uzunmüddətli, ağır və üzücü olacağını yaxşı anlayan Məmməd Əmin bəy öz silahlaşdırma yersiz aventyuralardan çəkilməyə çalışırdı. Bu baxımdan onun gürcü mühacirətinin 1924-cü ilin yayında Gütcüstanda antibolşevik üsyanı təşkil etmək planlarına mənfi münasibəti tamamilə təbii idi. Həmin hadisədən hələ 6 ay əvvəl o, gürcü sosial-demokratlarını xəbərdar edirdi ki, indiki şəraitdə belə bir çıxış uğursuzluğa məhkumdur və yalnız lazımsız qurbanlara gətirib çıxaracaq. O, xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, bu tip silahlı çıxışlar ancaq Rusiya daxilində böyük sarsıntıların yaşandığı zaman uğurlu ola bilər.⁴⁴ Gürcüstandakı 1924-cü il avqust üsyanının ruslar tərəfindən qan içində boğulması M.Ə. Rəsulzadənin nə dərəcədə haqlı olduğu təsdiqlədi.

Yüksəliş dövrünü yaşayan bolşevik rejiminə qarşı belə lokal silahlı çıxışların səmərəsizliyini anlayan M.Ə. Rəsulzadə, ilk növbədə, siyasi, ideoloji və informasiya mübarizəsini ön plana çəkməyi təklif edirdi. Təsadüfi deyil ki, M.Ə. Rəsulzadə həmin ərəfədə "Yeni Kafkasya" dərgisinin nəşrinə xüsusi önəm verirdi.

Baxmayaraq ki, Azərbaycan mühacirətinin bəzi nümayəndələri "Yeni Kafkasya"nın nəşrinə dəstək verməkdən nəinki imtina edirdilər, hələ üstəlik M.Ə. Rəsulzadənin bu sahədəki fəaliyyətinə kinayə ilə yanaşırdılar. Məsələn, Xosrov bəy Sultanov hesab edirdi ki, Məmməd Əmin bəy sadəcə "kağız qaralamaqla" məşğuldur.⁴⁵

Lakin M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan mühacirətinin ayrı-ayrı nümayəndələrinin belə atmacalarına əhəmiyyət vermədən, öz yoluna davam edirdi. Məmməd Əmin bəy "Yeni Kafkasya" səhifələrində həmin insanları nəzərdə tutaraq yazırdı: "Parti-

⁴³ Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем. С. 281.

⁴⁴ *Rəsulzadə M.Ə. Məktublar. Şəfəbəçilik. S. 51.*

⁴⁵ Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем. С. 274.

zanlıq” etmək və “intriqa” qurmaq istəyənlər varsa, onlar səkiz nüsxədən ibarət olub, dörd aydan bəri davam etdirdiyimiz bu milli mücahidəylə (çalışmalarla – A.B.) əlaqədar olduqlarını əməli işdə göstərsəydilər daha yaxşı olardı. Məncə müsbət işə yaramayan intriqanların mənfi hərəkətlərindən qorxmağa dəyməz. Milli mücahidələrin faydası günəş kimi əhatəli və ümumidir. Bu mücahidə daima əməlpərvər bir zümrə tərəfindən davam edilə bilər. Yoxsa mənfi hərəkətlərdən başqa bir şeyə iqtidarı çatmayan ara qarışdırılanların “ağız suyu” heç bir zaman tükənməz”.⁴⁶

Siyasi məsələlərdə o qədər də səriştəsi olmayan X. Sultanovdan fərqli olaraq, bolşevik rəhbərliyi M.Ə. Rəsulzadənin bu sahədəki fəaliyyətinə çox ciddi yanaşırdı. Çünki bolşevik liderləri Məmməd Əmin bəyin siyasi və informasiya mübarizəsi sahəsindəki fəallığının rejim üçün hansı fəsadlar törədə biləcəyinin fərquidə idilər. Xeyli dərəcədə məhz bu istiqamətdəki fəaliyyəti sayəsində M.Ə. Rəsulzadə qısa müddət ərzində Azərbaycan siyasi mühacirətinin ən önəmli simasına çevrilmiş oldu və bu faktı görməməzliyə vurmaq artıq mümkün deyildi.

Xüsusən ona görə ki, təkcə “Yeni Kafkasya”nı nəşr etməklə kifayətlənməyən M.Ə. Rəsulzadə, həmçinin tədqiqat işlərilə də məşğul olurdu. Milli hərəkətin XX əsrin əvvəlindəki tarixi təcrübəsini araşdıran Məmməd Əmin bəy, Türkiyədə bir-birinin ardınca “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Əsrimizin Səyavuşu”, “İstiqlal məfkurəsi və gənclik” əsərlərini nəşr etdirir.⁴⁷

Böyük elmi əhəmiyyətə malik həmin əsərlərdə M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycanın yeni və ən yeni tarixində baş vermiş hadisələrin son dərəcə dəqiq təhlilini verir. Konkret tarixi dəlillər əsasında o, sübut edir ki, 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən etibarən tədricən bütün Azərbaycan cəmiyyətini

⁴⁶*Rəsulzadə M.Ə. Məktublar. Şəfəbəyçilik. S.28-29.*

⁴⁷ *Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti: Keyfiyyəti-Təşəkkülü və Şimdiki Vaziryyəti. İstanbul, 1923; Əsrimizin Səyavuşu. İstanbul, 1923. İstiqlal məfkurəsi və Gənçlik. İstanbul, 1924.*

əhatə etmiş milli intibah və siyasi oyanış proseslərinin qanunauyğun nəticəsi idi.

Bununla yanaşı, həmin əsərlərdə M.Ə. Rəsulzadə milli hərəkatın obyektiv amillərlə şərtlənən zəif cəhətlərini də göstərir və bunların mövcudluğunu hər şeydən əvvəl Azərbaycan türklərinin milli şüurunun rüşeym halında olması ilə izah edirdi. O, həmçinin vurğulayırdı ki, bu çatışmazlıqlar o zaman tək-cə Azərbaycan türkləri üçün deyil, digər Qafqaz xalqları üçün də səciyyəvi idi. Həmin nöqsanları əyani şəkildə nümayiş etdirmək məqsədilə M.Ə. Rəsulzadə "İstiqlal məfkurəsi və gənclik" adlı məqaləsində Cənubi Qafqaz və Baltıqyanı xalqların milli hərəkatlarını müqayisə edir. Burada xüsusi maraq doğuran cəhət Azərbaycan və Gürcüstanın "İstiqlal bəyannamələri"lə Estoniyanın eyniadlı sənədinin məzmununun müqayisəli təhlilidir.

M.Ə. Rəsulzadə göstərir ki, 1918-ci ilin apreliyində Zaqafqaziya Seymi tərəfindən Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan olunması regionun xalqları üçün çoxdan gözlənilən xoşbəxt bir hadisə deyil, mövcud durumda qaçılması mümkün olmayan zəruri taktiki gedişdən başqa bir şey deyildi. Daha sonra Məmməd Əmin bəy vurğulayır ki, Seymin dağılmasından sonra 1918-ci ilin mayında Gürcüstan və Azərbaycanın istiqlalının elan olunması da eynilə "zərurətdən doğan ehtiyac" idi.⁴⁸

Bu fikrinin təsdiqi kimi M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycanın "İstiqlal bəyannaməsi"nin müqəddiməsini misal göstərir: "Böyük Rusiya inqilabının cərəyanında dövlət vücudunun ayrı-ayrı hissələrə ayrılması ilə Zaqafqasiyanın rus orduları tərəfindən tərkini mucib bir vəziyyəti-siyasiyyə hasil oldu. Kəndi qüvayiməxsusələrinə tərk olunan Zaqafqasiya millətləri müqəddəratlarının idarəsini bizzat kəndi əllərinə alaraq Zaqafqaziya Qoşma Xalq Cümhuriyyətini təsis etdilər. Vəqayei-siyasiyyənin inkişaf etməsi üzərinə gürcü milləti Zaqafqasiya Qoşma Xalq

⁴⁸ *Rəsulzadə M.Ə.* İstiqlal məfkurəsi və gənclik // *Azadlıq*. 1990. 31 dekabr.

Cümhuriyyəti cüzindən çıxıb da müstəqil Gürcü Xalq Cümhuriyyəti təsisini səlah gördü.

Rusiya ilə Osmanlı imperatorluğu arasında zühor edən müharibənin təsviyəsi üzündən hasil olan vəziyyət hazireyi-siyasiyyə və məmləkət daxilində bulunan misilsiz anarşi Cənub-Şərqi Zaqafqasiyadan ibarət bulunan Azərbaycana dəxi, bulunduğu daxili və xarici müşkülətdən çıxmaq üçün xüsusi bir dövlət təşkilatı qurmaq lüzumunu təlqin ediyor.

Buna binaən arayı-ümumiyyə ilə intixab olunan Azərbaycan Şurayı-Milliyeyi-İslamiyyəsi bütün camaata elan edir ki: “Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kibi, Cənub-Şərqi Zaqafqasiyadan ibarət Azərbaycan dəxi kamilülhüquq müstəqil bir dövlətdir və ilax...”⁴⁹

Bu sətirləri nəzərdə tutaraq M.Ə. Rəsulzadə yazır: “Bu bəyannamədən aşkar görünür ki, Azərbaycan istiqlalı məəttəssüf ki “öz öhdəsinə buraxılaraq anarxiyaya qər q olmuş” milləti məhv olmaqdan qurtarmaq üçün təvəssül edilmiş bir növ “çarə”dir. “Dövlət” parçalanmış, kritik bir vəziyyət hasil olmuş, gürcülər də getmiş, biz də istər-istəməz özümüzü idarəyə başlamışıq, nə edəlim, müstəqil olmuşuq”. Daha sonra fikrini davam etdirən M.Ə. Rəsulzadə aşağıdakıları söyləyir: “Etiraf etməliyik ki, bu, istiqlalı üçün mücadilə etmiş, hürriyyətinə təşnə bir millətin siyasətçi və inqilabçıları deyil, çökən əzəmət və səltənətin dəhşətləri və qeyri-müntəzir hadisələrin təsiri ilə sabahki məsuliyyəti düşünən və mümkün bəraət üçün indidən yüngülləşdirici səbəbləri təmin edən “uzaqgörən” xadimlər tərəfindən yazılmışdır”.⁵⁰

M.Ə. Rəsulzadənin göstərdiyi kimi, eyni qüsurlar Gürcüstan bəyannaməsi üçün də səciyyəvi idi. Daha doğrusu, Azərbaycanın “İstiqlal bəyannaməsinin” müəllifləri gürcülərin həmin nöqsanlarını təqlid eləmişdilər. Çünki Gürcüstan bəyannaməsi də istiqlalı “əhvəni-şər” (daha az ziyan – A.B.) kimi qəbul

⁴⁹ *Rəsulzadə M.Ə.* İstiqlal məfkurəsi və gənclik // *Azadlıq*. 1990. 31 dekabr.

⁵⁰ Yenə orada.

etmişdir. Gürcü liderləri Rusiyanın bölgədən çəkilməsi səbəbindən Cənubi Qafqazın istiqlalının zərurətdən elan edildiyi, müsəlmanların separatizmi üzündən Gürcüstanın istər-istəməz “müstəqil olmaq çarəsizliyində” qaldığı fikrini təsdiqləmişlər. Beləliklə, Gürcüstan bəyannaməsinin müəllifləri də prokurorun gələcək mümkün ittihamlarına qarşı indidən özlərinə alibi hazırlamışlar.⁵¹

Cənubi Qafqaz xalqlarının “İstiqlal bəyannamələri” ilə Baltik millətlərinin analoji aktlarını müqayisə edən M.Ə. Rəsulzadə belə bir qənaətə gəlir ki, Estoniya, Latviya və Litva müstəqilliklərini bəyan edərkən tamam başqa “motiv”ləri əldə rəhbər tutmuşlar. Azərbaycan və Gürcüstandan fərqli olaraq, onlar müstəqilliklərini “gözlənilməz bir hadisə kimi qarşılamamış, hökumətlərini “əhvəni-şər” (daha az ziyan-A.B.) tələqqi etməmişlər”.⁵²

Həqiqətən də, 1919-cu il mayın 19-da Estoniya Müəssislər Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş “İstiqlal bəyannaməsi”ndə deyilirdi: “Altı aydan bəridir millətimiz istiqlalının müdafiəsi üçün sovet Rusiyasına qarşı hər b edir və dünya millətləri cəmiyyətində özünə yer istəyir. Estoniya özünü Rusiya ilə bağlayan bütün əlaqələri qəti surətdə kəsmək istəyir. Rusiya ilə əlaqədar eston xalqının qəlbində zülm və haqsızlıqlara aid bir çox acılar qalmışdır. Rus çarları... bizi özümüzü idarə etməkdən kənarlaşdırdılar, onlar məmləkətimizə rus məmurları göndərdilər; idarəçiliyi, məktəbi və məhkəməni ruslaşdırdılar. Rus inqilabı da bu vəziyyəti islah etmədi. Rus matros, əsgər və fəhlələrinə ibarət sovet qüvvələri zor gücünə Estoniya Millət Məclisini dağıtdılar və eston ordusunun təşkilinə mane oldular. Brest-Litovsk müqaviləsi ilə onlar Estoniyanı Almaniyaya verdilər. Müttəfiq dövlətlərin zərbəsi altında Almaniya buradan çəkilməyə, rus-sovet orduları təkrarən Estoniyanı işğal etdilər. Eston millətinin başına olmanın bəlalar açdılar. İndən belə

⁵¹ *Rəsulzadə M.Ə.* İstiqlal məfkurəsi və gənclik // *Azadlıq*. 1990. 31 dekabr.

⁵² Yenə orada.

Estoniya Rusiya ilə heç bir əlaqədə olmaq istəmir və özünü ona bağlayan bütün rabitələrdən əbədi olaraq imtina edir”.⁵³

M.Ə. Rəsulzadə haqlı olaraq vurğulayırdı ki, "Rusiyanın bölgədən gedişi" ilə əlaqədar gözyaşları axıdan Qafqaz xalqlarından fərqli olaraq, eston, latış və litvalılar yaranmış tarixi şansdan istifadə edərək əldə silah azadlıq və müstəqilliklərinin müdafiəsinə qalxdılar. Bolşevik ordusu ilə təkcə bir döyüşdə kiçik Estoniya 15 min hərbiçisini itirdi ki, onların da 500-ü yüksək rütbəli zabitlər idi.⁵⁴

M.Ə. Rəsulzadə Cənubi Qafqaz və Baltik xalqlarının siyasi liderlərinin davranışındakı bu fərqi tamamilə təbii və qanunauyğun sayırdı. Onun fikrincə, bu fərq onunla izah olunurdu ki, Baltik millətləri Cənubi Qafqaz xalqlarından xeyli əvvəl özlərini bir millət olaraq dərk etmiş və milli ideallarını formalaşdırmışdılar. Məsələn, Azərbaycan türklərdən fərqli olaraq, bu xalqlar hələ 1905-ci il hadisələri zamanı milli muxtariyyət tələb edirdilər. Bu səbəbdən də, Baltik xalqları 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının süqutunu kifayət qədər yetkin vəziyyətdə qarşıladılar.⁵⁵

Beləliklə, Cənubi Qafqaz xalqlarının “İstiqlal bəyannamələri” rus inqilabı nəticəsində regionda yaranmış duruma onların məcburi reaksiyasından başqa bir şey deyildi və xeyli dərəcədə özünüqoruma instinktindən irəli gəlirdi. Baltik xalqlarının analoji sənədləri isə çoxdan gözlənilən bir hadisə ilə əlaqədar onların şüurlu şəkildə atdıqları bir addım idi. Təəccüblü deyil ki, Baltik ölkələri o zaman yaranmış fürsətdən yararlanaraq, siyasi məqsəd və milli ideallarını gerçəkləşdirə bildikləri halda, Cənubi Qafqaz xalqları müstəqilliklərini qoruya bilməyərək, yenidən Rusiyanın əsarəti altına düşdülər.

Bütün bunları qeyd etməklə bərabər, M.Ə. Rəsulzadə, eyni zamanda, pessimizmə qapılmaq üçün ciddi bir əsas görmürdü. O vurğulayırdı ki, Baltik xalqlarının 1905-ci ildə əldə etdiyi

⁵³ *Rəsulzadə M.Ə. İstiqlal məfkurəsi və gənclik // Azadlıq. 1990. 31 dekabr.*

⁵⁴ Yenə orada.

⁵⁵ Yenə orada.

təcrübəni, Azərbaycan türkləri yalnız 1918-1919-cu illərdə qazana bildilər. Azərbaycanın istiqlalı ideyasını sonadək gerçəkliliyə çevirmək mümkün olmasa da, bu gün həmin qayə Azərbaycan türklərinin düşüncəsində yaşamaqdadır. Və M.Ə.Rəsulzadə əminliklə bildirirdi ki, 1918-1919-cu illər təcrübəsindən yararlanan Azərbaycan gəncliyi ölkənin dövlət müstəqilliyini bərpa edəcək və Estoniyanın “İstiqlal bəyannaməsi”ndən daha mükəmməl müstəqillik aktının müəllifi olacaqdır.⁵⁶

M.Ə. Rəsulzadənin yuxarıda göstərilən əsərləri, ilk növbədə, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” kitabı təkcə dövrü mətbuatın deyil, həm də Türkiyə və Avropa ölkələrinin elmi dairələrinin və ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etdi. Türkiyədə nəşr olunan «Tanin», «İğdam», «Akşam», «Yeni Mecmue» və digər mətbu orqanlarında M.Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərinə çoxsaylı rəylər dərc olundu. Vyana universitetinin professoru, şərqşünas dr. Kraeliç həmin əsərə xüsusi məqalə həsr edərək, onu “Die Deutscherreichische Tages-Zeitung” qəzetində çap etdirdi.⁵⁷

M.Ə. Rəsulzadənin əsərlərinə mətbuat və elmi dairələrin belə diqqət göstərməsi bolşevik liderlərinin narahatlıq və təşvişinə səbəb olmaya bilməzdi. Azərbaycan mühacirətinin aparıcı simasına çevrilmiş M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyətini görməməzliyə vurmaq artıq mümkün deyildi. “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərinə Stalinin şəxsən reaksiya verməsi də bunun təzahürü idi. Belə ki, Zaqafqaziya və Azərbaycan partiya təşkilatlarının rəhbərliyinə göndərdiyi 16 sentyabr 1923-cü il tarixli məktubunda sovet lideri M.Ə. Rəsulzadəni “ifşa etmək” məqsədilə ona qarşı geniş təbliğat kampaniyasına başlamaq əmri verdi.⁵⁸

Maraqlıdır ki, həmin məktubunda Stalin M.Ə. Rəsulzadəyə qarşı “əks-təbliğat kampaniyasının” əsas tezislərini belə müəy-

⁵⁶ *Rəsulzadə M.Ə.* İstiqlal məfkurəsi və gənclik // *Azadlıq*. 1990. 31 dekabr.

⁵⁷ *Məmmədzadə M.B.* Milli Azərbaycan hərəkatı. S. 181-183.

⁵⁸ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 558. Оп. 1. Д. 4491. Л. 1-2.

yənləşdirmişdi. Stalinin həmin məktubu sovet təbliğatı üçün səciyyəvi olan metod və üsulların öyrənilməsi baxımından da çox maraqlı bir tarixi sənəddir. Belə ki, M.Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində irəli sürdüyü fikir və mülahizələri konkret faktlarla təkzib etməyin mümkünsüzlüyünü yaxşı anlayın Stalin, realılıqla heç bir əlaqəsi olmayan uydurma ittihamlarla milli hərəkatın liderini sadəcə olaraq ləkələməyə və nüfuzdan salmağa çağırırdı.

Məsələn, Stalin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərinə cavab olaraq hazırlanacaq kitabçada M.Ə. Rəsulzadəni 1918-ci ilin mart qırğınları və Şamaxor hadisələrinin təşkilində, Türkiyənin köməyinə gedən bolşevik ordusunun Bakını tutmasına mane olmaqla türklərə xəyanət etməkdə və s. bu kimi gülünc şeylərdə günahlandırmağı təklif edirdi.⁵⁹ “Xalqlar atası”nın göstərişini əldə rəhbər tutan yerli bolşeviklər müsavətçilərin xaricdəki “irticaçı fəaliyyətinin” ölkə daxilində azərbaycanlı kütlələrinin şüuruna “mənfi” təsirinin qarşısını almaq məqsədilə dərhal hərəkatə keçərək, genişmiqyaslı təbliğat kampaniyasına start verdilər.

Hərçənd, artıq 1923-cü ilin ortalarından başlayaraq Bakı və Tiflis mətbuatının səhifələrində Azərbaycan mühacirətinin fəaliyyəti ilə bağlı çoxsaylı “ifşaedici” materiallar dərc olunmağa başlanmışdı. Stalinin “direktiv”i isə bu işi bir qədər də sürətləndirdi. Həm də bu yazıların müəllifləri bolşeviklər partiyasının sırası üzvləri deyil, onun rəhbərliyinə daxil olan D. Bün-yadzadə, M.D. Hüseynov, R. Axundov, Ə. Qarayev, M. Quliyev və d. nüfuzlu şəxslər idilər.⁶⁰

⁵⁹ РГАСПИ. Ф. 558. Оп. 1. Д. 4491. Л. 1-2.

⁶⁰ См.: *Бунятзаде Д.* Мусаватисты. (Мусаватисты-тюркофилы) // Заря Востока. 1923. 6 июля; *Гусейнов М.Д.* Идея о независимости Азербайджана и партия «Мусават» // Заря Востока. 1925. 28 апреля; *Караев А.* Из недавнего прошлого. Баку, 1926; *Кулиев М.* Наследие проклятого прошлого. (По материалам мусаватского архива) // Бакинский рабочий. 1927. 25 июля; *Кулиев М.* Тюркская культура и мусаватисты // Бакинский рабочий. 1927. 15 июня; *Ахундов Р.* Доклад по национальному вопросу // Стенографический отчет XII Общебакинской конференции АКП (6–12 июня 1923 г.). Баку, 1923. и др.

Mahiyyət etibarı ilə, M.Ə.Rəsulzadə qürbətdə apardığı Azərbaycan davası ilə 20-ci illərin ortalarında sovet tarixşünaslığında bütöv bir istiqamətin formalaşmasına təkan vermiş oldu. Bu sahədə çalışan sovet tarixçilərinin başlıca vəzifəsi Azərbaycan türklərinin milli istiqlal mücadiləsinin bolşeviklərə sərfəli şəkildə işıqlandırılmasından ibarət idi. Məhz həmin dövrdə sovet tarixşünaslığında milli qüvvələrin 1917-1920-ci illərdəki fəaliyyətinin “ifşa”sına həsr olunmuş çoxsaylı əsərlər işıq üzü gördü.⁶¹

1923-cü ilin yayında bolşeviklərin XII Ümumbakı partiya konfransında çıxış edən RK(b)P-nın Zaqafqaziya diyar komitəsinin birinci katibi S. Orconikidze bildirirdi ki, "musavatçılar bolşeviklərin milli siyasətini Şərq xalqlarının gözündə nüfuzdan salmaqla məşğuldurlar. Onlar bu gün Azərbaycanın müstəqil olmadığını, Azərbaycanın ruslar tərəfindən idarə olunduğunu sübut etməyə çalışırlar".⁶² Lakin M.Ə. Rəsulzadənin düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, bolşeviklərin guya müsavatçıları "gözdən salmağa" yönəlmiş fəaliyyətləri reallıqda əks-effekt verir və əslində Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasının təbliğinə və yayılmasına xidmət edirdi.⁶³

Bundan əlavə, M.Ə. Rəsulzadə və digər siyasi mühacirlərin bolşeviklərə qarşı belə aktiv mübarizəsi olmasaydı, çox güman ki, Azərbaycanın dövlət qurumlarının milliləşdirilməsi məsələsi kimi mühüm problem, ümumiyyətlə, Kreml rəhbərlərinin yadına düşməyəcəkdi. Məhz "Yeni Kafkasya"nın tənqidləri sayəsində bolşeviklər ən azından görünüş üçün bu problemə

⁶¹ *Аркомед С.Т.* Материалы по истории отпадения Закавказья от России. Тифлис, 1923; *Гусейнов Р.* Очерки революционного движения в Азербайджане. Баку, 1926; *Равский А.* Английская интервенция и мусаватской правительство. Баку, 1927; *Рамзаузер Я.* Революция и гражданская война в Баку. 1917–1918. Баку, 1927; *Сеф С.* К вопросу о социальной сущности «Мусавата» // Большевик Закавказья. 1928. № 5–6; *Ставровский А.* Закавказье после Октября. М. – Л., 1925; *Стеклов А.* Армия мусаватского Азербайджана. Баку, 1928.

⁶² *Мəmmədzadə М.В.* Milli Azərbaycan hərəkəti. S. 184.

⁶³ Рəсулзадə Мамед Эмин. Сборник произведений и писем. С. 257.

diqqət yetirməyə məcbur oldular. Belə ki, S. Orconikidze sözügedən çıxışında "Azərbaycanda dövlət idarələrinin milliləşdirilməsində" mövcud olan qüsurların dərhal aradan qaldırılması barədə göstəriş verdi. O, azərbaycanlıların dövlət idarələrində işə cəlb olunmasının zəruriliyini vurğulayaraq bildirdi ki, bolşeviklər bunu M.Ə. Rəsulzadənin tələbi ilə deyil, öz əqidələrinə görə, "Azərbaycanın bütün Şərqdə nümunəvi bir respublikaya çevrilməsi" üçün edirlər.⁶⁴

Beləliklə, M.Ə. Rəsulzadənin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan mühacirətinin səsi yenidən dünya ictimaiyyəti və mətbuatı tərəfindən eşidildi ki, bu da obyektiv olaraq Azərbaycan məsələsinin aktuallaşmasına gətirib çıxardı. M.Ə. Rəsulzadənin İstanbula gəlişinə kimi Avropa ölkələrinin ictimai-siyasi dairələrində Azərbaycanın 1918-1920-ci illərdəki müstəqilliyinin ötəri və təsadüfi bir hadisə olduğuna dair fikirlər hökmranlıq edirdi. Lakin nisbətən qısa müddət ərzində M.Ə. Rəsulzadə mühacirətdəki aktiv fəaliyyətilə milli qüvvələr üçün əlverişsiz olan bu vəziyyəti kökündən dəyişdirdi və Avropa dövlətlərinin diqqətini Azərbaycan probleminə yönəldə bildi. Avropa ölkələrinin, xüsusilə də Polşa, Fransa və Almaniyanın hakim dairələri Azərbaycan siyasi mühacirəti ilə əlaqələr qurmağa maraq göstərməyə başladılar.

M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan davası ilə nə qədər ciddi məşğul olsa da, şəxsi problemlərini də unutmurdu. İlk növbədə, Azərbaycanda bolşevik rejiminin əlində faktiki olaraq girov qalan ailəsinin taleyi onu ciddi narahat edirdi. Doğrudur, M.Ə. Rəsulzadənin çoxsaylı silahdaşları yekdilliklə qeyd edirlər ki, o, ailəsinin problemlərini ictimaiyyət arasında müzakirə etməyi sevmir və xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, bizim mübarizəmiz "şəxsi deyil, milli mücadilədir".

Əlbəttə, bu heç də o demək deyildi ki, Məmməd Əmin bəy ailəsinin taleyinə biganə idi. Sadəcə, o, ailəsindən ayrı düşməsi

⁶⁴ *Расулзаде М.Э.* Национальное движение в Азербайджане // Вопросы истории. 2002. № 2. С. 8.

səbəbindən keçirdiyi sarsıntı və həyəcanları açıq nümayiş etdirməyi xoşlamırdı. Digər tərəfdən, mühacirlər onsuz da saysız-hesabsız problemlərlə dolu çətin həyat yaşayırdılar. Belə bir vəziyyətdə M.Ə. Rəsulzadə onları əlavə olaraq öz problemlərilə yükləmək istəmirdi. Ailəsi ilə bağlı düşüncələrini Məmməd Əmin bəy yalnız özünə ən yaxın insanların çox məhdud dairəsi ilə bölüşürdü ki, mühacir həyatının ilk dönəmində onlardan biri Ceyhun bəy Hacıbəyli idi. C. Hacıbəyli ilə yazışmalar sübut edir ki, M.Ə. Rəsulzadə daima ailəsini bolşevik əsirliyindən xilas etmək yolları üzərində düşünürdü. Həmin məktubların məzmunundan görünür ki, İstanbula qədəm qoyduğu ilk andan etibarən M.Ə. Rəsulzadə ailəsini Türkiyəyə gətirmək üçün böyük səylər göstərirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1929-cu ildə SSRİ-də ciddi poçt senzurasının tətbiqinə kimi M.Ə. Rəsulzadə müntəzəm olaraq Bakıdakı doğmaları ilə yazışırdı. Həmin yazışmalar vasitəsilə o, mütəmadi olaraq onların sağlamlıq durumu haqda məlumatlar alır, ailədə baş verən bütün hadisələrdən xəbərdar olur və onlara imkanı daxilində maddi yardım göstərirdi. Bununla da o, ailəsinin vəziyyətini az da olsa yüngülləşdirməyə çalışırdı.

C. Hacıbəylinin Fransadan Türkiyəyə köçmək istəyini dəstəkləyən M.Ə. Rəsulzadə, 16 yanvar 1924-cü il tarixli məktubunda yazırdı: “Buraya köçməniniz haqqındakı qərarınız, xüsusi ilə uşaqların tərbiyəsi nöqtəyi-nəzərindən çox əhəmiyyətlidir. Mən də ailəmi buraya gətirmək istəyirəm. Baxalım mümkün olacaqmı? Uşaqlarımın hamısı bu yaz isitmə xəstəliyinə tutulmuşdular. Həyat yoldaşım da ürəyindən şikayət edirdi. İndi bir az özünü yaxşı hiss edir. Sizinkilər əcnəbi də olsa bəri mədəni bir tərbiyə görürlər. Bizimkilərə nə tərbiyəsi eləyirlər, məlum...”⁶⁵

Məktubun məzmunundan da göründüyü kimi, M.Ə. Rəsulzadəni ilk növbədə, Azərbaycanda qalmış uşaqlarının milli

⁶⁵ *Rəsulzadə M.Ə. Məktublar. Şəfibəyçilik. S. 28.*

ruhda düzgün tərbiyə ala bilməməsi narahat edirdi. Buna görə də təəccüblü deyil ki, 1924-cü il mart ayının əvvəlində C. Hacıbəyliyə ünvanladığı digər bir məktubda Məmməd Əmin bəy vurğulayırdı ki, ailəsinin buraya gətirilməsi onun ən təxirəsalınmaz vəzifələrindən biridir və ilk imkanda bu məqsədini gerçəkləşdirməyə çalışacaq.⁶⁶ 24 noyabr 1924-cü il tarixli digər bir məktubunda isə yazırdı ki, “ailəmi buraya gətirtmək istəyirdim. Bir-iki dəfə təşəbbüs eləmişlər. Fəqət hələlik buna müvəffəq olmamışlar. Zavallılar orada çox darıxırlar. Mən də burada narahatam”.⁶⁷

1925-ci ilin əvvəlində ailənin birləşməsi probleminin nəhayət ki, öz həllini tapacağı ilə bağlı müəyyən ümidlər yaranmışdı. M.Ə. Rəsulzadənin 1925-ci il fevralın 1-də C. Hacıbəyliyə ünvanlandığı məktubun məzmunu da bunu təsdiqləyir. Həmin məktubda Məmməd Əmin bəy bildirir ki, “aldığım xəbərə görə, ailəmin də bu yaxında gəlmək imkanı hasil olacaq. Məsələ müşkül bir şəkil alır. İstər-istəməz bu işə girməliyəm. Baxalım, nə edə bilərik.”⁶⁸

Ancaq tezliklə məlum olur ki, bolşeviklər M.Ə. Rəsulzadənin ailə üzvlərinin Azərbaycanın hüduqlarını tərək etmələrinə izn vermək niyyətində deyillər. Çünki totalitar rejim ailəsindən Məmməd Əmin bəyə təzyiq vasitəsi kimi istifadə etmək fikrində idi. M.Ə. Rəsulzadənin 19 iyul 1925-ci il tarixli məktubu da bunu bir daha sübut edir. Həmin məktubunda o göstərir ki, həyat yoldaşı “Ümbülbanu gəlmək üçün müraciət eləmiş, icazə istəmiş, verməmişlər. Bir qədər də gözləmək lazım gəldiyini bildirmişlər. Buna görə də durumları çox çətin olmuşdur”.⁶⁹

30-cu illərin sonlarında ailə üzvlərinin istisnasız olaraq hamısının repressiyaya məruz qalması M.Ə. Rəsulzadənin ən qorxunc ehtimallarını təsdiqləmiş oldu. Məlumdur ki, Məmməd Əminin Ümbülbanu ilə nikahdan dörd uşağı – iki qızı

⁶⁶*Rəsulzadə M.Ə. Məktublar. Şəfəbəyçilik. S. 33.*

⁶⁷ Yəne orada. S. 52.

⁶⁸ Yəne orada. S. 57.

⁶⁹ Yəne orada. S. 62.

(Lətifə və Xalidə) və iki oğlu (Rəsul və Azər) dünyaya gəlmişdi. 1920-ci ilin noyabrında, Stalinlə birgə Moskvaya yola düşməzdən əvvəl Məmməd Əminin öz doğmaları ilə sonuncu görüşü zamanı ailənin böyük uşağı – Lətifənin cəmi 8 yaşı vardı, evin sonbeşiyi olan Azər isə ikiaylıq idi. Sonralar Məmməd Əminə öz doğmaları ilə bir daha görüşmək qismət olmadı.

M.Ə. Rəsulzadənin ailəsinə qarşı repressiyalar 1937-ci ilin yayında, onun böyük oğlu Rəsulun həbsilə başladı. NKVD zidanlarında aylarla çəkən iztirab və işgəncələrdən sonra bədnam “üçlüyün” qərarı ilə Rəsul güllələnmə cəzasına məhkum olundu və hökm 1938-ci il martın 1-də yerinə yetirildi. O zaman Rəsulun 19 yaşı yenicə tamam olmuşdu.

Rəsulun ardınca elə həmin 1937-ci ildə M.Ə. Rəsulzadənin ailəsinin digər üzvləri də - həyat yoldaşı Ümbülbanu, qızı Xalidə, kiçik oğlu Azər və hətta analığı Maral xanım da həbs edildilər. Məlum olduğu kimi, Məmməd Əmin hələ uşaq yaşlarında doğma anası Zinyət xanımı itirmiş və bundan sonra atası ikinci dəfə Maral xanımla ailə həyatı qurmuşdu. Kiçik Məmməd Əmini və onun bacısı Şəhrəbanunu faktiki olaraq Maral xanım böyüdüb boya-başa çətdirmiş, sözün həqiqi mənasında onlara doğma analarını əvəz etmişdi. Bu səbəbdən də, Məmməd Əmin Maral xanıma doğma anası kimi münasibət bəsləyirdi.

Şahidlərin söylədiyinə görə, Maral xanım Stalini nəzərdə tutaraq, onu həbs edən NKVD əməkdaşlarına tənə ilə demişdi: “Gedin o bıgılı oğlana deyin ki, Maral arvadı həbs etmişik. O adamı həbs etmişik ki, onun evində sən neçə dəfə çörək yemisən”.

Uzun müddət Azərbaycanın müxtəlif həbsxanalarında dözülməz şəraitdə saxlandıqdan sonra M.Ə. Rəsulzadənin ailəsi Qazaxıstana sürgün olunur və az keçməmiş Maral xanım orada acından vəfat edir. Məmməd Əminin həyat yoldaşı Ümbülbanu xanım bütün bu məhrumiyyətlərə, xüsusilə də böyük oğlu Rəsulun itkisinə dözməyərək, 1940-cı ildə dünyasını dəyişir. Məmməd Əminin kiçik qızı Xalidə anasını Qazaxıstan çöl-

lərində dəfn etdikdən sonra gizli şəkildə Bakıya dönməyə qərar verir. O buna nail olsa da, Bakıya qayıtdıqdan sonra naməlum şəraitdə itkin düşür. Beləliklə, 30-cu illərin repressiyalarından M.Ə. Rəsulzadənin övladlarından yalnız bir nəfər – kiçik oğlu Azər sağ çıxa bilir. Onun da taleyinə Qazaxıstan çöllərinin sərt və çətin şəraitində demək olar ki, tək-tənha sürgün həyatı yaşamaq düşür. Praktiki olaraq bütün şüurlu həyatını o, vətəndən uzaqlarda, Qazaxıstanda keçirməli olur.

Repressiyalar Məmməd Əminin böyük qızı Lətifədən də yan keçmir. Əvvəlcə onun həyat yoldaşı həbs olunur, az sonra isə özü və üç qızının ardınca gəlirlər. Həbs zamanı xəstəliyi səbəbindən uşaq sanatoriyasında olan kiçik qızı – Sonanı oradan götürməyə belə Lətifə xanıma icazə vermirilər. Balaca Sonanın sonrakı taleyi haqqında indiyədək heç bir məlumat yoxdur. Ehtimallara görə, o da xəstəlik səbəbindən sanatoriyada dünyasını dəyişib. Digər iki qızı ilə birlikdə Qazaxıstana sürgün olunan Lətifə xanım 1944-cü ilin şaxtalı yanvar gecələrindən birində ortancıl qızı Evşənlə birlikdə donaraq dünyasını dəyişir. Lətifə xanımın ailəsindən tək-cə böyük qızı Firuzə sağ qalır ki, ona da yalnız uzun illərdən sonra vətənə dönmək nəsisib olur.

Məmməd Əminin yeganə bacısı Şəhrəbanu xanımı isə repressiyalardan yalnız ailəsinin başına gətirilən müsibətlərə dözməyərək, vaxtsız vəfat etməsi xilas edir. Beləliklə, M.Ə. Rəsulzadənin çoxsaylı ailə üzvlərindən yalnız oğlu Azər və qız nəvəsi Firuzə xanım 30-cu illərin repressiyalarından salamat çıxa bilir.

Hərçənd, 20-ci illərin sonunda M.Ə. Rəsulzadə hələ ailəsini bolşevik rejiminin caynağından xilas edə biləcəyi ümidlə yaşayırdı. Məsələn, C. Hacıbəyliyə yazdığı 10 avqust 1928-ci il tarixli məktubda o, ailəsini İstanbula gətirmək üçün səylərini davam etdirdiyini bildirirdi. O, həmçinin ailəsinin maddi durumunun mürəkkəb olduğunu söyləyir və qızının bu barədə ona məlumat verib, pul istədiyini bildirir: “Qızımdan məktub aldım. Vəziyyətlərinin çox pis olduğunu söyləyir və pul istəyir.

Bütün varımı ki, zətən məhdud bir şey idi, Bakıya göndərmək məcburiyyətində qaldım. Müalicəmin sonuna on gün qalmışdır. Bu on gün ərzində pul gəlməzsə, müalicə xərclərini ödəmək üçün nə edəcəyimi düşünürəm”.⁷⁰ Bu Məmməd Əmin bəyin ailəsi barədə məlumat verdiyi son məktublardan biridir.

Atası axund Hacı Ələkbər Rəsulzadənin vəfatı M.Ə. Rəsulzadə üçün daha bir mənəvi zərbə oldu. Bu barədə məlumat “Yeni Kafkasya” dərgisinin 18 mart 1927-ci il tarixli sayında dərc olunub.⁷¹ Həmin hadisə ilə bağlı çap olunmuş nekroloqda göstərilir ki, hakimiyyət orqanlarının təzyiqlərinə baxmayaraq, həmyerliləri Hacı Ələkbər Rəsulzadənin böyük ehtiramla son mənzilə yola salıblar. Bir çoxları dəfndə iştirak etmək üçün dükanlarını bağlayıblar. Baxmayaraq ki, hakimiyyət orqanları, xüsusən də OGPU, insanlara qabaqcadan xəbərdarlıq ediblər ki, cənazə törəninə qatılanlar ciddi cəzalanacaqlar. Amma Novxanı əhalisinin böyük əksəriyyəti bu hədə-qorxulara məhəl qoymayaraq, dəfn mərasiminə qatılıblar.

Atasının ölümü ilə əlaqədar başsağlığı vermiş C. Hacıbəyliyə minnətdarlığını bildiren M.Ə. Rəsulzadə 12 aprel 1927-ci il tarixli məktubunda yazır: "Ata baxmayaraq ki, yaşlı idi, lakin hicran içində bu dünyadan köçməsi məni çox təəssüfləndirdi. Zavallı son anında da bu hicrandan bəhs edə-edə gözünü dünyaya qapamışdır." Və daha sonra əlavə edir ki, “yeganə təsəlimiz, onun çox da rahatlıq və dinclik tapmadığı Vətəni düşməndən xilas etmək istiqamətində fəaliyyətlə məşğul olmaqdır”.⁷²

Lakin nə doğma və yaxınlarının Stalinin müdhiş “repressiya məşını”nda məhv edilmiş taleləri, nə qürbət həyatının acıları, nə bəzi mühacir yoldaşlarının dönüklüyü, nə də sovet xüsusi xidmət orqanlarının təqibləri Azərbaycanın müstəqillik ideyasının gerçəkləşməsi uğrunda mübarizədə M.Ə. Rəsulzadənin qətiyyət və inamını qırmaq gücündə deyildi. Əksinə, M.Ə. Rə-

⁷⁰ *Rəsulzadə M.Ə. Məktublar. Şəfibəyçilik. S.87.*

⁷¹ *Müessif Bir İrtihal // Yeni Kafkasya. 4. Yıl – 5 Yıl. İstanbul, 2018. S. 159-160.*

⁷² *Rəsulzadə M.Ə. Məktublar. Şəfibəyçilik. S. 80.*

sulzadənin payına düşmüş bütün bu qeyri-insani sınaqlar tutduğu yolun düzgünlüyünə onun inamını daha da möhkəmləndirirdi. O, qəti əmin idi ki, bu yol sonucda Azərbaycan türklərinin milli qurtuluşu və ölkənin dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə yekunlaşacaq. Hər halda, M.Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki bütün qaynar fəaliyyəti göstərir ki, o, bir an belə həmin idealın gerçəkləşməsinin mümkünlüyünə şübhə etməyərək, bütün qüvvəsini həmin vəzifənin yerinə yetirilməsinə yönəltdi.

II FƏSİL

Azərbaycan və Qafqaz siyasi mühacirəti daxilində birləşmə proseslərinin önündə. “Prometey” hərəkatının təşəkkülü (1925-1930)

“Müsavat” partiyasının Xarici Bürosunun və “Yeni Kafkasya” dərgisinin yaradılması, şübhəsiz ki, azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyətini canlandırmaq baxımından irəliyə atılmış böyük bir addım idi. Lakin M.Ə. Rəsulzadə gözəl anlayırdı ki, Azərbaycan davasının uğurla sonuclanması üçün təkcə “Müsavat” partiyasının fəaliyyətinin bərpası və gücləndirilməsi kifayət etməyəcək. O, Azərbaycanın mühacirətdəki bütün siyasi qüvvələrinin birliyini həmin mübarizənin uğurunun ilkin şərti hesab edirdi. Buna görə də, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan mühacirətinin müxtəlif cərəyanlarını ümumi siyasi platforma əsasında vahid təşkilatda birləşdirmək üçün əlindən gələni edirdi.

1924-cü ildə İstanbulda siyasi mühacirlər tərəfindən yaradılmış “Azərbaycan Komitəsi” belə bir birlik üçün baza rolunu oynaya bilərdi. Təəssüf ki, təkcə Azərbaycan deyil, həm də türk tarixşünaslığında sözügedən komitənin Azərbaycan Milli Mərkəzi (AMM) olması haqqında yanlış bir fikir hökmranlıq edir. Hətta həmin qurumun yaranmasının dəqiq tarixi də göstərilir - 28 aprel 1924-cü il.⁷³

Halbuki, bu cür iddialar kökündən yanlıştır, çünki AMM yalnız 1927-ci ildə yaranıb. Çoxsaylı sənədlər, o cümlədən M.Ə. Rəsulzadənin məktubları bunu bir daha təsdiqləyir. Məsələn, Məmməd Əmin bəyin 1927-ci il martın 5-də Gürcüstanın mühacirətdəki Milli hökumətinin İstanbuldakı təmsilçisi S.G. Mdivaniyə göndərdiyi məktubda Azərbaycan Milli Mər-

⁷³ Məsələn, bax: *Şimşir S.* Azərbaycanın İstiklal Mücadelesi. İstanbul, 2006, S. 28; *Yaqublu N.* Müsavat partiyasının tarixi. Bakı, 1997. S. 174.

kəzinin həmin il fevralın 26-da yaradılması barədə məlumat verilir. Məktubda həmçinin göstərilir ki, AMM Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan bütün siyasi partiya və hərəkatların nümayəndələrindən təşkil olunub. Mərkəzin İstanbulda yerləşməsi qərara alınır, çünki bu şəhər Azərbaycana coğrafi baxımdan daha yaxında yerləşir və azərbaycanlı mühacirlərin xeyli hissəsi burada yaşayır.⁷⁴

İrəlində Azərbaycan Milli Mərkəzinin yaranma tarixi və bu hadisəni öncələyən proseslər barədə daha ətraflı məlumat verəcəyik. İndiki halda isə bir daha vurğulamaq istərdik ki, 1924-cü ildə İstanbulda yaradılmış “Azərbaycan Komitəsi” və AMM tam fərqli qurumlardır. “Azərbaycan Komitəsi”nə ilk öncə Cümhuriyyətin ikinci (1918) və beşinci (1920) hökumət kabinetlərinin üzvü olmuş Musa bəy Rəfiyev başçılıq edib. O, 1924-cü ilin oktyabrında istefa verildikdən sonra isə, həmin komitəyə rəhbərlik M.Ə. Rəsulzadəyə həvalə olunub.⁷⁵

Bu komitə Azərbaycan mühacirətinin nüfuzlu təşkilatlarından biri olub. Təsadüfi deyil ki, 1924-ci ilin noyabrında Ə.M. Topçubaşı M.Ə. Rəsulzadəyə müraciət edərək, "Azərbaycan nümayəndə heyətinin gələcək işlərində iştirak etmək üçün komitə tərkibindən bir-iki nəfərin Parisə göndərilməsini" xahiş edir.⁷⁶ Bu xahiş onunla bağlı idi ki, o zaman Ə.Şeyxülislamovla M. Mehdiyevin Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəaliyyətindən kənarlaşmaları səbəbindən nümayəndəlik kəskin kadr çatışmamazlığı ilə üzləşmişdi.

Doğrudur, Ə.M. Topçubaşının bu xahişini yerinə yetirmək mümkün olmadı, çünki nə “Azərbaycan Komitəsi”, nə də Parisdəki nümayəndə heyəti "gələcək işçiləri təmin etmək üçün

⁷⁴ Bibliotheque de documentation internationale contemporaine (BDIC), Nanterre, France, microfilms des archives du gouvernement georgien, mfm 881, bobine 132.

⁷⁵ Письмо М.Э. Расулзаде – А.М. Топчибаши. 17.10.1924 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 54.

⁷⁶ Письмо А.М. Топчибаши – М.Э. Расулзаде. 30.11.1924 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 61.

tələb olunan pul vəsaitinə malik deyildilər".⁷⁷ Buna görə də M.Ə. Rəsulzadə Ə.M. Topçubaşıya ünvanladığı 25 dekabr 1924-cü il tarixli məktubunda təəssüf hissilə bildirirdi ki, "həm maddi xarakterli, həm də komitənin iş şəraitindən irəli gələn səbəblərdən bu xahişin indilikdə yerinə yetirilməsi mümkün-süzdür".⁷⁸

Onu da vurğulamaq gərəkdir ki, M.Ə. Rəsulzadənin "Azərbaycan Komitəsi"ni siyasi mühacirətin vahid idarəetmə orqanına çevirmək və bu məqsədlə müxtəlif partiya mənsublarını onun tərkibinə daxil etmək planları vardı. Onun 1924-cü il 25 dekabr tarixli məktubu bunun əyani sübutudur. Həmin məktubda M.Ə. Rəsulzadə "Azərbaycan Komitəsi"nin adının dəyişdirilərək "İstiqlal Komitəsi" adlandırılması ilə bağlı Ə.M. Topçubaşıya məlumat verərək, yazırdı: "Forma və məzmunca yeni ad daha məqsədemüvafiqdir, çünki komitə mərkəzi qurum olmaqla, həm ölkəmizin daxilində, həm də onun hüdudlarından kənar da yerləşən digər eyniadlı təşkilatlara rəhbərliyi həyata keçirir".⁷⁹

Gözlənilmədiyi kimi, M.Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi "İstiqlal Komitəsi"nin bütün Azərbaycan mühacirətinə rəhbərlik etmək iddiaları Ə.M. Topçubaşı tərəfindən müəyyən təşvişlə qarşılandı. Gizli deyil ki, M.Ə. Rəsulzadə və Ə.M. Topçubaşı ideoloji, təşkilati, diplomatik və maliyyə təminatı baxımından bolşeviklərə qarşı aparılan milli mücadilənin iki əsas aparıcı siması idilər. Bu mənada tamamilə təbiidir ki, onların arasında Azərbaycan siyasi mühacirətinə rəhbərlik etmək uğrunda aramsız rəqabət gedirdi və bunu inkar etmək mümkün-süzdür.

Aydındır ki, həmin rəqabət zaman-zaman bu iki şəxs arasında qarşılıqlı münasibətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxarı-

⁷⁷ Письмо А.М. Топчибаши – М.Э. Расулзаде. 30.11.1924 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 62.

⁷⁸ Письмо М.Э. Расулзаде – А.М. Топчибаши. 25.12.1924 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 71.

⁷⁹ Yenə orada. S. 70.

dı. Lakin taktiki məsələlərdə müəyyən fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, bu iki görkəmli şəxsiyyət həlledici məqamlarda öz ambisiyalarını qurban verməyi və milli mücadilənin strateji məsələlərində ortaq məxrəcə gəlməyi bacarırdılar.

Məhz köklü milli maraqlardan çıxış edərək, Ə.M. Topçubaşı "Azərbaycan Komitəsi"nin "İstiqlal Komitəsi"nə çevrilməsini dəstəklədi. O bildirdi ki, belə təşkilatların mövcudluğu və fəaliyyəti olmadan "Azərbaycanın azadlığı məsələsini həll etmək mümkün deyil".⁸⁰ Bundan əlavə, Ə.M. Topçubaşı "İstiqlal Komitəsi"nin İstanbuldakı bütün Azərbaycan mühacirlərinin vahid bir təşkilatına çevrilməsi ideyasını müdafiə etdi. Bu münasibətlə o, M.Ə. Rəsulzadəyə yazırdı: "İstiqlal Komitəsi İstanbulda qurulduğu və sizin də bildirdiyiniz kimi, ayrı-ayrı partiyaların fəvqündə duran bir qurum olduğu üçün düşünürəm ki, 3-4 nəfərlə razılığa gəlib, onları ümumi işə cəlb etmək elə də çətin olmayacaq; onsuz da bizim fəalları sayı məhduddur".⁸¹

Ə.M. Topçubaşı məktubunda "3-4 nəfər" dedikdə keçmiş Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov və onun yaxın ətrafını nəzərdə tuturdu. Mühacirətdə Xosrov bəylə M.Ə. Rəsulzadənin və müsavətçilərin münasibətləri həddən artıq gərgin olub. Ətrafında sağ təmayüllü Qafqaz mühacirlərindən ibarət kiçik bir qruplaşma formalaşdıran X. Sultanov bir qayda olaraq M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan mühacirəti daxilində parçalanma və dağılıqlığın aradan qaldırılmasına yönəlik istənilən təşəbbüsünün əleyhinə çıxıb.

X. Sultanovun nəyin bahasına olursa-olsun M.Ə. Rəsulzadəyə problem yaratmaq cəhdləri Azərbaycan siyasi mühacirəti üçün bəzən kifayət qədər acı nəticələrə gətirib çıxarırdı. Məsələn, 1926-cı ilin iyulunda qafqazlı siyasi mühacirlərin vahid təşkilatı - Qafqaz İstiqlal Komitəsi (QİK) yaradıldı. QİK-in rəsmi orqanı olan "Prometey" ("Promèthèe") dərgisinin ilk

⁸⁰ Письмо А.М. Топчибаши – М.Э. Расулзаде. 27.01.1925 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 80.

⁸¹ Yenə orada. S. 81.

öncə İstanbulda nəşr olunması planlaşdırılırdı. Buna mane olanlardan biri isə X. Sultanov oldu. O, ehtiyat edirdi ki, belə olan halda dərgidə aparıcı rol M.Ə. Rəsulzadəyə məxsus olacaq, bu isə avtomatik olaraq mühacirət dairələrində onun mövqə və nüfuzunu möhkəmləndirəcək. Məhz bu etirazlar səbəbindən, son nəticədə, Prometey”i Parisdə nəşr etmək qərara alındı, orada isə dərgi "gürcü ruhu və rəngi almış oldu".⁸² Maraqlıdır ki, bütün bu baş verənlərdən sonra X. Sultanov və həmfikirləri hələ utanmadan M.Ə. Rəsulzadəni ittiham edirdilər ki, guya o, Qafqaz siyasi mühacirət strukturlarında gürcülərin hakim mövqeyə sahib olmasına imkan yaradır.

M.Ə. Rəsulzadə ilə X. Sultanov arasındakı belə gərgin münasibətlər "İstiqlal Komitəsi" ilə ikincinin rəhbərlik etdiyi qruplaşma arasında razılıq əldə olunması mümkünsüz edirdi. Hadisələrin sonrakı inkişafı da bunu təsdiqləmiş oldu. Həmin dövərdə beynəlxalq konyunkturanın X. Sultanovun xeyrinə olması, onun M.Ə. Rəsulzadəyə münasibətdə ifrat sərt mövqə sərgiləməsinin başlıca səbəblərindən biri idi. Belə ki, təxminən 1923-1924-cü illərdən başlayaraq Polşa tədricən Avropa ölkələri arasında Qafqaz siyasi mühacirətinin əsas himayəçisinə çevrilirdi. Bu ölkədə isə 1922-ci ilin dekabrında sol-mərkəzçi Qafqaz mühacirlərinə rəğbət bəsləyən Y. Pilsudskinin dövlət başçısı vəzifəsindən istefasından sonra sağ qüvvələr hakimiyyətə gəlmişdi. Y. Pilsudskidən fərqli olaraq, onlar Qafqaz mühacirətinin sağ qanadı ilə əməkdaşlığa üstünlük verirdilər. Polşanın Türkiyədəki diplomatik təmsilçisi olan və Varşavanın Qafqaz mühacirətinə yönəlik siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan Roman Knoll da sağ baxışlara malik bir şəxs idi.

Məhz Roman Knollun təşəbbüsü ilə 1924-cü ilin oktyabrında Qafqaz mühacirlərinin ümumi platformaya əsaslanan vahid siyasi təşkilatda birləşməsi haqqında qərar qəbul edildi. Gözlənilməli kimi, həmin ideyanı gerçəkləşdirmək üçün əsas

⁸² Рәсулзадә Мамед Әмин. Сборник произведений и писем. С. 301-302.

tərəfdaş kimi X. Sultanovun da təmsil olunduğu Qafqaz mühacirətinin sağ qanadının nümayəndələri seçildi. Polşalı diplomatın bu seçimində X. Sultanovun da müəyyən “əməyi” olmuşdu. O, R. Knollu inandıra bilmişdi ki, müsavətçilər "Qafqaz Konfederasiyası ideyasını dəstəkləmir" və "Azərbaycanı Türkiyəyə birləşdirməyə" çalışırlar.⁸³

Bu baxımdan təsadüfi deyildir ki, müsavətçilər və gürcü sosial-demokratları 1924-cü ilin oktyabrında İstanbulda bilavasitə R. Knollun rəhbərliyi altında yaradılmış Qafqaz Konfederatları Komitəsindən kənar qaldılar. Bu qurumun tərkibinə Gürcüstan, Azərbaycan və Şimali Qafqazın sağ təmayüllü siyasi təşkilatlarının hər birindən üç nümayəndə daxil edildi. Konfederatlar Komitəsinin rəhbər orqanı isə D. Vaçnadze, X. Sultanov və V. Cabagiyevdən ibarət Rəyasət heyəti oldu.⁸⁴

Doğrudur, Qafqaz Konfederatları Komitəsinin yaradılmasından sonra da Ə.M. Topçubaşı Azərbaycan mühacirlərinin birliyinə nail olmaq üçün cəhdlərini davam etdirirdi. O, israrla İstanbuldakı mühacirləri inandıрмаğa çalışırdı ki, "dağın q fəaliyyət istənilən nəticəsini verməyəcək və Azərbaycan mühacirətinin onsuz da məhdud olan gücünü bir qədər də zəiflədəcək".⁸⁵

Lakin X. Sultanov Azərbaycan mühacirətinin birliyi naminə “İstiqlal Komitəsi” ilə hər-hansı bir kompromisə getməyə ehtiyac duymurdu. Təsadüfi deyil ki, Ə.M. Topçubaşının həmin çağırışlarına rəğmən, Polşadan maddi və mənəvi dəstək alan X. Sultanov M.Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi "İstiqlal Komitəsi" nə münasibətdə mövqeyini bir qədər də sərtləşdirdi. O, təkəbbürlə həmin qurumun üzvlərinə fərdi qaydada Konfederatlar Komitəsinə daxil olmağı təklif etdi.

⁸³ Письмо М.Э. Расулзаде – А.М. Топчибаши. 19.09.1925 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 110.

⁸⁴ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Политический портрет. Баку, 2018. С. 267.

⁸⁵ Письмо А.М. Топчибаши – М.Э. Расулзаде. 02.02.1926 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 119.

Təbii ki, “İstiqlal Komitəsi”nin üzvləri X. Sultanovun bu təklifini rədd etdilər. İmtinanın səbəblərini izah edən M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, Konfederatlar Komitəsi "ayrı-ayrı şəxslərdən ibarətdir, yəni fərdi uniyə prinsipi əsasında təşkil olunub. Halbuki, bizim fikrimizcə, bu milli nümayəndəlik prinsipi, başqa sözlə desək, federasiya prinsipi əsasında olmalıdır. "Komitənin" (Konfederatlar Komitəsi – A.B.) hazırkı tərkibi və iş üsulları tələb olunan gizli və məsuliyyətli fəaliyyət üçün qətiyyətlə məqbul deyildir. Komitənin sirləri müxtəlif kafələrdə açıq müzakirə olunur, onun üzvlərinin "kefcil" həyat tərzi isə İstanbulda məskunlaşmış bütün mühacirətin tənqid predmetidir".⁸⁶

M.Ə. Rəsulzadə göstərilən prinsiplərə əsaslanaraq Konfederatlar Komitəsinin yenidən qurulması təkliflə çıxış etdi: “Fikrimizcə, komitə hər millətdən iki nümayəndə olmaqla, məhdud sayda insanlardan təşkil edilməlidir. Əsas rəhbərlik həmin ölkələrin nüfuzlu təşkilatlarını təmsil edən məsuliyyətli şəxslərin əlində cəmlənməlidir”.⁸⁷ Məlum məsələdir ki, Konfederatlar Komitəsinin rəhbərliyi M.Ə. Rəsulzadənin təklifini qəbul etmədi. Sonucda, R. Knöll "Qafqaz xalqlarının daxili işlərinə müdaxilə etmək istəmədiyini" bəhanə edərək, “İstiqlal Komitəsi” ilə konfederatlar arasında razılıq əldə etmək üçün sonrakı cəhdlərdən imtina etdi.

Beləliklə, aydın oldu ki, bu iki təşkilatın nümayəndələri birləşmə məsələsində ortaq məxrəcə gəlmək iqtidarında deyillər. Buna görə də, “İstiqlal Komitəsi” üzvlərinə "birgə hərəkət etmək üçün X. Sultanovun qrupu ilə əlaqəyə girməyi” məsləhət görən Ə.M. Topçubaşının təkidlərinə cavab olaraq, M.Ə. Rəsulzadə bir qədər əsəbi şəkildə bildirdi ki, “birləşməyi təklif

⁸⁶ Письмо М.Э. Расулзаде – А.М. Топчибаши. 19.09.1925 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 110.

⁸⁷ Письмо М.Э. Расулзаде – А.М. Топчибаши. 19.09.1925 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 111.

etmək kifayət deyil, birləşmənin konkret yollarını da göstərmək lazımdır”.⁸⁸

Azərbaycan mühacirətinin birləşməsi zərurətini yaxşı anlayan M.Ə. Rəsulzadə, eyni zamanda, onu da unutmurdu ki, “həmin birliyin yeganə şərti səmimiyyətdir. Birləşmə çağırışı zahirən ürəyəyatan olsa da, heç də həmişə məqsədəuyğun deyildir. Bu barədə deklarativ çağırışlar etməkdənsə, xəyali deyil, həqiqi birlik üçün real işlər görmək gərəkdir”.⁸⁹

Məmməd Əmin bəy həmçinin onu da Ə.M. Topçubaşının diqqətinə çatdırırdı ki, “İstiqlal Komitəsi” ilə Konfederatlar Komitəsi arasındakı əsas fərq “məqsədlərdə deyil, mübarizə üsullarındadır. Bizim indiki durumumuzda çox şey, bəlkə də hər şey üsuldan asılıdır. Bəziləri üsul və vasitələr seçimində ağına-bozuna baxmırlar; belələri bəzən uğur da qazana bilirlər, lakin bu uğurlar, onların məqsədləri kimi, keçici və ötəridir”.⁹⁰

Həqiqətən də, siyasi duyumu bu dəfə də M.Ə. Rəsulzadəni aldatmadı. Tezliklə daxili və xarici amillərin təsiri altında Qafqaz mühacirətindəki qüvvələr nisbətində “Müsavət” və digər sol-mərkəzçi təşkilatların xeyrinə köklü dəyişikliklər baş verdi.

Həmin dəyişikliklər, ilk növbədə, 1926-cı ilin mayında Y. Pilsudskinin yenidən Polşada hakimiyyətə qayıdışı ilə bağlı idi. Bundan sonra Varşavanın Qafqaz mühacirətinə münasibətdə yeritdiyi siyasi kurs birdəfəlik olaraq müsavətçilər və gürcü sosial-demokratlarının xeyrinə dəyişmiş oldu. İqtidardakı sələflərindən fərqli olaraq, Y. Pilsudski gürcü sosial-demokratları və müsavətçilərlə əməkdaşlığa üstünlük verdi ki, bu da onların Qafqaz mühacirəti daxilindəki mövqelərini əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirdi.

Bir çox Qərbi Avropa liderlərindən fərqli olaraq, Y. Pilsudski gözəl anlayırdı ki, Rusiyada hansı siyasi rejimin möv-

⁸⁸ Письмо М.Э. Расулзаде – А.М. Топчибаши. 23.02.1926 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 124.

⁸⁹ Yənə orada.

⁹⁰ Yənə orada.

cudluğundan asılı olmayaraq, bu ölkənin yaxın qonşularına münasibətdə təcavüzkar və işğalçı siyasəti heç vaxt dəyişməyəcək. Bu səbəbdən də, Kreml rəhbərliyinin imperialist niyyətlərini neytrallaşdırmaq üçün Y. Pilsudski sovet imperiyasının məhkum xalqlarının müstəqillik arzularını bütün qüvvəsi ilə dəstəkləyirdi.

Polşa rəhbərliyinin həmin planlarında Qafqaz xalqlarına xüsusi önəm verilirdi. Y. Pilsudski əmin idi ki, Polşa "Qafqazın bütün respublikalarına münasibətdə maksimum rəğbət və anlayış göstərməlidir".⁹¹ Təsadüfi deyil ki, bolşevik işğalının ilk günlərindən başlayaraq Polşa Qafqaz xalqlarının milli mücadiləsini dəstəkləyirdi. Eyni zamanda, Varşavada əmin idilər ki, yalnız Qafqaz xalqlarının ümumi və vahid dövlətini yaratmaqla bölgənin müstəqilliyini həm qırmızı, həm də ağ Rusiyanın gələcək təcavüzlərindən qorumaq olar.

Bundan çıxış edərək, Varşava Qafqaz mühacirlərinin vahid və birləşmiş təşkilatının yaradılması ideyasını müdafiə edirdi. 1926-cı ilin yayında Polşanın Türkiyədəki hərbi attaşesi polkovnik Tadeuş Şetsel Qafqazın mühacir təşkilatlarının rəhbərləri ilə görüşdə birmənalı şəkildə bəyan etdi ki, Qafqaz mühacirəti daxilində parçalanmanın aradan qaldırılması və mərkəşləşdirilmiş vahid qurumun yaradılması onlara Varşava tərəfindən yardım göstərilməsinin ilkin şərtidir. Bundan əlavə, Polşa tələb edirdi ki, həmin qurumun təsisçiləri ayrı-ayrı partiyalar deyil, hər bir Qafqaz xalqının milli mərkəzləri olmalıdır.⁹²

Varşavanın sərt tələbləri Qafqaz mühacirlərini kompromisə gəlmək üçün danışıqlara başlamağa məcbur etdi. Polşanın himayəsi altında keçirilən həmin danışıqlar 1926-cı il iyulun 15-də İstanbulda vahid təşkilatın - Qafqaz İstiqlal Komitəsinin

⁹¹ *Targalski G.* Les plans polonais concernant l'eclatement de l'URSS, le mouvement « Promethee » et le Caucase. // Bulletin de l'Observatoire de l'Asie centrale et du Caucase, Paris, 1997. n° 3. P. 10.

⁹² *Мамулия Г.* Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 114.

(QİK) yaranması ilə yekunlaşdı. Bundan sonra məhz QİK Qafqaz mühacirlərinin fəaliyyətini koordinasiya etməli idi.⁹³

Qafqaz İstiqlal Komitəsinin tərkibinə Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın hər birinin iki nümayəndəsi daxil oldu. Azərbaycanı bu qurumda M.Ə. Rəsulzadə və onun mühacirət-dəki əbədi rəqibi olan X. Sultanov təmsil edirdi.⁹⁴ Bundan əlavə, Komitəyə hər milli bölmədən bir nəfər olmaqla üç həmsədr seçildi. Seçkilər nəticəsində komitənin həmsədrləri M.Ə. Rəsulzadə, N. Ramişvili və S. Şamil oldular.⁹⁵

Azərbaycan siyasi mühacirlərinin bir qrupu. İstanbul. 20-ci illərin II yarısı. Ön cərgədə (soldan sağa): Mirzəbala Məmmədzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Abbasqulu Kazımzadə. Arxa cərgədə sağdan birinci: Əli Azərtəkin.

⁹³ Письмо Комитета независимости Кавказа дипломатическим представителям Азербайджана, Грузии и Северного Кавказа А.М. Топчибаши, А.И. Чхенкели и А.М. Чермоеву. 01.08.1926 // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 65.

⁹⁴ Письмо М.Э. Расулзаде – А.М. Топчибаши. 19.07.1926 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 141.

⁹⁵ G. Mamulia, R. Abutalıbov. Odlar Yurdu. Azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə. Azərbaycan mühacirətinin siyasi tarixi (1920-1945). Bakı, 2005. S. 207.

Formal olaraq Azərbaycan mühacirəti daxilində qarşı-qarşıya duran hər iki tərəf QİK-də paritet əsasda təmsil olunmuşdu. Lakin gerçəklikdə M.Ə. Rəsulzadə və silahdaşları X. Sultanovun qruplaşmasını üstələməyə başlamışdı. Məsələ təkcə onda deyildi ki, Azərbaycan tərəfindən QİK-nə həmsədr X. Sultanov deyil, M.Ə. Rəsulzadə seçilmişdi. Daha önəmli amil bu idi ki, QİK-nin üzvləri Qafqaz respublikalarının müvafiq milli mərkəzləri tərəfindən təyin olunurdu. Həmin üzvlərin QİK-dən geri çağırılması bə ya əvəzlənməsi də həmin milli mərkəzlərin müstəsna səlahiyyətində idi.⁹⁶ Azərbaycan Milli Mərkəzi isə 1927-ci ilin əvvəlində M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi altında yaradılmışdı.

Artıq qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan və xarici tarixşünaslıqda geniş yayılmış fikrə rəğmən, Azərbaycan Milli Mərkəzi 1924-cü ildə deyil, 1927-ci ilin fevralında yaradılıb. M.Ə. Rəsulzadənin Gürcüstan milli hökumətinin İstanbuldakı diplomatik nümayəndəsi S. Mdivaniyə ünvanladığı 25 mart 1927-ci il tarixli məktubu bunu bir daha təsdiq edir. Həmin məktubda göstərilir ki, “1927-ci il fevralın 26-da Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizə aparən bütün siyasi partiya və cərəyanların nümayəndələrinin təmsil olunduğu Azərbaycan Milli Mərkəzi yaradılıb”.⁹⁷ 1920-ci ilin aprelində rus işğalı nəticəsində məhv edilmiş Azərbaycan müstəqilliyinin bərpası Milli Mərkəzin əsas məqsədi elan olunurdu.⁹⁸ Təşkil olunduqdan dərhal sonra, 1927-ci il aprelin 5-də Milli Mərkəz Azərbaycan xalqına müraciət edərək, ölkə əhalisini sovet işğal rejiminə qarşı müqavimət hərəkətini gücləndirməyə çağırırdı.⁹⁹

Azərbaycan Milli Mərkəzinin (AMM) ilk tərkibi Ə.M. Topçubaşı (sədr), M.Ə. Rəsulzadə (baş katib), Ə. Əmircanov (xəzinədar), M. Mehdiyev, M.Vəkili, X.Xasməmmədov, Ə.Şeyxülislamov və Ş.Rüstəmbəylidən ibarət idi. AMM-də daha bir yer

⁹⁶ Устав Комитета независимости Кавказа. С. 67.

⁹⁷ BDIC, microfilms des archives du gouvernement georgien, mfm 881, bobine 132.

⁹⁸ *Şimşir S.* Azərbaycanın İstiklal Mücadelesi. S. 30.

⁹⁹ ГАППОД УДП АР. Ф. 1, Оп. 85. Д. 744. Л. 88-91.

X. Sultanov üçün boş saxlanılsa da, sonuncu qurumun tərkibinə daxil olmaqdan imtina etdi.¹⁰⁰

Bundan sonra mühacir təşkilatların QİK-nə tabe etdirilməsi prosesi başlandı ki, bunu da Qafqaz siyasi mühacirlərinin bir çoxu böyük qısqançlıqla qarşıladılar. Həmin proses Qafqaz cümhuriyyətlərinin Parisdəki diplomatik nümayəndəliklərini də əhatə etdiyindən məsələ bir az da qəlizləşdi. Doğrudur, 9 dekabr 1926-cı ildə Üçlər Şurası¹⁰¹ və Qafqaz İstiqlal Komitəsinin birgə iclasında qərara alındı ki, bundan sonra Ə.M. Topçubaşı, A. Çxenkeli və Ə.M. Çermoyevin başçılıq etdikləri Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz nümayəndə heyətlərinin fəaliyyəti müvafiq milli mərkəzlərin rəhbərliyi altında davam etdiriləcək.¹⁰²

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə. Rəsulzadə Üçlər Şurası və QİK-nin həmin birgə iclasında olmasa da, Ə.M. Topçubaşı orada iştirak edərək, qəbul olunan qərara səs vermişdi. Lakin bir neçə gündən sonra o, öz mövqeyini dəyişərək, həmin qərarı yerinə yetirməkdən və deməli, Azərbaycan Milli Mərkəzinə tabe olmaqdan imtina etdi. Ə.M. Topçubaşı mövqeyini bununla əsaslandırırırdı ki, QİK Qafqaz dövlətlərinin mühacirətdəki vahid hökuməti deyil, yalnız milli mərkəzlərin fəaliyyətini koordinasiya edən bir qurumdur.

Əslində isə Ə.M. Topçubaşı anlamışdı ki, onun AMM-ə sədrliyi formal xarakter daşıyır, işin əsas ağırlığı isə M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi baş katibliyin üzərinə düşür. Bu barədə N. Ramişvilinin İstanbuldan Varşavaya yazdığı kimi, “Topçubaşı mərkəzin sədri olacaq, lakin faktiki iş baş katiblik

¹⁰⁰ РГВА, Ф. 461-к, Оп. 2, Д. 80, Л. 17.

¹⁰¹ Parisdəki Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz diplomatik missiyalarının nümayəndələrindən ibarət qurum. Bu qurumun yaradılmasından məqsəd Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz nümayəndələrinin xarici siyasət fəaliyyətini koordinasiya etmək idi.

¹⁰² Протокол заседания Совета Трех Республик Кавказа с участием членов Комитета независимости Кавказа // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 70.

tərəfindən yerinə yetiriləcəkdir (Topçubaşının vəzifəsi fəxridir)".¹⁰³

Burada bir məqama toxunmaq istərdik ki, fərdi rəqabət və ideoloji fikir ayrılıqları, eləcə də, sovet xüsusi xidmət orqanlarının pozucu fəaliyyətindən irəli gələn bu tip qarşıdurma və münaqişələr zaman-zaman Qafqaz mühacirəti daxilində özünü göstərmişdir. Gürcüstan və Şimali Qafqaz mühacirətinin daxilində həmin münaqişələr daha kəskin forma almışdır. Məsələn, 1930-cu ilin dekabrında Parisin mərkəzində QİK-nin təsisçilərindən biri olan N. Ramişvilinin OGPU agentı, Gürcüstanlı mühacir P. Çanukvadze tərəfindən öldürülməsini xatırlamaq kifayətdir.

Konkret indiki halda isə, QİK-nin qərarından narazı qalan Ə.M. Topçubaşı, X. Sultanovun dəstəyi və yardımı ilə QİK-nə müxalifətdə duran Şimali Qafqaz mühacirətinin sağ qanadının nümayəndələri ilə nümayişkarənə şəkildə yaxınlaşmağa başladı. Ehtimal etmək olar ki, Azərbaycan Milli Mərkəzinə nəzarət etmək uğrunda mübarizədə məğlub olmuş X. Sultanov Ə.M. Topçubaşını Məmməd Əmin bəylə açıq qarşıdırmaya sövq edərək, bu yolla ondan "qisas" almağa çalışırdı. Həm də nəzərə alınmalıdır ki, C. Hacıbəylinin də etiraf etdiyi kimi, həmin dövrdə Ə.M. Topçubaşı artıq "asanlıqla başqalarının təsiri altına düşürdü ki, bu da qocalığın əlamətlərindən biri idi".¹⁰⁴

Hər halda, 1927-ci il yanvarın 12-də Parisdə Azərbaycan və Şimali Qafqazın Müvəqqəti Birləşmiş Mərkəzi adlı bir qurum yaradıldı. Həmin qurumun yaradılması haqqında sazişi Azərbaycan tərəfindən Ə.M. Topçubaşı ilə X. Sultanov, Şimali Qafqaz tərəfdən isə Ə. Çermoyevlə H. Bammət imzaladılar. Ə.M. Topçubaşı mərkəzin prezidenti, H. Bammət isə katibi seçildi. Əslində, bu addım QİK-ə alternativ bir qurum yaratmaq cəhdi idi. Azərbaycan və Şimali Qafqazın Müvəqqəti Birləşmiş Mərkəzinin təsisçiləri Gürcüstan və Ermənistan nümayəndə-

¹⁰³ *Giorgi Mamulia, Ramiz Abutalıbov*. Odlar Yurdu azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə. S. 221.

¹⁰⁴ *Расулзаде Мамед Эмин*. Сборник произведений и писем. С. 343.

lərini də bu qurumun fəaliyyətinə cəlb etməklə, onu bütün Qafqaz siyasi mühacirətinin ali orqanına çevirmək niyyətində idilər. Təbii ki, Qafqaz cümhuriyyətlərinin bütün milli mərkəzləri də bu quruma tabe olmalı idilər.¹⁰⁵

X. Sultanovun məsləhətilə Ə.M. Topçubaşı həmçinin maliyyə yardımı almaq məqsədilə Azərbaycan Neft Sahibkarları İttifaqına müraciət etmək qərarına gəldi. Arxiv sənədlərinə inansaq, 1927-ci ilin fevralında Bakı neft sahibkarları ilə Ə.M. Topçubaşı arasında Azərbaycanın diplomatik nümayəndə heyətinin hesabına bir milyon frankın köçürülməsi barədə razılıq əldə olunmuşdu.¹⁰⁶ Təəssüf ki, bu gün həmin müqavilənin həyata keçirilib-keçirilməməsi barədə əlimizdə konkret bir fakt yoxdur. Lakin Ə.M. Topçubaşının QİK-ə alternativ bir qurumun yaradılmasında iştirakı və onun fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün vəsait axtarması faktı özlüyündə Azərbaycan mühacirəti daxilində birlik əldə olunmasına mənfi təsir göstərən amil idi. Bu baxımdan, Ə.M. Topçubaşının həmin hərəkətlərinin dağıdıcı xarakteri şəksizdir.

Məmməd Əmin bəy Ə.M. Topçubaşının şəxsiyyətinə və onun inkarolunmaz xidmətlərinə nə qədər hörmətlə yanaşsa da, Azərbaycan mühacirəti daxilində mərkəzdənqaçma proseslərinin daha da geniş vüsət almasına yol verə bilməzdi. Digər tərəfdən, mühacirətdə olarkən M.Ə. Rəsulzadə 1918-1920-ci illər dövründə Azərbaycanda dövlət quruculuğunun bütün təcrübəsini yenidən nəzərdən keçirərək, milli hökumətin səhvlərini və nöqsanlarını ciddi təhlil etmişdi. Və M.Ə. Rəsulzadənin gəldiyi əsas qənaətlərdən biri bu idi ki, milli hərəkətin liderləri ölkədə demokratiyanın bərqərar olmasına həddindən artıq aludə olmuşlar. Nəticədə isə, qısa zaman kəsiyində ölkədə demokratik bir cəmiyyət qurmaq istəyi elementar milli təhlükə-

¹⁰⁵ Мамулла Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 194-195.

¹⁰⁶ Письмо Азербайджанского союза нефтепромышленников А.М. Топчибаши. 21.02.1927 // А.М. Топчибаши: документы из личных архивов. 1903-1934 гг. / Сост., предисл. и прим. С.М. Исхаков. М., 2012. С. 198-199.

sizlik tələblərinin arxa plana keçməsinə və ümumiyyətlə, iqnor edilməsinə gətirib çıxarmışdı.

1923-cü ildə Türkiyədə nəşr olunan "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərində həmin mövzuya toxunan M.Ə. Rəsulzadə müstəqillik dönəmində (1918-1920) dövlət idarəetmə sistemini belə xarakterizə edirdi: "Tam bir parlamantarizm və məsuliyyəti-vükəla üsuluna rəayət olunuyordu. Hürriyyəti-kəlam, mətbuat və yığıncaqlar azadlığı dəxi təmin edilmişdi. Bu xüsusda bəzi tənqidçilər bəlkə həddindən ziyadə bir liberalizm göstərildiyini dəxi qeyd edərlər. Bir dövreyi-təşəkkül və təəzzündə bulunan bu novzad siyasətin şübhəsiz şayani-tənqid nöqsanları az deyildi. Bunların ən böyüyü bu kimi dövrlərə məxsus məhkum bir idarənin, möhkəm bir hökumətin həqqilə təsis ediləməməsi idi. Müxtəlif fikirlərin birliyi üçün tətbiq olunan iqnə üsulu ilə bərabər bir az daha icbar təriqinə gediləsid. Ehtimal ki, nəticəyi-vüquat başqa cür olurdu".¹⁰⁷

Əlbəttə, bu heç də o demək deyildi ki, M.Ə. Rəsulzadə Cümhuriyyət dönəmində demokratik prinsiplərin ölkədə bərqərar edilməsindən peşmançılıq hissi keçirirdi. Əksinə, ömrünün sonuna kimi o, demokratiyanı hər bir cəmiyyətin inkişafının başlıca şərti sayırdı. Bununla belə, Məmməd Əmin bəy demokratiyanın son məqsədə çevrilməsinin də əleyhinə idi. M.Ə. Rəsulzadənin anlamında, demokratiya millətin mənəvi və maddi potensialının üzə çıxması, Azərbaycan dövlətinin inkişafı və möhkəmlənməsi üçün bir vasitə idi. Yəni demokratiya milli dövlətçiliyə xidmət etməli idi, dövlətçilik demokratiyaya yox. Başqa sözlə desək, Məmməd Əmin bəy Cümhuriyyət dönəmində tez-tez rast gəldiyi kimi, demokratiya məsələsində arabanı atın önünə bağlamağın əleyhinə idi.

Bu baxımdan, Y. Pilsudskinin vəfatı ilə əlaqədar Məmməd Əmin bəyin qələmə aldığı yazı olduqca maraqlıdır. Bu məqalə, M.Ə. Rəsulzadənin təbirincə desək, "Polşa tarixinin ən böyük şəxsiyyəti" və "Polşa xalqının dirçəlişinin simvolu" olan Y.

¹⁰⁷ *Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990. S. 60.*

Pilsudskinin siyasi fəaliyyətinin təhlilinə həsr olunub. Eyni zamanda, M.Ə. Rəsulzadə Y. Pilsudskinin təcrübəsinə əsaslanaraq, 1918-1920-ci illər Cümhuriyyət dönəmində buraxılmış səhvlərin təhlilini verir. Müəllif belə bir mühüm fakta diqqəti yönəldir ki, Y. Pilsudski Polşanın istiqlal mücadiləsinə milli ordunun “gələcək kadrlarının” hazırlanması ilə başlayıb. Nəticədə, Polşa azadlıq hərəkatı güclü hərbi qüvvəyə sahib olub ki, bu da öz növbəsində, müstəqil Polşanın yaranmasına imkan verib.¹⁰⁸

Digər tərəfdən, Polşa müstəqillik əldə etdikdən sonra Y. Pilsudskinin atdığı ilk addımları təhlil edən M.Ə. Rəsulzadə yazır: "Polşa ilk öncə güclü orduya və işlək dövlət mexanizminə ehtiyac duyurdu. Marşal Pilsudski bütün səylərini bu problemlərin həllinə yönəltdi. Yenicə yaranmış dövləti zərbə altına qoymamaq üçün formal demokratiya və parlamentarizm oyunlarına aludə olmadı. Çünki bu oyunlar uzunmüddətli əsarətdən yenicə qurtulmuş və yaxın keçmişdə anarxiya və hərəmərcliyin yaşandığı yeni Polşanın əsaslarını sarsıtmaqla bərabər, həm də dövlətin dayanıqlığı üçün də real təhlükə yarada bilərdi. Bir zərbə ilə marşal Pilsudski dövlətin bütün səlahiyyətlərini əlində cəmləyərək, güclü və dayanıqlı idarəetmə aparatı yarada bildi".¹⁰⁹

1918-1920-ci illərin acı təcrübəsini nəzərə alan və ən ümdə milli maraqları əldə rəhbər tutan M.Ə. Rəsulzadə üçün siyasi mühacirət daxilində ciddi intizam və sərt təcəvilik prinsipinin bərqərar edilməsi çox önəmli vəzifə idi. Bunu ilk növbədə həmin dövrün amansız reallıqları və sovet xüsusi xidmət orqanlarının aramsız intriqaqları tələb edirdi. Hərçənd, M.Ə. Rəsulzadənin bu istiqamətdəki addımları çox vaxt onun ən yaxın silahdaşları tərəfindən belə anlaşılmazlıqla qarşılanırdı. Məsələn, C. Hacıbəyli məktublarından birində, konkret ad çəkməsə də, Azərbaycan Milli Mərkəzindəki (AMM) bəzi həmkarlarını

¹⁰⁸ Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-е годы XX века). С. 277.

¹⁰⁹ *Расулзаде М.Э.* Юзеф Пилсудский. С. 15.

"diktator davranışları"nda günahlandırır. Heç bir şübhə doğurmur ki, C.Hacıbəyli konkret bu halda məhz M.Ə. Rəsulzadəni nəzərdə tuturdu.¹¹⁰

Ancaq bu cür tənə və atmacalar M.Ə. Rəsulzadəni əsas məqsəddən - Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizədən yayındıra bilməzdi. Və o, gözəl anlayırdı ki, Azərbaycan siyasi mühacirətinin təşkilati birliyinə nail olmadan həmin məqsədi gerçəkləşdirmək mümkünsüzdür. Buna görə də, belə ittihamlara baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan mühacirətinin parçalanmasına yönəlmiş bütün cəhdlərin qarşısını qətiyyətlə almağa çalışırdı.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, Ə.M. Topçubaşının Azərbaycan Milli Mərkəzinin səlahiyyətlərini tanınaması səbəbindən mühacirət daxilində yaranmış böhranlı vəziyyətlə əlaqədar M. Vəkili AMM-nin səlahiyyətli nümayəndəsi qismində 1927-ci il mart ayının sonlarında Parisə ezam olundu. Ona qətiyyətlə hərəkət etmək göstərişi verilmişdi. Belə ki, Ə.M. Topçubaşının Azərbaycan Milli Mərkəzinə tabe olmaqdan imtina edəcəyi təqdirdə, M.Vəkili Parisdəki Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinin buraxıldığını elan etməli və onun funksiyalarını öz üzərinə götürməli idi. Bununla yanaşı, Fransa paytaxtına gəldikdən dərhal sonra M. Vəkili Ə.M. Topçubaşı ilə H. Bammatın rəhbərlik etdiyi Azərbaycan və Şimali Qafqazın Müvəqqəti Birləşmiş Mərkəzinin də buraxıldığını bəyan etməli idi.¹¹¹

Sərt ultimatumla üzlənmiş Ə.M. Topçubaşı müvəqqəti olaraq geri çəkilməli oldu və hətta 1927-ci ilin payızına yaxın Parisdəki Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyi ilə AMM arasında əməkdaşlıq qurmaq belə mümkün oldu. Hər şeydən görüldüyü kimi, tərəflər arasında əldə olunmuş razılaşmanın ən mühüm bəndlərindən biri Ə.M. Topçubaşının Azərbaycan Milli Mərkəzinin sədri seçilməsi idi. M.Ə. Rəsulzadə və onun AMM-dəki silahdaşları Azərbaycan mühacirətinin təşkilati bir-

¹¹⁰ Письмо Дж. Гаджибейли. 12.06.1929 // А.М. Топчибаши: документы из личных архивов. С. 228.

¹¹¹ Мамулия Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 198-199.

liyinə nail olmaq və yaşlanmış Ə.M. Topçubaşının siyasi ambi-siyalarını təmin etmək naminə bu güzəştə getdilər.

Doğrudur, artıq bir neçə aydan sonra AMM ilə Ə.M. Topçubaşı arasında münasibətlər sonuncunun günahı ucbatından yenidən kəskinləşdi. AMM-dəki qüvvələr nisbətinin onun xeyrinə olmadığını və bu qurumun qərarlarına təsir etmək imkanlarının məhdudluğunu anlayan Ə.M. Topçubaşı öz mövqeyini radikal şəkildə dəyişərək, yenidən Azərbaycan Milli Mərkəzinin səlahiyyətlərini tanımaqdan imtina etdi. Bundan sonra o, təkrarən X. Sultanov və Bakı neft sahibkarları ilə yaxınlaşmağa başladı. Sovet xarici kəşfiyyatının həmin dövrə aid məlumatlarında göstərilir ki, müsavətçılara tabe olmaq istəməyən Ə.M. Topçubaşını X. Sultanov fəal şəkildə dəstəkləyirdi. Öz növbəsində Ə.M. Topçubaşı da Neft Sahibkarları İttifaqına arxalanırdı.¹¹²

Məhz Ə.M. Topçubaşının təhrikilə Azərbaycan Neft Sahibkarları İttifaqı 1927-ci il noyabrın 11-də M.Ə. Rəsulzadəyə məktub göndərərək bəyan etdi ki, bu qurum milli hökumətin mandatına sahib olan Ə.M. Topçubaşının rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətini Azərbaycan Cümhuriyyətinin mərkəzi səlahiyyətli orqanı sayır. İstanbulda təşkil olunan AMM isə qanunsuz elan olunurdu.¹¹³

Təsədüfi deyil ki, Neft Sahibkarları İttifaqının dəstəyindən ruhlanan Ə.M. Topçubaşı X. Sultanovla birlikdə 1928-ci ilin əvvəlində AMM-nə qarşı “səlib yürüşü”nə başladı. Sovet xarici kəşfiyyatının gizli sənədləri sübut edir ki, Ə.M. Topçubaşı neft sahibkarlarının vasitəsilə M.Ə. Rəsulzadə ilə olan bu qarşıdurmada hətta ingilislərdən belə yardım almağa çalışırdı. Eyni zamanda, Ə.M. Topçubaşı ilə X. Sultanov Türkiyə və İran

¹¹² Правые грузинские группы и грузинские фашисты. По материалам ИНО ЗАК ГПУ. 220.7. 1928 // Архив министерства внутренних дел Грузии. Ф. 6. агентурное дело №1534-41. «Белая моль», Т. 1. Л. 148.

¹¹³ Сафарова А. Идея Кавказской конфедерации в эмигрантский период политической деятельности А.М. Топчибашева // Известия Национальной Академии Наук Азербайджана. Серия истории, философии и права. 2001. № 3. С. 47.

ərazisində “Müsavat” özəklərilə rəqabət aparmaq iqtidarında olan alternativ strukturlar yaratmağa cəhd edirdilər.¹¹⁴

Şübhəsiz ki, Azərbaycan Neft Sahibkarları İttifaqının bu demarşının Azərbaycan mühacirəti daxilindəki qüvvələr nisbətində elə də önəmli təsiri olmadı. Çünki Bakı neft sahibkarları nə Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəaliyyətində, nə də onun maliyyələşməsində heç vaxt mühüm rol oynamayıblar. Onlar Parisin kabare və restoranlarında var-dövlətlərinin son qalıqlarını kef məclislərinə xərcləməklə məşğul idilər. Bu baxımdan neft sahibkarlarının sözügedən bəyanatı Ə.M. Topçubaşıya yalnız mənəvi və psixoloji məmnunluq gətirə bilirdi.

Hər halda, neft sahibkarlarının dəstəyindən “ruhlanan” Ə.M. Topçubaşı bir qədər də irəli gedərək, 1928-ci ilin yanvarında M.Ə. Rəsulzadə və “Müsavat” partiyasının İstanbul komitəsinə qəzəbli bir məktub göndərirdi. Sovet təbliğatının “ən yaxşı ənənələri” ruhunda yazılmış həmin məktubda Ə.M. Topçubaşı M.Ə. Rəsulzadə və onun rəhbərlik etdiyi partiyayı Azərbaycanın “mövcud faciəli durumunun” əsas günahkarı adlandıraraq, onlara “məhkəmə və xalq qarşısında cavab verməyə hazırlaşmağı” məsləhət görürdü. Daha sonra o, növbəti dəfə iddia edirdi ki, Azərbaycan mühacirətinin yeganə səlahiyyətli orqanı özünün başçılıq etdiyi nümayəndə heyətidir.¹¹⁵

İttihamların ciddiliyinə baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə ortancıl oğlu Rəşidin ölümü, səhhətindəki ciddi problemlər və çətin maddi durumu ilə bağlı son illərdə böyük psixoloji sarsıntılar yaşamış Ə.M. Topçubaşının bu hərəkətinə kifayət qədər soyuqqanlı yanaşdı. O, yalnız Ə.M. Topçubaşının bəyanatının “tarixi” xarakterini qeyd edərək bildirdi ki, bolşeviklər istisna olmaqla,

¹¹⁴ Правые грузинские группы и грузинские фашисты. По материалам ИНО ЗАК ГПУ. Л. 147.

¹¹⁵ Сафарова А. Идея Кавказской конфедерации в эмигрантский период политической деятельности А.М. Топчибашева. С. 48.

indiyə kimi heç kəs ölkənin başına gəlmiş fəlakətlərin məsuliyyətini "Müsavat"ın üzərinə qoymamışdı".¹¹⁶

Təəssüf ki, M.Ə. Rəsulzadənin bu davranışı da Ə.M. Topçubaşının hikkəsini azaltmadı və o, 1928-ci il aprelin 2-də Azərbaycan Milli Mərkəzinin qeyri-legitimliyi barədə növbəti bəyanatla çıxış etdi. Ə.M. Topçubaşı hamının bildiyi real faktları inkar edərək, öz mövqeyini belə əsaslandırır ki, AMM guya onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti və digər Azərbaycan mühacir təşkilatlarının iştirakı və razılığı olmadan yaradılıb. Bununla əlaqədar AMM-nin tanınmasına qarşı çıxaraq, o, Azərbaycan mühacirətinin yeganə qanuni təşkilatının Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyəti olduğunu bəyan edirdi.¹¹⁷

Doğrudur, bundan cəmi ikicə ay sonra, 1928-ci ilin iyununda Ə.M. Topçubaşı AMM-ni mühacirətin "ali orqanı" elan edən növbəti sənədə imza atdı. Lakin bir müddət sonra o, yəni-dən öz imzasını geri götürdü və Azərbaycan mühacirəti daxilindəki pozuculuq fəaliyyətinə görə 1928-ci ilin dekabrında AMM-dən xaric edildi.¹¹⁸

Lakin Ə.M. Topçubaşının keçmiş xidmətlərini nəzərə alan M.Ə. Rəsulzadə, şəxsi təşəbbüs göstərərək, Azərbaycan mühacirətinin birliyi naminə onunla kompromisə gəlmək üçün daha bir cəhd etdi. Belə ki, Azərbaycan mühacirətinin daxili problemlərinin açıq ictimai müzakirəsinə son qoymaq məqsədilə 1929-cu ilin martında AMM-nin iclasında Ə.M. Topçubaşıya "nümayəndə heyətinin rəhbəri" statusunu və ondan irəli gələn bütün imtiyazlarını saxlamaq şərtilə müddətsiz məzuniyyətə getmək təklif olundu. O, aktiv siyasi fəaliyyətdən çəkilərək, nümayəndə heyətinə işlərini davam etdirmək üçün səlahiyyət verməli idi.¹¹⁹

¹¹⁶ Сафарова А. Идея Кавказской конфедерации в эмигрантский период политической деятельности А.М. Топчибашева. С. 48.

¹¹⁷ А.М. Топчибаши: документы из личных архивов. С. 233.

¹¹⁸ РГВА. Ф. 461-к. Оп. 2. Д. 73. Л. 2.

¹¹⁹ РГВА. Ф. 461-к. Оп. 2. Д. 73. Л. 2-3.

Ə.M. Topçubaşı həmin təklifi qəbul edərək, məzuniyyətə getdi. Ancaq bir müddət dincəlib müalicə olunduqdan sonra, o, 1929-cu il 5 iyun tarixində AMM-nə bildirdi ki, bu şərtlər onun üçün qəbuledilməzdir.

Vurğulamaq lazımdır ki, buna bənzər mütəmadi mövqe dəyişiklikləri 1934-cü ildə Ə.M. Topçubaşının vəfatına qədər davam etdi. Mövcud durumdan asılı olaraq, o, gah AMM-nin legitimliyini qəbul edərək, onu bütün Azərbaycan mühacirətinin aparıcı siyasi təşkilatı kimi tanıyır, gah da bundan imtina edirdi.

Əlbəttə, M.Ə. Rəsulzadənin sonradan yazdığı kimi, Parisdəki Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyilə AMM arasındakı bu fikir ayrılıqları prinsiplial xarakter daşımayıb, səlahiyyətlərin bölgüsü ilə bağlı təşkilati problemlərdən qaynaqlanırdı.¹²⁰ Buna baxmayaraq, onlar Azərbaycan mühacirəti daxilində gərəksiz qarşıdurmalar yaradaraq, onu əsas məqsəddən – bolşevizmə qarşı mübarizədən yayındırırdı.

Onu da demək lazımdır ki, Ə.M. Topçubaşının ambisiyaları onun real imkanlarına uyğun gəlmirdi, çünki nə sağlamlıq durumu, nə də Azərbaycan nümayəndə heyətinin daxilindəki nüfuzu onları reallaşdırmağa imkan vermirdi. Belə ki, Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri arasındakı münacişələr səbəbindən bu qurumun fəaliyyəti çox vaxt iflic vəziyyətinə düşürdü.

C. Hacıbəylinin məktublarından birində öz əksini tapmış bir fakt Azərbaycan nümayəndə heyətinin daxilindəki vəziyyəti və onun üzvlərinin sədrə münasibətini əyani nümayiş etdirir. Həyat yoldaşı Hənifə xanım Məlikovanın vəfatı ilə əlaqədar Ə.M. Topçubaşının Parisdə təşkil etdiyi yas mərasiminə təkcə Azərbaycan deyil, bütün Qafqaz mühacirətinin nümayəndələri dəvət olunublar. C. Hacıbəylinin şahidlik etdiyi kimi, Ə.M. Topçubaşıya başsağlığı vermək məqsədilə həmin mərasimdə Gürcüstan, Şimali Qafqaz və hətta erməni mühacirətinin nümayəndələri iştirak ediblər. Yalnız Azərbaycan nümayəndə heyə-

¹²⁰ *Resulzade M.E. Şefibeycilik. Varşava, 1934. S. 23.*

tinin bircə üzvü belə həmin mərasimdə iştirak etməyib. C. Hacıbəyli yazır ki, biri xəstəliyini, digəri gec dəvət aldığına bəhanə edərək yasa gəlməmişdi.¹²¹

Bu nümayəndə heyəti daxilindəki qeyri-sağlam mühitin təzahürü idi. Təsədüfi deyil ki, nümayəndə heyətinin iclasları çox vaxt təkcə söz davası ilə deyil, həm də fiziki zorakılıq cəhdlərilə müşayiət olunurdu. Ə. Şeyxülislamovun dediyinə görə, iclasların birində M. Mehdiyev hətta külqabını Ə.M. Topçubaşıya tərəf tullamağa cəhd etmişdi.¹²²

Etiraf etmək lazımdır ki, müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan siyasi mühacirətinin vahid bir təşkilati mərkəzdə birləşməsinə nail ola bilmədi. Lakin o, bu istiqamətdəki fəaliyyətini bir saniyə də olsun dayandırmırdı və ilk növbədə, Ə.M. Topçubaşı ilə X. Sultanovu əməkdaşlığa cəlb etməyə çalışırdı. Onların hər ikisinin AMM-nin 1929-1932-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş ikinci tərkibinə daxil edilməsi bunun əyani sübutudur.¹²³ Təəssüf ki, X. Sultanov AMM-nin fəaliyyətinə qatılmaqdan imtina edərək, M.Ə. Rəsulzadəyə qarşı düşmənçilik hərəkətlərini davam etdirməyə üstünlük verdi.

Azərbaycan mühacirətini bir yerə toparlamaq cəhdlərilə yanaşı olaraq, M.Ə. Rəsulzadə sovet imperiyasının digər məhkum millətlərinin mühacirətdəki nümayəndələrilə də əməkdaşlığı genişləndirməyə çalışırdı. Bu əməkdaşlıq yalnız Qafqaz İstiqlal Komitəsi (QİK) deyil, həm də “Prometey” hərəkatı çərçivəsində həyata keçirilirdi. QİK-nin ilk sayı 1926-cı ilin noyabrında Parisdə işıq üzü görmüş “Prometey” dərgisinin yaradılması eyniadlı hərəkatın doğum tarixi sayılır. Sonradan, 1928-ci ildə Varşavada SSRİ-dən olan siyasi mühacirlərin beynəlxalq təşkilatı kimi fəaliyyət göstərən “Prometey” klubu

¹²¹ S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivini. F. 648. S.5. İ. 28. V. 45.

¹²² Письмо А. Шейхульисламова – А. Амирджанову. 15.05.1929 // А.М. Топчубаши: документы из личных архивов. С. 221.

¹²³ РГВА. Ф. 461-к. Оп. 2. Д. 80. Л. 18.

da təsis olundu. “Prometey” hərəkatı SSRİ-nin məhkum millətlərinin kommunist rejiminə qarşı mübarizəsinin tarixində parlaq və təkrarolunmaz bir iz qoymuşdur. Alman tədqiqatçısı P. fon zur Mühlen M.Ə. Rəsulzadənin “Prometey” hərəkatının təşəkkülü və inkişafında önəmli rol oynadığını qeyd edir.¹²⁴

Fəaliyyət dairəsi yalnız Qafqaz mühacirətilə məhdudlaşan QİK-dən fərqli olaraq, “Prometey” hərəkatının formatı daha geniş idi. Bu təşkilatın sənədlərindən birində vurğulandığı kimi, “prometeyçilik - istisnasız olaraq Rusiyanın əsarətində olan bütün xalqların hərəkatıdır”.¹²⁵ Həqiqətən də, burada Qafqazla yanaşı, Ukrayna, Türkünstan, Volqaboyu və SSRİ-nin digər milli regionlarının mühacirləri bolşevizmə qarşı çiyin-çiyinə birgə mübarizə aparırdılar.

“Prometey” hərəkatının yaradılmasının əsas təşəbbüskarı və himayəçisi Polşa idi. Elə “prometeyçilik” termininin müəllifi də 1924-1926-cı illərdə Polşanın Türkiyədə hərbi attaşesi işləmiş Tadeuş Şetsel olmuşdur.¹²⁶ Doğrudur, bolşeviklərin labüd təzyiqindən xilas olmaq üçün Varşava “Prometey” hərəkatının bir çox mərkəzi strukturlarını Parisdə yerləşdirməyə məcbur olmuşdu.

“Prometey” ideyası SSRİ-nin məhkum xalqlarının azadlıq və müstəqilliyinin bərpası məqsədilə onların yaxınlaşması və əməkdaşlığını nəzərdə tuturdu.¹²⁷ Həmin xalqların mühacirətdəki siyasi liderləri sovet imperiyasının xarabalıqları üzərində gələcəkdə yeni milli dövlətlərin qurulmasını nəzərdə tutan proqramın əsaslarını işləyib hazırlamalı idilər. Polşanın “Prometey” hərəkatının təsisçisi kimi çıxış etməsi bu ölkənin

¹²⁴ *Patrik von Zur Mühlen*. Camalhaç ile Kızılyıldız Arasında. İkinci Dünya Harbi'nde Sovyet Doğu Halkları. Ankara, 1984. S. 20.

¹²⁵ *Соцков Л.* Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки. М., 2003. С. 301.

¹²⁶ *Марек Корнат*. У истоков советологических и востоковедческих исследований в Польше (1919– 1939). Основные исследовательские центры // «Европа». (Журнал польского Института международных дел). 2002. Т. 2. № 4 (5). С. 190.

¹²⁷ *Yenə orada*. S. 189.

geosiyasi vəziyyətilə əlaqədar idi. Belə ki, SSRİ-nin məhkum millətlərinin istiqlal mübarizəsini dəstəkləməklə Polşa özünün əzəli düşməni olan Rusiyanı zərərsizləşdirməyə çalışırdı.

1928-ci ildə Varşavada M.Ə. Rəsulzadənin bilavasitə iştirakı ilə yaradılmış “Rusiyanın məhkum millətlərinin liqası” (“Prometey” cəmiyyəti) prometeypçiliyin inkişafında önəmli rol oynadı. Həmin təşkilatın rəhbər orqanının tərkibinə Ukrayna (A. Şulqin və R. Smal-Stotski), Azərbaycan (M.Ə. Rəsulzadə və M. Mehdiyev), Türkünstan (M. Çokayev), Gürcüstan (N. Jordaniya və Q. Qvazava), Şimali Qafqaz (S. Şamil, M. Xurşilov, T. Şakmanov), Kırım-Tatar (D. Səidəhməd), İdel-Ural (A. İshaki) və SSRİ-nin digər qeyri-rus xalqlarının mühacir nümayəndələri daxil idilər.¹²⁸

“Prometey”in təşəkkül tapdığı ilkin mərhələdə onun qarşısına çox sadə bir vəzifə qoyulmuşdu - SSRİ-dən olan müxtəlif qeyri-rus mühacir təşkilatların fəaliyyətinin koordinə edilməsi və onların rəhbər qurumları arasında mütəmadi olaraq fikir mübadiləsinin təşkili. Lakin tədricən təşkilatın fəaliyyəti daha “geniş ideya-siyasi üfüqləri” əhatə etməyə başladı. Polşa arxivlərindəki məxfi sənədlər sübut edir ki, “Prometey”in təkamülü Rusiyanın bütün məhkum millətlərinin bolşevizmə qarşı ümumi mübarizə platforması əsasında birləşməsi və həmin millətlərin öz müstəqil dövlətlərinə sahib olmaq hüququnun tanınması istiqamətində getmişdir. Başqa sözlə desək, “Prometey” təşkilatının bir növ “məhkum millətlərin internasionalına” çevrilməsinə cəhd olunmuşdur.¹²⁹ Lakin müxtəlif illərdə təşkilatın taktika və strategiyasında müəyyən dəyişikliklər edilsə də, onun son məqsədi dəyişməz olaraq qalmışdır – “bütün mümkün vasitələrlə SSRİ ərazisində milli inqilabın alovlanmasına yönəlmiş səylərə yardım etmək”.¹³⁰

¹²⁸ *Oruçlu M.* Azərbaycanca və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992). Bakı, 2001. S. 101.

¹²⁹ *Соцков Л.* Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки. С. 300.

¹³⁰ *Yenə orada.* S. 302.

“Prometey” hərəkatının yaranması həm sovet rəsmiləri, həm də “vahid və bölünməz Rusiya” şüarı altında çıxış edən rus siyasi mühacirəti tərəfindən böyük hiddətlə qarşılandı. Marafılıdır ki, “Prometey” hərəkatına qoşulmaqdan imtina edən erməni mühacirətinin liderləri də həmin məsələdə velikorus şovinizmi mövqeyində duran rus mühacirlərlə tam həmrəylik nümayiş etdirdilər. Bununla kifayətlənməyən erməni mühacirləri “Prometey” hərəkatını gözdən salmaq məqsədilə dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Əsas hədəf isə yenə də Azərbaycan mühacirəti və M.Ə. Rəsulzadə idi.

Erməni jurnalisti A. Xondkaryanın “Türkiyənin xidmətində” adlı məqaləsi bunun əyani nümunəsidir. Həmin məqalə Müvəqqəti hökumətin keçmiş başçısı A. Kerenskinin nəşr etdirdiyi “Дни” həftəliyində çap olunmuşdu.¹³¹ A. Xondkaryan əsassız və sübutsuz olaraq M.Ə. Rəsulzadəni və “Prometey” hərəkatının rəhbərliyinə daxil olan digər türk-müsəlman xalqlarının nümayəndələrini pantürkizmdə günahlandırır. A. Xondkaryan iddia edirdi ki, “Prometey” hərəkatında birləşmiş türk-tatar separatçılarının əsil məqsədi Rusiyadan ayrılıb müstəqil dövlət qurmaq deyil, Türkiyəyə birləşməkdir”.¹³² Bu açıq-aşkar “Prometey” hərəkatındakı müsəlman və xristian millətlərinin nümayəndələri arasında təfriqə salmaq cəhdi idi.

A. Xondkaryanın məqaləsinin ardınca 1930-cu ildə Parisdə eyni ittihamlarla dolu Zarevand təxəllüsü ilə yazan erməni müəllifləri Z. və V. Nalbandyanların rus dilində “Türkiyə və panturanizm” adlı kitabı nəşr olundu.¹³³ Həmin kitabın müəllifləri də Rəsulzadəni “panturanizm”də ittiham edirdilər.

A. Xondkaryanın uydurmalarına cavab olaraq, M.Ə. Rəsulzadə özünün ən parlaq nəzəri araşdırmalarından biri olan – “Panturanizm haqqında. Qafqaz məsələsi” əsərini yazdı. Bu əsər bütün islam dünyasının Avropa dəyərləri əsasında yenidən qurulması proqramıdır. Kitaba ön söz yazmış tanınmış gürcü

¹³¹ *Рәсулзадә М.Ә. О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой. С. 19.*

¹³² *Yenə orada. S. 21.*

¹³³ *Зареванд. Турция и пантуранизм. Париж, 1930.*

dövlət xadimi və siyasətçisi N. Jordaniyanın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, M.Ə. Rəsulzadə konkret faktlar əsasında sübut etməyə çalışırdı ki, "Qərbin indiyədək heç cür anlaya bilmədiyi Şərqlə də onun kimi, eyni yollarla inkişaf edir, o da, gec də olsa, ancaq dönmədən, milli və siyasi düşüncə sahəsində Qərbin artıq keçdiyi təkamül yolu ilə addım-addım irəliləyir, Avropanın ictimai və siyasi formalarına doğru gedir".¹³⁴

Bu baxımdan, Avropa dəyərlərinə əsaslanaraq, Azərbaycanda 1918-1920-ci illərdə həyata keçirilən yenidənqurma cəhdləri, M.Ə. Rəsulzadənin fikrincə, bir ovuc insanın şiltaqlığı və improvizasiyası deyil, Azərbaycan cəmiyyətinin öncəki inkişafının məntiqindən irəli gələn obyektiv qanunauyğunluq idi.

Həmin əsərdə "rus imperializminin kölləri və köüllüləri" olan bəzi erməni müəlliflərinin panturanizmlə bağlı ittihamlarına cavab verən M.Ə. Rəsulzadə onlara xatırlatdırdı ki, Azərbaycanın siyasi liderləri, xüsusilə də "Müsavat" partiyasının rəhbərləri, bütün türk xalqlarının vahid dövlətdə birləşməsinə nəzərdə tutan romantik panturanizmə həmişə müxalifətdə olublar, çünki bu "gerçək bir zəminə əsaslanmayan utopiyadır".¹³⁵ Daha sonra Məmməd Əmin bəy vurğulayırdı ki, Azərbaycanın siyasi liderləri "Cümhuriyyətin elan olunduğu ilk andan etibarən Qafqaz xalqlarının vahid bir konfederativ dövlətdə birləşməsi tərəfdarı olublar"¹³⁶ və hesab ediblər ki, bu ideya Azərbaycanın və bütün türk dünyasının maraqlarına uyğundur.¹³⁷

Daha sonra M.Ə. Rəsulzadə bildirirdi ki, siyasətdə realistlər olan Azərbaycan liderləri üçün türkçülük konsepsiyası yalnız mədəni kontekstdə məqbuldur. Çünki bu ideologiya müxtəlif türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin qorunub saxlanması və

¹³⁴ *Rəsulzadə M.Ə.* О пантурсанизме. В связи с кавказской проблемой. С. 15-16.

¹³⁵ Yenə orada. S. 71.

¹³⁶ Yenə orada. S. 77.

¹³⁷ Yenə orada. S. 71.

dərinləşməsinə təşviq edir. ¹³⁸ Onun fikrincə, “vahid türk milləti yoxdur, türk irqinə mənsub millətlər vardır”. ¹³⁹

A. Xondkaryanın “Prometey” liderlərini separatizmdə ittiham etməsinə toxunan M.Ə. Rəsulzadə “Panturanizm haqqında” əsərində yazırdı: “Bu xalqlar separatçı olmayıb, öz vətənlərinin müstəqilliyi uğrunda həqiqi mübarizə aparırlar və heç bir halda Rusiyanı parçalamaq niyyətləri yoxdur. Əksinə, biz səmimi qəlbdən Rusiyaya çiçəklənməyi və öz milli sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamağı arzu edirik. Lakin Kerenski cənabları da belə bir sadə həqiqəti anlamalıdırlar ki, Qafqazın - azərbaycanlılar, gürcülər və dağlıların əlinə keçməsi heç də Rusiyanın parçalanması anlamına gəlməməlidir. Necə ki, nə Ukrayna, nə də Türkünstanın Rusiyaya heç bir aidiyyəti yoxdur”. ¹⁴⁰

Əsərin sonunda erməni mühacirətinin yanlış mövqedə olduğuna işarə edən M.Ə. Rəsulzadə haqlı olaraq vurğulayırdı ki, “hansı mərhələdə olursa-olsun, səhv yoldan dönmək, həmişə faydalıdır”. O, erməni nümayəndələrinə məsləhət görürdü ki, “birgə yaşamaqlı olduqları qonşu xalqlara qarşı sensasion ittihamlarla çıxış edərkən daha ehtiyatlı olsunlar”. ¹⁴¹ Çünki, ilk növbədə, erməni xalqının mənafeyi qonşu xalqlarla əmin-amanlıq şəraitində yaşamağı tələb edir. ¹⁴²

Erməni müəllifləri M.Ə. Rəsulzadəni panturanizmdə ittiham etdikləri halda, Azərbaycan mühacirəti daxilindəki rəqibləri və ilk növbədə, X. Sultanov, əksinə, onu “türk-müsəlman qardaşlarının” maraqlarına etinasızlıqda və xristian xalqlarının nümayəndələri ilə əməkdaşlığa üstünlük verməkdə günahlandırırıdılar.

Onu da vurğulamaq gərəkdir ki, QİK-nin yaranması və onun Azərbaycan milli bölməsinə M.Ə. Rəsulzadənin başçılıq etməsi, eləcə də “Prometey” hərəkatının təşəkkülü onunla türk

¹³⁸ *Рәсулзадә М.Ə.* О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой. С. 26.

¹³⁹ *Yenə orada.* S. 49.

¹⁴⁰ *Yenə orada.* S. 35.

¹⁴¹ *Yenə orada.* S. 29.

¹⁴² *Yenə orada.*

rəsmiləri arasında onsuz da gərgin olan münasibətləri bir az da kəskinləşdirdi. Çünki Ankara Azərbaycan mühacirlərinin Avropa dövlətlərinin nümayəndələri ilə istənilən əməkdaşlığına qısqançlıqla yanaşırdı.

Buna görə də, Türkiyə iqtidarı Qafqaz birliyi ideyasına son dərəcə soyuq münasibət bəsləyir və onu Avropa dövlətlərinin, ilk növbədə, İngiltərə və Fransa'nın intriqası hesab edirdi. Təəccüblü deyil ki, hələ 1924-cü ilin oktyabrında M.Ə. Rəsulzadə Ə.M. Topçubaşıya xəbərdarlıq edərək yazırdı ki, Qafqaz federasiyası layihəsi heç də "Türkiyənin bütün siyasi dairələrində müsbət qarşılanmır" və Ankara ümumqafqaz deyil, regionun türk-müsəlman xalqlarının federasiyası ideyasına üstünlük verir.¹⁴³

Buna baxmayaraq, 1923-1925-ci illərdə M.Ə. Rəsulzadə Qafqaz birliyi məsələsində Türkiyə hökumətinin dəstəyinə nail olmaqdan ötrü xeyli səylər göstərmişdi. O, Qafqaz mühacirətinin vahid bir mərkəzdə birləşməsi prosesini öz himayəsinə götürməyi Türkiyə rəsmilərinə dəfələrlə təklif etmişdi. İlk öncə Türkiyə iqtidarı bu ideyaya müəyyən maraq göstərsə də, türk-sovet münasibətlərində müşahidə olunan növbəti yaxınlaşma, xüsusilə də 1925-ci il dekabrın 17-də iki ölkə arasında dostluq və bitərəflik haqqında müqavilənin imzalanmasından sonra həmin məsələ Ankara üçün aktuallığını tamamilə itirmiş oldu.

Ankara ilə Moskva arasındakı "dostluq əlaqələri" səbəbindən təkcə Azərbaycan deyil, həm də SSRİ-nin digər türk-müsəlman xalqlarının Türkiyədə məskunlaşmış siyasi mühacirləri də tədricən Avropa dövlətləri ilə əməkdaşlığa meyl etməyə başladılar.

Yaranmış vəziyyətdə M.Ə. Rəsulzadə də Qafqaz birliyi ideyasının gerçəkləşməsində maraqlı olan Avropa nümayəndələri ilə daha sıx əlaqələr qurmaq məcburiyyətində qaldı. Çünki o, yaxşı anlayırdı ki, sovet rejimi kimi güclü düşmənə yalnız

¹⁴³ Письмо М.Э. Расулзаде – А.М. Топчибаши. 08.10.1924 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 49-50.

bütün Qafqaz xalqlarının birgə söyləri nəticəsində qalib gəlmək olar. Bu bir daha sübut edir ki, M.Ə. Rəsulzadə ikinci vətəni hesab etdiyi Türkiyəyə nə dərəcədə hörmət və ehtiramla yanaşsa da, öz siyasi fəaliyyətində yalnız Aərbaycan xalqının və onun dövlət müstəqilliyinin maraqlarını rəhbər tuturdu.

Bu səbəbdən də, türk rəsmilərinin mənfi reaksiyasını öncədən görsə də, M.Ə. Rəsulzadə 1927-ci ilin yayında Qafqaz İstiqlal Komitəsinin (QİK) bəyannaməsini “Yeni Kafkasya”da dərc etməklə kifayətlənməyərək, onun müdafisinə həsr olunmuş bir neçə məqalə ilə çıxış etdi. Təbii ki, M.Ə. Rəsulzadənin bu hərəkəti onun Türkiyə iqtidarı ilə qarşılıqlı münasibətləri üçün təsirsiz ötüşmədi.

Üstəlik, M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan siyasi mühacirəti daxilindəki bəzi “dostlarının” intriqaaları vəziyyəti bir qədər də çətinləşdirdi. Belə ki, X. Sultanov, X. Xasməmmədov və Ş. Rüstəmbəyli Türkiyə xüsusi xidmət orqanları ilə sıx əlaqələrindən yararlanaraq, Məmməd Əmin bəyin rəsmi Ankara ilə münasibətlərini kərləməq və onun ölkədən deportasiya edilməsinə nail olmaq üçün əllərindən gələni edirdilər. Onlar güman edirdilər ki, M.Ə. Rəsulzadənin Türkiyədən çıxarılması ilə bu ölkədəki Azərbaycan mühacir təşkilatlarına nəzarəti asanlıqla öz əllərinə keçirə biləcəklər.

Türkiyə mətbuatında da M.Ə. Rəsulzadənin əleyhinə yazılar dərc olunmağa başladı. Məsələn, Əli Heydər Əmir adlı birisinin İstanbulda çıxan «Vakit» qəzetində məqalələr seriyası çap olundu. Müəllif sübut etməyə çalışdı ki, “Azərbaycanın istiqlalı ideyası türk birliyi ideyasına ziddir”. Və M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan millətini formalaşdırmağı qarşısına məqsəd qoymaqla türk dünyasının birliyinə zərbə vurur. Türkiyəli yazar daha sonra bir qədər də irəli gedərək iddia edirdi ki, 1918-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini elan etmək əvəzinə, Türkiyəyə birləşməli idi. Həmin dövəndə Azərbaycanın istiqlalının elan olunmasını Əli Heydər Əmir yerli partiyaların, ilk növbədə, “Müsəvat”ın antitürk siyasətinin təzahürü hesab edirdi.

Sonda isə müəllif Qafqaz Konfederasiyası ideyasının türk dünyasının maraqlarına uyğun gəlmədiyini bəyan edirdi.¹⁴⁴

Aydındır ki, Türkiyədə siyasi mühacir statusunda yaşayan M.Ə. Rəsulzadə bu saxta ittihamlara açıq və sərt şəkildə cavab vermək imkanında deyildi. Bu səbəbdən də, Ə.M. Topçubaşı məktubunda o, imkanlarının məhdud olduğunu etiraf edərək yazırdı: “Başqa bir vəziyyətdə mən polemikanı dərinləşdirərək sona qədər gedərdim, amma mövcud siyasi durum buna imkan vermir... Buna görə də, hələlik kəskin hücumla keçmədən, müdafiə taktikasını seçmək məcburiyyətindəyəm. Lakin mübahisənin tədrici inkişafına səy göstərməklə bərabər, onun tam dayandırılması fikrində də deyiləm, çünki belə mübahisələr Azərbaycanla bağlı məsələlərə marağın artmasına səbəb olur”.¹⁴⁵

M.Ə. Rəsulzadə təzyiqlər qarşısında geri çəkilmək niyyətində deyildi və o, inadla Qafqaz xalqlarının inteqrasiyası layihəsini dəstəkləməkdə davam edirdi. O, türk ictimaiyyətinə çatdırmaq istəyirdi ki, yalnız Qafqaz xalqlarının birgə səyləri ilə Kremlin əsarətindən azad olmaq və bölgənin müstəqilliyinə nail olmaq mümkündür. O, xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, Qafqaz konfederasiyası ideyası türk xalqlarının "mənfur rus imperializmindən" azad edilməsinə qətiyyətli mane olmur. Əksinə, M.Ə. Rəsulzadənin fikrincə, Qafqaz Konfederasiyası "Şərqdə davamlı sülhün təminatçısı olmaqla bərabər, Rusiyanın cənuba doğru irəliləyişinin qarşısında keçilməz sədd rolunu oynaya bilər" ki, bu da Türkiyənin və bütün türk xalqlarının mənafeyinə uyğundur.¹⁴⁶

Eyni zamanda, M.Ə. Rəsulzadə Türkiyədə həddən artıq ehtiyatla davranmağa başlamışdı. Bunun səbəbi təkcə türk mətbuatında ona edilən hücumlar və bəzi Azərbaycan siyasi mühacirlərinin törətdikləri fitnə-fəsadlar deyil, həm də Kremlin

¹⁴⁴ Письмо М.Э. Расулзаде – А.М. Топчибаши. 23.02.1926 // А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. С. 121-122.

¹⁴⁵ Письмо М.Э. Расулзаде – А.М. Топчибаши. 23.02.1926 // А.М. Топчибаши и М.Э.Расулзаде: Переписка. С. 123.

¹⁴⁶ *Расулзаде М.Э.* Национальное движение в Азербайджане. С. 9.

Azərbaycan və SSRİ-dən olan digər siyasi mühacirlərin Türkiyə ərazisində fəaliyyətinə son qoymaq üçün Ankaraya göstərdiyi təzyiqlərin artması idi. SSRİ xarici işlər komissarı G. Çiçerinin 1925-ci ildə Bakıda keçirilmiş IV Ümumazərbaycan sovetlər qurultayındakı nitqi bunu bir daha təsdiqləyir. “Son zamanlar müsavətçilərin Türkiyədəki fəaliyyətinin gücləndiyini” vurğulayan G. Çiçerin göstərirdi ki, “biz dəfələrlə Türkiyə hökumətinə müraciət edərək, sovet hakimiyyəti əleyhinə yürüdülmən həmin dözülməsi mümkün olmayan intriqalara etirazımızı bildirmişik və nəhayət, buna xitam verilməsini tələb etmişik”.¹⁴⁷

Hərçənd, etiraf etmək lazımdır ki, bolşeviklər təkcə qamçı deyil, həm də kökə siyasəti yeridirdilər. Ayrı-ayrı Azərbaycan mühacirlərinə yağlı vədlər verərək, onları antisovet mübarizədən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. Məsələn, 20-ci illərin ortalarında Azərbaycandan xüsusi olaraq Türkiyəyə göndərilmiş bolşevik emissarlarından biri M.Ə. Rəsulzadəyə bildirmişdi ki, “Yeni Kafkasya”nın nəşrinin və bolşeviklər əleyhinə təbliğatın durdurulacağı” təqdirdə mühacirlərin vətənə dönməsi üçün bütün şərait yaradılacaq. Həmin təklifə M.Ə. Rəsulzadənin cavabı son dərəcə lakonik olmuşdu: “Mənzərə davudlara söylərsən ki, son qızıl rus əsgəri Poylu istasyonunu keçincə, “Yeni Kafkasya”nın da son nüsxəsi çıxacağına sizə təminat verirəm”.¹⁴⁸

Etiraf etmək lazımdır ki, təxminən 1926-cı ilə kimi Türkiyə ərazisində siyasi mühacirlərin fəaliyyətinə son qoyulması ilə bağlı Kremlin tələbləri formal xarakter daşıyırdı. Buna görə də, həm sovet, həm də Türkiyə hakimiyyət orqanlarının təzyiqlərinə baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə eyni əzm və qətiyyətlə “Yeni Kafkasya”nın nəşrini davam etdirirdi.

Lakin artıq 1927-ci ildən başlayaraq Kremlin rəsmi Ankaraya təzyiqləri mühacirlər üçün real təhlükə yaratmağa başladı. Moskvada gözəl anlayırdılar ki, Türkiyə ərazisi coğrafi cəhətdən Qafqaz regionunda kəşfiyyat işlərinin aparılması üçün ən

¹⁴⁷ *Məmmədzadə M.B.* Milli Azərbaycan hərəkatı. S. 189.

¹⁴⁸ *Rəsulzadə M.E.* Şefibeyçilik. Varşava, 1934. S. 56.

əlverişli yerdir. Bu səbəbdən də, artıq Avropanın aparıcı dövlətləri tərəfindən rəsmi olaraq tanınmış, həm beynəlxalq arenada, həm də ölkənin daxilində mövqelərini xeyli möhkəmlətməmiş bolşevik rejimi Türkiyə ərazisində mühacir təşkilatların fəaliyyətinə son qoyulmasını getdikcə daha böyük təkidlə Ankaradan tələb etməyə başladı. Sonucda, Ankaranın bu tələblər qarşısında geri çəkilməkdən başqa əlacı qalmadı.¹⁴⁹ Çünki M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi "Müsavət"ın Xarici Bürosu və Azərbaycan Milli Mərkəzinin Türkiyə ərazisindəki aktiv fəaliyyəti həqiqətən də Ankaranın Moskva ilə yaxınlaşmasına mane olurdu.

1927-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Türkiyə hakimiyyət orqanlarının Qafqaz mühacir təşkilatlarının nümayəndələrinə qarşı təqibləri və onların mətbu orqanlarının bağlanması prosesi başladı. Belə ki, 1927-ci ilin oktyabrında "Yeni Kafkasya" dərgisinin son sayı işıq üzü gördü və bundan sonra Türkiyə iqtidarı onun qapanması haqqında qərar verdi.¹⁵⁰ Eyni zamanda, Azərbaycan mühacir təşkilatlarının Türkiyədəki fəaliyyəti ciddi nəzərət altına götürüldü. Qafqazdan olan digər siyasi mühacirlərə münasibətdə də analoji addımlar atıldı. Bu, Qafqaz mühacir təşkilatlarının tədricən Türkiyədən sıxışdırılıb çıxarılması prosesinin başlanğıcı idi.

Digər tərəfdən, 1928-ci ilin sentyabrında Gürcüstan Milli Mərkəzinin nümayəndəsi S. Mdivaninin Türkiyədən deportasiyası bütövlükdə Qafqaz İstiqlal Komitəsinin İstanbuldakı gələcək fəaliyyətinin mümkünlüyünü sual altında qoydu. Bununla əlaqədar xatırlamaq yerinə düşər ki, hələ 1927-ci ildə Türkiyə-Gürcüstan sərhədində fəaliyyət göstərən və Gürcüstanın daxilindəki gizli təşkilatlarla əlaqəni təmin edən gürcü mühacirətinin rabitə məntəqələri və kəşfiyyat qurumlarının əməkdaşları Ankara tərəfindən ölkədən çıxarılmışdı. Həmin hadisədən dərhal sonra Gürcüstan Milli Mərkəzi QİK-nin İstanbuldan

¹⁴⁹ *Мамулла Г.* Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 203.

¹⁵⁰ *Ақпınар Ү.* Yeni Kafkasya'ya Umumi Bir Bakış // Yeni Kafkasya. 1923-1924. 1. Yıl. İstanbul, 2018. S. XXIII.

Varşavaya köçürülməsi məsələsini qaldırmışdı. Gürcüstan siyasi mühacirətinin liderləri bu tələbi QİK-nin Gürcüstan bölməsinin Türkiyə ərazisində hər hansı bir fəaliyyətinin mümkün-süzlüyü ilə əsaslandırırdılar.

O zaman M.Ə. Rəsulzadə bu təklifə qarşı çıxdı. “Yeni Kafkasya” dərgisinin bağlanması və bəzi türk mətbuat orqanlarının ona qarşı davamlı hücumlarına baxmayaraq, Məmməd Əmin bəy hələ qafqazlı siyasi mühacirlərlə Türkiyənin hakimiyyət orqanları arasında əməkdaşlığın bərpa olunacağına ümid edirdi. Təsadüfi deyil ki, o, 1927-ci il noyabr ayının sonunda T. Şetselə göndərdiyi məktubda “Yeni Kafkasya”nın nəşrinin yaxın gələcəkdə bərpa ediləcəyinə ümidvar olduğunu bildirirdi.

M.Ə. Rəsulzadə həmçinin S.Mdivani barədə qəbul olunmuş qərarın ləğvinə çalışırdı. M.Ə. Rəsulzadə türk rəsmi dairələrinin nümayəndələri ilə çoxsaylı məxfi görüşlər zamanı onları inandıрмаğa çalışırdı ki, Qafqaz xalqlarının azadlıq hərəkatının dəstəklənməsini ilk növbədə Türkiyənin milli maraqları tələb edir. O, Qafqaz mühacir təşkilatlarının hədəflərinin Türkiyənin mənafeyinə tamamilə uyğun olduğunu konkret tarixi faktlarla onlara sübut etməyə çalışırdı. M.Ə. Rəsulzadə türk rəsmilərinə xatırladırdı ki, məhz Qafqaz xalqlarının qəhrəmancansına müqaviməti rus imperializminin İran, Türkiyə və bütövlükdə, Şərqi doğru ekspansiyasını durdurmuş oldu.

M.Ə. Rəsulzadə səmimi olaraq inanırdı ki, ilk növbədə, Qafqaz xalqlarının 150 illik mübarizəsi rus imperializminin banisi olan I Pyotrın “isti dənizlərə” çıxış əldə etmək planlarının üstündən birdəfəlik xətt çəkmiş oldu. O vurğulayırdı ki, məhz Qafqaz xalqlarının fədakarlığı və əzmi müsəlman Şərfinin “rus ayı”sının yırtıcı pəncəsindən xilas etdi. M.Ə. Rəsulzadə bu yolla türk rəsmilərinə çatdırmaq istəyirdi ki, indi həmin “köhnə borcları” qaytarmaq zamanıdır.

M.Ə. Rəsulzadədən savayı, Şimali Qafqaz mühacirəti rəhbərlərinin və Polşa diplomatlarının da bu istiqamətdə çalışdığını nəzərə alsaq, bir müddət sonra Ankaranın Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan siyasi mühacirlərinə münasibətinin bir

qədər yumşalması təbii idi. Türkiyə hakimiyyətinin qapanmış “Yeni Kafkasya”nın əvəzinə “Azeri Türk” dərgisinin nəşrinə icazə verməsi bunun təzahürü idi. Eyni zamanda, Türkiyənin bir sıra məsul şəxsləri M.Ə. Rəsulzadəni əmin edirdilər ki, ciddi konspirasiya qaydalarına əməl olunacağı təqdirdə, Qafqazlılar bundan sonra da ölkə ərazisində fəaliyyətlərini davam etdirə bilərlər.

Belə bir təəssürat yaranırdı ki, Türkiyənin hakimiyyət orqanları ilə Qafqaz siyasi mühacirəti arasındakı münasibətlərdə yaranmış böhran artıq arxada qalmışdır. Məhz buna görə də, M.Ə. Rəsulzadə 1928-ci ilin oktyabrında N. Ramişviliyə ünvanladığı məktubda yazırdı ki, "Azeri Türk" dərgisinin nəşrə başlamasından sonra Türkiyənin gürcü mühacirlərinə münasibətinin də yaxşılaşacağına ümid edir. Məktubun sonunda "Müsavat" partiyasının lideri S.Mdivaninin Türkiyədən deportasiyası və QİK-in İstanbuldan Varşavaya köçürülməsi məsələsinə toxunaraq, bir daha N. Ramişvilidən xahiş edirdi ki, "ilk növbədə, ümumi işin mənafeyi naminə bu insidenti açıbağartmaq gərək deyil. İkincisi, bu məsələ ilə bağlı yekun qərarın qəbul edilməsinə tələsmək lazım deyil, çünki bu bizim ümumi işimizə ziyan vura bilər. Üçüncüsü, ən azından müvəqqəti olaraq, Qafqaz İstiqlal Komitəsinin İstanbuldan köçürülməsi məsələsi qaldırılmasın".¹⁵¹

Ancaq tezliklə aydın oldu ki, Türkiyənin yaxın perspektivdə sovet rejimi ilə mübarizə aparan Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan siyasi mühacirlərini aktiv və açıq şəkildə dəstəkləmək fikri yoxdur. Qafqaz xalqlarının milli mücadiləsinin uğuru Türkiyəyə mühüm geosiyasi dividendlər vəd etsə də, Ankara Moskva ilə münasibətlərə daha böyük önəm verirdi. Təpədən-dırnağa-dək pragmatik olan türklər, necə deyərlər, nəgdi qoyub, nisyənin ardınca getmək niyyətində deyildilər.

1929-cu il iyunun 1-də M.Ə. Rəsulzadənin İstanbuldakı mənzilində və “Azeri Türk” dərgisinin redaksiyasında Türkiyə

¹⁵¹ Мамулия Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 205-206.

xüsusi xidmət orqanlarının həyata keçirdiyi axtarışlar isə türk rəsmilərlə Azərbaycan siyasi mühacirəti arasında anlaşma əldə ediləcəyinə bəslənən sonuncu ümidləri də puça çıxardı. Həmin axtarışların gedişində türk polisi AMM və QİK-nin konspirativ fəaliyyətinə dair sənədləri aşkarlayıb müsadirə etdi. Bu səbəbdən də, həmin hadisə “milli evrak meselesi” (milli sənədlər məsələsi) adı altında tarixə düşüb. Ankara ilə Moskva arasındakı sıx əlaqələri nəzərə alaraq, bu sənədlərin bir hissəsinin sonradan sovet xüsusi xidmət orqanlarına ötürüldüyünü qətiyyənlə istisna etmək olmaz.

Lakin bu hadisədə ən təəssüfedicə məqam ondan ibarət idi ki, türk rəsmilərini M.Ə. Rəsulzadəyə qarşı bu addımı atmağa təhrik edən, həmin qurumlarla sıx əlaqələrə malik olan bəzi Azərbaycan mühacirləri, ilk növbədə, Ş. Rüstəmbəyli və X. Xasmməmmədov idilər. M.Ə. Rəsulzadəyə heç də xoş münasibət bəsləməyən azərbaycanlı siyasi mühacir Məmməd Sadıq Axundzadənin 12 sentyabr 1929-cu il tarixli məktubu da bu faktı təsdiqləyir. Məktubda deyilir ki, həmin hadisənin səbəkarı Ş. Rüstəmbəyli olmuşdur.¹⁵²

Ş. Rüstəmbəyli və onun həmfikirləri belə çirkin vasitələrlə M.Ə. Rəsulzadəni həm AMM, həm də “Müsəvat” rəhbərliyindən kənarlaşdırmaq istəyirdilər.¹⁵³ M.Ə. Rəsulzadə barədə türk xüsusi xidmət orqanlarına müntəzəm danoslar yazan Ş. Rüstəmbəyli, onun Türkiyəyə münasibətdə gizli düşmən niyyətlərinin olduğunu iddia edirdi. Ş. Rüstəmbəylinin bu fəaliyyətini digər mənbələr, o cümlədən Səlim Ağasibəylinin etiraf-ları da təsdiqləyir.¹⁵⁴ Sonuncu isə Ş. Rüstəmbəylinin yaxın dairəsinə mənsub şəxslərdən biri olaraq onun fəaliyyəti barədə dürüst məlumatlara malik idi.

Maraqlıdır ki, Ş. Rüstəmbəyli sonradan M.Ə. Rəsulzadəni bu hadisə ətrafında həddindən artıq səs-küy qaldırmaqda günahlandırır. O, tam ciddiyyətlə bildirirdi ki, AMM-nin sənəd-

¹⁵² *Rəsulzadə M.Ə. Şefibeyçilik. S. 32.*

¹⁵³ *Yenə orada. S. 34.*

¹⁵⁴ *Yenə orada. S. 39.*

lərinin türk xüsusi xidmət orqanlarının əlinə keçməsindən narahat olmağa dəyməz. Çünki bu sənədlər “düşmən ölkənin” deyil, qardaş Türkiyənin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən müsadirə edilib.¹⁵⁵ Necə deyərlər, burada artıq heç bir şərhə ehtiyac yoxdur.

Həmin axtarışların “Müsavət” və AMM daxilində növbəti kəskin konfliktlə eyni vaxta düşməsi heç də təsadüfi deyildi. Özü də nəzərə alsaq ki, həmin konfliktin əsas səbəbkarları yenə də Ş. Rüstəmbəyli və X. Xasməmmədov idilər. Türk rəsmilərinin M.Ə. Rəsulzadə ilə münasibətlərindəki gərginliyin pik nöqtəsində çatdığı bir anda onlar “Müsavət” daxilində “ikinci cəbhə” açmaq qərarına gəlmişdilər. Onlar əmin idilər ki, mövcud durumdan yararlanaraq “Müsavət” partiyası və Azərbaycan Milli Mərkəzinə nəzarəti ələ keçirmək barədə çoxdankı arzularını nəhayət ki, gerçəkləşdirə biləcəklər.

Ş. Rüstəmbəyli ilə X. Xasməmmədovun intriqaaları nəticəsində “Müsavət”ın ali rəhbər orqanı olan Divanın fəaliyyəti tamamilə iflic vəziyyətinə düşdü. Partiyanın ali idarəetmə orqanının iş qabiliyyətini bərpa etmək üçün onun yenidən qurulmasına qərar verildi. Həmin qərar yerli özləklərin və partiyanın sırası üzvlərinin mütləq əksəriyyəti tərəfindən müdafiə olunsada, X. Xasməmmədovla Ş. Rüstəmbəyli ona tabe olmaqdan imtina edərək, “intriqa və şantaj yolunu” seçdilər.¹⁵⁶

Partiyayı bu tip insanların dağıdıcı fəaliyyətindən qorumaq məqsədilə 1928-ci ilin sonunda “Müsavət” rəhbərliyi Xasməmmədovla Ş. Rüstəmbəylinin partiya sıralarından xaric olunması və onların AMM-dən geri çağırılması haqqında qərar qəbul etdi.¹⁵⁷ Planlarının alt-üst olduğunu anlayan və bu qərarın ləğvinə çalışan X. Xasməmmədov və Ş. Rüstəmbəyli münafişənin ictimailəşdirilməsi yolunu tutaraq, 1929-cu ilin yanvarında M.Ə. Rəsulzadədən Polşanın Türkiyədəki səfirinə şikayət

¹⁵⁵ *Rüstəmbəyli Ş.* M.Ə. Rəsulzadənin fəci sükutu. İstanbul, 1935. S. 24.

¹⁵⁶ ПГБА. Ф. 461-к. Оп. 1. Д. 317. Л. 12.

¹⁵⁷ Yenə orada.

etdilər. ¹⁵⁸ İstisna etmək olmaz ki, Ş. Rüstəmbəyli sovet xüsusi xidmət orqanlarının diktəsi ilə hərəkət edirdi. Ən azından Polşa kəşfiyyatının sənədlərində Ş. Rüstəmbəylinin Lubyanka ilə əlaqə saxladığı iddia olunur. ¹⁵⁹

Hər halda, X. Xasməmmədov, Ş. Rüstəmbəyli və X. Sultanov axtarışla bağlı olaydan M.Ə. Rəsulzadəni gözdən salmaq üçün maksimum yararlandılar. Ş. Rüstəmbəyli azərbaycanlı siyasi mühacirləri inandıрмаğa çalışırdı ki, həmin olay türk rəsmilərinin M.Ə. Rəsulzadəyə olan inamının tam itməsinin göstəricisidir. ¹⁶⁰ Bununla da o, M.Ə. Rəsulzadənin “Müsavət” və AMM rəhbərliyindən kənarlaşdırılmasının zəruriliyinə eyham vururdu.

Analoji addımlar X. Sultanov tərəfindən də atılırdı. Məsələn, Gürcüstanın mühacirət hökumətinin arxivində X. Sultanovun A. Çxenkeliyə ünvanladığı bir məktub saxlanılır. Həmin məktubda göstərilir ki, Rəsulzadənin mənzilindəki axtarış türklərin ona etibar etməməsinin nəticəsidir. Xosrov bəy həmçinin iddia edir ki, M.Ə. Rəsulzadənin məsuliyyətsizliyi ucbatından QİK-in məxfi sənədləri türk xüsusi xidmət orqanlarının əlinə keçib. Daha sonra X. Sultanov vurğulayır ki, gürcülər M.Ə. Rəsulzadə ilə əlaqəni kəsib, onun qrupu ilə əməkdaşlığa başlasalar, o zaman Ankara guya QİK-nin İstanbuldakı fəaliyyətinə maneçilik törətməyəcəklər. Gürcü tədqiqatçısı G. Mamulia haqlı olaraq istisna etmir ki, bütün bu olayların arxasında prometeyçilərin İstanbulla kommunikasiya kanallarını ələ keçirməyə çalışan Lubyanka dururdu. ¹⁶¹

Ş. Rüstəmbəyli və X. Sultanovun M.Ə. Rəsulzadəni azərbaycanlı mühacirlər və QİK rəhbərliyinin gözündən salmaq cəhdləri uğursuz olsa da, axtarışla bağlı olay onun türk rəsmiləri ilə münasibətlərini birdəfəlik korlamış oldu. Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasının belə Türkiyənin bəzi dairələrində qııcıq yarat-

¹⁵⁸ РГВА. Ф. 461-к. Оп. 1. Д. 317. Л. 12.

¹⁵⁹ Yenə orada.

¹⁶⁰ *Rüstembeyli Ş.* М.Е. Резулзаденин феци сукуту. С. 32.

¹⁶¹ *Мамулия Г.* Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 206.

dığını göz önünə alsaq, təsəvvür etmək çətin deyildir ki, əsas hədəfi Ankaranın yeni “ürək dostu” - Kreml olan AMM və QİK-in ələ keçmiş sənədləri onlarda hansı “təəssüratlar” doğurub.

Təsadüfi deyil ki, həmin hadisədən sonra Türkiyənin məxfi orqanları Azərbaycan liderlərinin izlənməsini daha da gücləndirdilər. Türkiyənin Milli Təhlükəsizlik Xidməti (Milli Emniyyət Hizmeti – MEH) rəhbəri Şükrü Əlinin 29 dekabr 1929-cu il tarixdə İstanbulun Kəşfiyyat İdarəsinin rəisinə ünvanladığı məxfi direktiv bunun əyani sübutudur.¹⁶² Həmin sənədin məzmunundan da görüldüyü kimi, M.Ə. Rəsulzadə türk xüsusi xidmət orqanlarının ciddi nəzarəti altında idi və artıq 1929-cu ilin sonunda onun Türkiyədən çıxarılması məsələsi hakim dairələrdə ciddi müzakirə predmeti idi.

MEH rəhbərinin direktivində açıq göstərilirdi ki, ruslarla dostluq əlaqələrini qorumaq üçün hökumət M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşlarının “bu cür fəaliyyətinə Türkiyədə rəvac verə bilməz”. Sənəddə həmçinin xəbərdarlıq edilirdi ki, QİK-in ölkə ərazisində fəaliyyətinə icazə verilə bilməz və “əgər onlar (komitə üzvləri) bunu davam etdirsələr, Türkiyədən deportasiya olunacaqlar”. Azərbaycanlı mühacirlərə “gizli işləmək” təklif olunurdu.¹⁶³

Göründüyü kimi, Türkiyə rəsmiləri açıq şəkildə bildirirdilər ki, Azərbaycan türklərinin istiqlal mücadiləsini dəstəkləmək naminə onlar sovet Rusiyası ilə dostluq əlaqələrini zərbə altına qoymaq niyyətində deyillər. Əslində, M.Ə. Rəsulzadədən tam gizli fəaliyyətə keçmək tələb olunurdu. Bu isə Məmməd Əmin bəy üçün qəbuledilməz idi, çünki Azərbaycan davası müəyyən bir açıq fəaliyyət tələb edirdi ki, türk tərəfi də buna imkan vermək niyyətində deyildi.

Türkiyə iqtidarı faktiki olaraq Qafqaz mühacirətindən Rusiya ilə aparılan siyasi oyunda Kremlədən müəyyən güzəştlər

¹⁶² Соцков Л. Неизвестный сепаратизм. С. 19-20.

¹⁶³ Yenə orada. S. 19.

qoparmaq üçün “bazarlıq” vasitəsi kimi istifadə edirdi. Türk rəsmiləri həmçinin bolşeviklərin Qafqazdakı hərbi və iqtisadi potensialı barədə kəşfiyyat xarakterli məlumatlar toplamaq üçün mühacirlərin imkanlarından istifadə edirdilər. Sovet xüsusi xidmət orqanlarının əməliyyat məlumatlarına görə, Qafqazla müntəzəm əlaqələri olan mühacirlərin bu baxımdan geniş imkanları var idi. ¹⁶⁴ Təəccüblü deyil ki, Azərbaycan və ümumiyyətlə, Qafqaz mühacirləri bölgədəki durum barədə kifayət qədər məlumatlı idilər. Və türk kəşfiyyatı da həmin məlumatlarda maraqlı idi.

M.Ə. Rəsulzadə Ankaranın təklif etdiyi "oyun qaydalarını", yəni təkcə gizli fəaliyyətlə məşğul olmaq tələbini rədd etdi. Üstəlik də, o, türk rəsmilərinin ölkədə açıq anti-sovet fəaliyyətin yolverilməzliyinə dair xəbərdarlığını növbəti dəfə gözərdi etdi. Hərçənd, Məmməd Əmin bəy bunun uzun müddət davam edə bilməyəcəyini yaxşı anlayırdı. Qafqaz İstiqlal Komitəsi və Azərbaycan Milli Mərkəzinin Türkiyə ərazisində bundan sonrakı fəaliyyətinin mümkünsüzlüyünü başa düşən M.Ə. Rəsulzadə, bu qurumların ayrı-ayrı bölmələrini tədricən İstanbuldan Avropa ölkələrinə köçürməyə başladı. 20-ci illərin sonlarında Məmməd Əmin bəy özü də əsasən Avropada fəaliyyət göstərir və çox nadir hallarda Türkiyəyə gəlirdi. Buna baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə son ana qədər Türkiyədə mövcud olan minimal imkanlardan belə Azərbaycan türklərinin istiqlalı ideyasının təbliği və təşviqi üçün istifadə etməyə çalışırdı.

Bu məqsədlə “Müsavat” partiyasının mətbu orqanları – “Azeri Türk” (1928 fevral –1930 fevral) və “Odlu Yurt” (1930 mart –1931 avqust) dərgiləri, eləcə də həftəlik “Bildiriş” qəzeti (1930 avqust – 1931 sentyabr) Türkiyədə nəşr olunmaqda davam edirdi. Həmin mətbu orqanları eyni prinsipiallıq və ardıcılıqla “Yeni Kafkasya”nın antibolşevik xəttini davam etdirirdilər. Ancaq göründüyü kimi, bu mətbu orqanlar uzunömürlü ola bilmədilər. Bu da təəccüblü deyildi, çünki Kremlin artan

¹⁶⁴ Соцков Л. Неизвестный сепаратизм. С. 21.

təzyiqləri qarşısında Ankara tədricən geri çəkilərək, ölkədəki Azərbaycan siyasi mühacirlərinin fəaliyyət imkanlarını getdikcə daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırırdı.

Sovet rejiminin Türkiyədə fəaliyyət göstərən Qafqaz mühacirlərinə münasibətdə mövqeyinin sərtləşməsi bir çox digər amillərlə bərabər, həm də məcburi kollektivləşmə prosesinin başlanması ilə əlaqədar Qafqazda yaranmış kritik durumla şərtlənirdi. Belə ki, 30-cu illərin əvvəllərində bütün Qafqazı anti-bolşevik üsyanları bürümüşdü. Zaqafqaziya Xalq Komissarları Şurasının sədri Ş. Eliava 1930-cu ildə Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin iclaslarından birində çıxış edərək bildirirdi ki, bölgədə kollektivləşməyə qarşı müqavimət fərəkatinin önündə Azərbaycan gedir. Həqiqətən də, Gürcüstan və Ermənistanla müqayisədə, antibolşevik çıxışları Azərbaycanda daha geniş vüsət almışdı.¹⁶⁵

Sovet xüsusi xidmət orqanlarının arxiv sənədləri də bu faktı bir daha təsdiqləyir. 1931-ci ilin payızında Zaqafqaziyada “antisovet ünsürlərin aktivləşməsinə dair” OGPU tərəfindən hazırlanan arayışda göstərilirdi ki, “1930-cu il ərzində Azərbaycanın Gəncə, Nuxa, Zaqatala və Qarabağ bölgələrində, eləcə də Naxçıvanda kütləvi silahlı üsyanlar baş verib. Yoxsul və ortabab kəndlilərin əhəmiyyətli bir hissəsilə bərabər, həm də bəzi sovet işçiləri, kommunistlər və komsomolçular da həmin üsyanlara qoşulublar. Məsələn, Gəncə rayonunda 70 partiya üzvü, 88 komsomolçu, 14 milis əməkdaşı üsyançıların tərəfinə keçib”.¹⁶⁶ Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin katibi N. Çaplinin məlumatına görə isə, “ən çətin anda Şekidə bir çox kommunist və komsomolçular üsyançıların tərəfinə keçərək dağlara çəkiliblər və çekistlərə şiddətli müqavimət göstəriblər”.¹⁶⁷

¹⁶⁵ *Расулзаде М.Э.* Под лозунгом единства Кавказа // Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше. С. 29.

¹⁶⁶ ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1. 1918-1933 гг. М., 2005. С. 673.

¹⁶⁷ *Расулзаде М.Э.* Под лозунгом единства Кавказа. С. 27.

Həmin hadisələrin təhlilinə həsr olunmuş "Qafqaz birliyi şüarı altında" («Под лозунгом единства Кавказа») adlı məqaləsində M.Ə. Rəsulzadə Qafqazdakı üsyançı hərəkatın Azərbaycanda daha geniş vüsət almasının səbəbini belə izah edir: «Ахı, “qolçomaqların bir sinif kimi məhv edilməsi” çağırışı Azərbaycan şəraitində faktiki olaraq əhalinin əsas hissənin qırılması demək idi. Çünki Azərbaycanda kənd əhalisinin 60% -ni məhz həmin kateqoriyadan olan insanlar təşkil edirdi». ¹⁶⁸

M.Ə. Rəsulzadənin fikrincə, Azərbaycan kəndlilərinin böyük əksəriyyətinin kollektivləşmə siyasətinə şiddətli müqavimətinin digər mühüm səbəbi isə, sovet rejimi tərəfindən yaradılan kollektiv təsərrüfatların əsasını təşkil edən "icma torpaq mülkiyyəti institutunun tarixən heç vaxt" Azərbaycanda olmaması idi. Bu institutun məhz sırf rus hadisəsi olması kollektivləşmə əleyhinə çıxışlara “antirus xarakteri” vermişdi. ¹⁶⁹

Bolşevik rəsmilərinə gəlincə isə, antisovet çıxışların böyük miqyasını onlar Azərbaycanda qolçomaqların mövqeyinin güclü olması və xarici təsirlərlə əlaqələndirirdilər. Şübhəsiz ki, əsas "xarici təhlükə" də müsavətçilər idi. Məsələn, AK(b)P-nin Mərkəzi Komitəsinin katibi N.Gikalo antisovet üsyanına müsavətçilərin ilham verdiyini iddia edirdi. Yuxarıda adı çəkilən Ş.Eliava isə Qafqaz İstiqlal Komitəsini həmin hadisələrin əsas səbəbkarı sayırdı. ¹⁷⁰

OGPU-nun SSRİ dağılandan sonra nəşr olunan məxfi sənədlərində göstərilir ki, üsyançıların fəaliyyəti qismən Azərbaycan mühacir təşkilatları tərəfindən koordinasiya olunurdu. ¹⁷¹ Həmin sənədlərdə həmçinin vurğulanır ki, müsavətçilər Azərbaycanın daxilində ən fəal təbliğat işini məhz kəndlilər arasında aparırdılar. Və 30-cu illərin başlanğıcında kollektivləşmə əley-

¹⁶⁸ *Расулзаде М.Э.* Под лозунгом единства Кавказа. С. 27.

¹⁶⁹ Yenə orada.

¹⁷⁰ Yenə orada. S. 27.

¹⁷¹ *Мамулия Г.* Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 210.

hinə hərəkətin geniş vüsət alması "Müsavət"ın bu taktikasının düzgünlüyünü təsdiqləmiş oldu.¹⁷²

Kollektivləşməyə qarşı hərəkəti qan içində boğmaq məqsədilə bolşeviklər ən amansız vasitələrdən istifadə edirdilər. Bu zaman bolşevik cəza dəstələrinin nümayiş etdirdiyi qəddarlığı yalnız alman faşistlərinin II Dünya müharibəsi illərində işğal olunmuş ərazilərdə törətdikləri vəhşiliklərlə müqayisə etmək olar. Bir çox hallarda təkcə üsyançılar deyil, həm də dinc azərbaycanlı əhali həmin cəza tədbirlərinin qurbanı olurdu. OGPU-nun hesabatında əksini tapmış Gəncə rayonunun Çay-Abası kəndində dinc sakinlərin güllələnməsi barədə məlumat bunun əyani sübutudur. Həmin sənəddə göstərilir ki, "19 fevral 1930-cu il tarixində adıçəkilən kənddə gizlənmiş 8 nəfər silahlının zərərsizləşdirilməsi zamanı təxminən 30 adam, yəni kəndin bütün sakinləri qətlə yetirilmişdir. Evlər və digər tikililər yandırılmış, əhalinin əmlakı isə məhv edilmişdir. O cümlədən, 14 uşaq qətlə yetirilmişdir ki, onlardan da 9-nun yaşı 2-6 il arasında olmuşdur. Bundan əlavə, 4 südəmər körpə analarının cəsədlərinin yanına atılmış və sonradan aclıqdan, eləcə də soyuqdan tələf olmuşdur. Güllələnmə yerini araşdırarkən ocaq qalıqlarından beş nəfərin, o cümlədən 3 uşağın cəsədləri tapılmışdır. Cəsədlərdən biri tamamilə yanmış, yalnız baş hissəsi qalmışdır".¹⁷³ Şübhəsiz ki, bolşeviklər bütün bu vəhşilikləri azərbaycanlı kəndliləri qorxutmaq və onların müqavimətini qırmaq məqsədilə edirdilər.

Əlbəttə, M.Ə. Rəsulzadə və Azərbaycan mühacirətinin digər liderləri yaxşı anlayırdılar ki, antibolşevik çıxışların geniş miqyas almasına baxmayaraq, "yalnız öz qüvvəsinə arxalanan və mədəni dünyadan heç bir yardım almayan üsyançılar azğınlaşmış işğalçıların hücumları qarşısında" uzun müddət duruş gətirə bilməyəcəklər.¹⁷⁴ Bu səbəbdən, Məmməd Əmin bəy sivil dünya tərəfindən tələyin ümidinə buraxılmış üsyançıların

¹⁷² *Qasımlı M.* Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi. S. 332.

¹⁷³ Yenə orada.

¹⁷⁴ *Rəsulzadə M.Ə.* Под лозунгом единства Кавказа. С. 32.

sonucda məğlub olacağını görməyə bilməzdi. Lakin o, hesab edirdi ki, "bu yalnız maddi və müvəqqəti uğursuzluq olacaqdır. Mənəvi baxımdan isə onlar artıq qalibdirlər, çünki yenilməz dəyərləri – azadlıq, haqq və milli istiqlalı qoruyurlar".¹⁷⁵

Həqiqətən də, azərbaycanlı üsyançıların sovet rejiminin işğalçı qüvvələrinə qəhrəmancasına müqavimətinə baxmayaraq, qüvvələr nisbəti son dərəcə qeyri-bərabər idi. Və üsyançılar sonucda sovet cəza dəstələrinin təqiblərindən qurtulmaq üçün ailələrilə birlikdə İrana sığınmaq məcburiyyətində qaldılar. Mühacirət təşkilatlarının məlumatına görə, kollektivləşmə dönməsində sovet Azərbaycanından İrana qaçan azərbaycanlıların sayı 5000 nəfərdən çox idi. Azərbaycanlı qaçqınlar İran ərazisində "görünməmiş səfalət və yoxsulluq" içerisində yaşayırdılar. 1930-cu il sentyabrın 10-da Azərbaycanın Parisdəki diplomatik nümayəndəliyi Millətlər Birliyi Assambleyasından "ərzaq və sığınacaqdan məhrum edilmiş, xəstəliklərdən əziyyət çəkən həmin qaçqınlara maddi yardım göstərilməsini" xahiş etsə də, həmin müraciət cavabsız qaldı.

Bütün bu məhrumiyətlərə baxmayaraq, İran ərazisində yerləşmiş azərbaycanlı üsyançılar sovet rejiminə qarşı mübarizə aparmaqda davam edirdilər. Məsələn, Zaqafqaziya OGPU-nun 7 yanvar 1931-ci il tarixli hesabatında qeyd olunur ki, İranın Azərbaycanla sərhəd zolağında toplanmış mühacir qrupları, "Müsavət" və "İttihad" partiyalarının əks-inqilabçı mərkəzləri, eləcə də bir sıra üsyançı dəstələr sovet ərazisində aktiv fəaliyyət göstərirlər.¹⁷⁶

İrana sığınan üsyançı dəstələrin fəallığı fransız diplomatik mənbələri tərəfindən də təsdiqlənir. Belə ki, Fransanın İrandakı müvəqqəti işlər vəkili 23 iyun 1930-cu il tarixli hesabatında göstərir ki, Qafqazdan gələn qaçqın axını "son üç ayda əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. İran sərhədində yenidən qruplaşdıqdan sonra, onlar davamlı olaraq sovet ərazisinə, özlərinin

¹⁷⁵ *Расулзаде М.Э.* Под лозунгом единства Кавказа. С. 32.

¹⁷⁶ ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1. С. 670.

keçmiş zülmkarlarına qarşı hücumlar edirlər. İran hökuməti həmin hücumların qarşısını ala bilmir və ya bunu etmək istəmir”.¹⁷⁷

Bununla əlaqədar 1930-cu il aprelin 13-də SSRİ Xarici İşlər Nazirliyi İran tərəfinə nota verərək, Güney Azərbaycanı ərazisində toplanmış üsyançı qruplar tərəfindən sovet sərhədlərinin pozulması faktlarının artması ilə bağlı narahatlığını ifadə edirdi. Sənəddə göstərilirdi ki, azərbaycanlı üsyançıların "antisovet fəaliyyətinin" qarşısının alınması üçün İran tərəfi lazımı tədbirlər görmür.¹⁷⁸ SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin oxşar məzmunlu daha bir notası isə 1930-cu il mayın 16-da Moskvadakı İran səfirinə təqdim edilmişdi.¹⁷⁹

Ancaq sovet tərəfinin bu iddialarına baxmayaraq, 1929-cu ilin sonundan başlayaraq İran hökuməti azərbaycanlı mühacirlərə, ilk növbədə, müsavətçilərə qarşı təzyiqləri artıraraq, onları ölkədən kənarlaşdırırdı. İranda "Müsavət" təşkilatlarının fəaliyyətində mühüm rol oynayan Məmməd Əli Rəsulzadə məhz həmin dövərdə ölkədən deportasiya olunmuşdu.¹⁸⁰

Lakin göründüyü kimi, İran tərəfinin bu istiqamətdəki addımları bolşevikləri qane etmirdi. Bu səbəbdən də, azərbaycanlı üsyançıların hərəkətlərindən son dərəcə hiddətlənmiş Kreml 1921-ci il sovet-İran müqaviləsinin şərtlərindən yararlanmaq qərarına gəldi. Xatırladaq ki, həmin müqaviləyə əsasən, SSRİ-nin dövlət maraqları üçün təhlükə yarandığı halda bolşeviklər İran ərazisinə qoşun yeridə bilərdilər. .

Artıq 1930-cu ilin yazında sərhəd bölgələrində fəaliyyət göstərən üsyançı dəstələri məhv etmək məqsədilə sovet hərbi hissələri Araz çayını keçərək İran ərazisinə daxil oldular. Yuxarıda adı çəkilən fransız diplomatı məlumat verir ki, "sovet qoşunlarının böyük bir kontingenti İranın Xudafərin bölgəsinin Əhər və Aşoğlu əyalətlərinə daxil olaraq, bir neçə gün ərzində

¹⁷⁷ Мамулина Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 214.

¹⁷⁸ Документы внешней политики СССР. М., 1967. Т. XIII. С. 208-210.

¹⁷⁹ Yenə orada. S. 259-260.

¹⁸⁰ Hacıoğlu Y. Rəsulzadə'dən Tanrıver'e mektuplar. S. 215.

oradakı kəndləri (bəziləri iki, digərləri altı-yeddi kəndin adını çəkir) qarət edib yandırdılar. Geri çəkilərkən isə, özlərilə bərabər SSRİ ərazisinə 50-yə yaxın əsir apardılar”.¹⁸¹

Eyni zamanda, Kreml Tehrana təzyiqləri durmadan artıraraq, İran ərazisində azərbaycanlı siyasi mühacirlərin fəaliyyətinə son qoyulmasını tələb edirdi. SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin 24 may 1930-cu il tarixində İran tərəfinə təqdim etdiyi növbəti notada müsavətçilərin, ilk növbədə, Məmməd Sadıq Quliyevin (Xülusi) Təbriz, Ərdəbil və Astara şəhərlərində aktiv antisovet fəaliyyətilə bağlı Kremlin narahatlığı ifadə olunurdu. Notada bütün azərbaycanlı mühacirlərin, ilk növbədə, “Müsavət”-in Təbriz təşkilatının rəhbərləri və fəallarının Güney Azərbaycanı ərazisindən çıxarılması və onların İranın cənub bölgələrinə sürgün edilməsi tələb olunurdu.¹⁸² Bu israrlı tələblər qarşısında duruş gətirə bilməyən İran hökuməti “Müsavət” qurumlarının Güney Azərbaycanda fəaliyyətini yasaqladı, ən fəal müsavətçiləri isə ölkənin cənubuna, Huzistan əyalətinə sürgün etdi.

Həmin dövəndə sovet rəhbərliyi Türkiyədə məskunlaşmış azərbaycanlı mühacirlərə qarşı da analogi tədbirlərin görülməsini Ankaradan tələb edirdi. Belə bir durumda Azərbaycan və Qafqaz mühacirətinin rəhbər orqanları – AMM, “Müsavət”-in Xarici Bürosu, QİK, eləcə də onların mətbu orqanlarının Türkiyədə fəaliyyət göstərməsi getdikcə çətinləşirdi. Bundan əlavə, Türkiyədə qurumun fəaliyyəti üçün müvafiq şərtlərin olmaması səbəbindən Gürcüstan Milli Mərkəzinin QİK-in tərkibindən çıxması mövcud durumu bir az da qəlizləşdirdi.

Yaranmış problemi həll etmək məqsədilə 1930-cu il fevralın 6-dan 12-dək Varşavada “Prometey” hərəkatına daxil olan Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz milli təşkilatlarının konfransı keçirildi. Gürcüstan nümayəndəri QİK-in Paris və ya Buxarestə köçürülməsini təklif etsələr də, Azərbaycan və Şimali

¹⁸¹ Мамулла Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 214.

¹⁸² Документы внешней политики СССР. Т. XIII. С. 289-294.

Qafqaz təmsilçiləri buna qarşı çıxdılar. Sonucda QİK-in Varşavaya köçürülməsi haqqında kompromis əldə olundu. İstanbulda isə QİK-in bölməsi təsis edildi və qərara alındı ki, həmin bölmə Varşavadakı mərkəzi orqanın direktivləri əsasında fəaliyyət göstərməlidir.¹⁸³

Qəribədir ki, Azərbaycanda kollektivləşmə əleyhinə çıxışların ən qızgın vaxtında belə X. Sultanov və həmfikirləri pozuculuq fəaliyyətlərini davam etdirərək, Qafqaz İstiqlal Komitəsinə alternativ bir qurum yaratmaq cəhdlərindən əl çəkmirdilər. Son nəticədə, 1930-cu ilin əvvəlində, X.Sultanov və onun tərəfdarları Qafqaz Milli Mərkəzi adlı bir təşkilat yarada bildilər. Bu quruma Azərbaycandan X. Sultanov və Ə.M. Topçubaşı daxil oldular.

1930-cu il martın 15-də Qafqaz Milli Mərkəzi xüsusi bir memorandumla Türkiyə rəhbərlərinə müraciət etdi. Həmin sənəddə göstərilirdi ki, yeni qurumun əsas məqsədi gələcəkdə Türkiyə ilə Rusiya arasında bufer rolunu oynaya biləcək Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasıdır. Memorandumun müəllifləri müsavətçiləri Türkiyəyə qarşı düşmənçilik fəaliyyətində ittiham etməyi də unutmamışdılar. Onlar iddia edirdilər ki, müsavətçilər tamamilə ingilislərin təsiri altındadırlar.

Sənəddə həmçinin bildirilirdi ki, Qafqaz İstiqlal Komitəsi gürcü sosial-demokratları və Azərbaycan müsavətçilərinə güvənən Polşanın müdaxiləsi səbəbindən yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Həmçinin xüsusi olaraq vurğulanırdı ki, QİK guya ingilislər tərəfindən Polşanın vasitəsilə maliyyələşdirilir. Həmin dövəmdə Ankara ilə London arasında gərginliyin son həddə çatdığını nəzərə alsaq, bu kifayət qədər ciddi bir ittiham idi. Memorandumun sonunda göstərilirdi ki, Qafqaz Milli Mərkəzinə daxil olan qüvvələr - gürcü milli-demokratları, Ə.M. Topçubaşının rəhbərliyi altında Azərbaycan qrupu və Qafqaz

¹⁸³ Протокол конференции представителей Азербайджана, Грузии и Северного Кавказа // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 78.

dağlılarının respublikaçı-federalistlər partiyası Türkiyənin ən etibarlı tərəfdaşlarıdır. ¹⁸⁴

Beləliklə, bir tərəfdən, sovet hakimiyyətinin təzyiqləri, digər tərəfdən isə, bəzi azərbaycanlı mühacirlərin müntəzəm olaraq Türkiyə xüsusi xidmət orqanlarına göndərdikləri danoslar M.Ə. Rəsulzadənin ətrafındakı “muhasirə halqası”nı tədricən daraltdı. 1929-cu il iyunun 1-də İstanbulda M.Ə. Rəsulzadənin mənzili və "Azəri Türk" dərgisinin ofisində aparılan axtarışlardan sonra hakimiyyət orqanları tərəfindən “milli evrak meselesi” ilə bağlı cinayət işinə başlanması və Məmməd Əmin bəyin “istintaq” altında olması gərginliyi son həddə çatdırdı. Məmməd Əmin bəy İstanbuldan göndərdiyi 20 noyabr 1929-cu il tarixli məktubunda yaxın dostu, tanınmış türk diplomu və dövlət xadimi Həmdullah Sübhi Tanrıövrü bu hadisələr haqqında məlumatlandırır. ¹⁸⁵

Xarici vətəndaşlara mübasibətdə qaçılmaz olan çoxsaylı bürokratik əngəllərdən yaxa qurtarmaq məqsədilə M.Ə. Rəsulzadə 1929-cu ildə rəsmi olaraq Türkiyə vətəndaşlığı almaq üçün müraciət etdi. Bu məsələnin müsbət həllinə nail olmaq üçün Yusuf Akçura hətta yüksək rütbəli türk məmurları ilə görüşmüş və ona bildirilmişdi ki, Məmməd Əmin bəy bir qədər də səbr etməlidir. ¹⁸⁶

Gerçəklikdə isə, Türkiyə rəsmiləri M.Ə. Rəsulzadəyə vətəndaşlıq vermək niyyətində deyildilər. Onlar həm vətəndaşlıq məsələsi ilə bağlı qərarın qəbulunu, həm də “milli evrak meselesi”nin istintaqını şüurlu şəkildə uzadırdılar. Belə bir qeyri-müəyyən, asılı vəziyyətdə qalan M.Ə. Rəsulzadə var gücü ilə mühacirətin problemlərilə məşğul olmaq iqtidarında deyildi və İstanbuldan H. Tanrıövrə yazdığı 20 dekabr 1929-cu il tarixli son məktubunda bütün bunlardan dostuna şikayətlənirdi. ¹⁸⁷

¹⁸⁴ Мамулла Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 212-213.

¹⁸⁵ Hacıoğlu Y. Resulzade'den Tanriover'e mektuplar. S. 211.

¹⁸⁶ Yenə orada. S. 212.

¹⁸⁷ Yenə orada. S. 212-213.

1930-cu ilin əvvəllərində M.Ə. Rəsulzadə Türkiyəni tərk edərək Avropaya getdi və bundan sonra ona ölkəyə geri dönməyə izn verilmədi. M.Ə. Rəsulzadənin 1930-cu il 29 mart, 15 aprel, 4 may və 20 iyun tarixlərində H. Tanrıövrəə ünvanladığı məktubların mətni bunu sübut edir.¹⁸⁸ İlk iki məktub Parisdən, sonrakılar isə Varşavadan göndərilib. Həmin məktublarda Məmməd Əmin bəy Türkiyəyə geri dönmək məqsədilə Paris və Varşavadakı türk konsulluqlarına viza üçün müraciət etdiyini və rədd cavabı aldığını bildirir. Konsulluq əməkdaşları bunu Ankaradan alınan təlimatla izah edirdilər. Halbuki, Türkiyədən sonuncu dəfə ayrılmamışdan bir az əvvəl Məmməd Əmin bəyin İstanbul polisi tərəfindən alınmış pasportu həm ölkəyə giriş, həm də ölkədən çuxuş üçün keçərli idi. Bu baxımdan M.Ə. Rəsulzadə əslində Türkiyədən aldadılaraq deportasiya edildiyini bildirir. Məmməd Əmin bəy daha sonra göstərirdi ki, əgər onun İstanbulda qalması türk rəsmiləri üçün arzuolunmaz idisə, onlar bu bunu açıq söyləyə bilərdilər.¹⁸⁹ Gözlənilmədiyi kimi, H. Tanrıövrənin Türkiyəyə dönmək üçün Məmməd Əmin bəyə yardım etmək cəhdləri də uğursuzluğa düşər oldu. Çünki bu məsələ ilə bağlı qərar Türkiyənin ali rəhbərliyi səviyyəsində qəbul edilmişdi. Nəticədə, M.Ə. Rəsulzadə yalnız 1947-ci ildə yenidən Türkiyəyə dönə bildi.

M.Ə. Rəsulzadənin Türkiyədən deportasiyası faktı yalnız 1931-ci ildə rəsmiləşdirildi. Türkiyə və SSRİ xarici işlər nazirlərinin 1931-ci ildə baş tutmuş qarşılıqlı səfərləri gedişində 1925-ci il türk-sovet dostluq və bitərəflik sazişinin daha 5 il müddətinə uzadılması qərara alındı. Müvafiq protokol 1931-ci il noyabrın 30-da Ankarada imzalandı. Həmin sənədin məxfi bəndinə əsasən, Türkiyə SSRİ-dən olan ən fəal siyasi mühacirləri ölkədən deportasiya etmək və onlar tərəfindən aparılan istənilən antisovet təbliğatını dayandırmaq öhdəliyi götürdü. Və elə həmin ildə Türkiyə hökuməti “Müsavət” partiyasının

¹⁸⁸ *Hacaloğlu Y.* Rəsulzadə'den Tanrıöver'e mektuplar. S. 210.

¹⁸⁹ Yenə orada. S. 214.

Xarici Bürosu və Azərbaycan Milli Mərkəzinin fəaliyyətinin dayandırılması və bu təşkilatların rəhbəri M.Ə. Rəsulzadənin ölkədən deportasiyası haqqında qərar qəbul etdi.¹⁹⁰ Hərçənd, M.Ə. Rəsulzadə həmin qərarın qəbulundan xeyli əvvəl Türkiyəni tərk etmişdi.

Maraqlıdır ki, M.Ə. Rəsulzadə Türkiyədən deportasiya edilmiş yeganə azərbaycanlı siyasi mühacir oldu. Azərbaycanlı mühacirlərin əksəriyyəti, o cümlədən X.Sultanov, X.Xasməmmədov, Ş.Rüstəmbəyli və onların tərəfdaşları Ankaranın təklif etdiyi "oyun qaydaları"nı qəbul edərək, Türkiyədə qaldılar. Doğrudur, onların Türkiyədə qalmasının Azərbaycan davası üçün elə də böyük önəmi olmadı.

¹⁹⁰ *Karaca A.* Azərbaycanın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış. Ankara, 1982. S. 23.

III FƏSİL

Mühacirət həyatının Avropa dönəmi. Qafqaz Konfederasiyası Paktının imzalanması (1931-1936)

1930-cu ildə Türkiyəni tərk etdikdən sonra M.Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki fəaliyyətinin ikinci - Avropa mərhələsi başlandı. Bu mərhələnin əsas xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, Azərbaycan siyasi mühacirətinin əsas beyin və təşkilati mərkəzləri Avropa ölkələrində, ilk növbədə, Almaniya, Fransa və Polşada cəmlənmişdi. Çünki məhz həmin ölkələrdə siyasi mühacirətin fəaliyyəti üçün nisbətən qənaətbəxş şərait yaradılmışdı. Türkiyədən deportasiya olunan M.Ə. Rəsulzadəyə gəlincə isə, o, 1932-ci ilin əvvəlində siyasi sığınacaq alaraq, Polşada məskunlaşdı.

Qeyd etmək gərəkdir ki, 30-cu illərdə Almaniya, Fransa, İtaliya, İngiltərə və Polşa kimi Avropanın aparıcı dövlətlərində SSRİ-dəki milli problemlərə maraq nəzərəcərpacaq dərəcədə artmışdı. Həmin ölkələrin siyasi dairələrində SSRİ-ni parçalamaq üçün milli məsələdən kəsərli silah kimi istifadə etmək istəyənlərin sayı durmadan artırdı. SSRİ-dən olan qeyri-rus mühacir təşkilatları ilə əlaqələrin qurulmasında Almaniya və Polşa xüsusi fəallıq göstərirdilər. Bu ölkələrdə SSRİ-dəki milli problemlərlə məşğul olan xüsusi xidmət və araşdırma mərkəzləri yaradılmışdı. Digər tərəfdən, Almaniya və Polşanın hakim dairələri SSRİ-dən olan qeyri-rus siyasi mühacirətinin fəaliyyətini stimullaşdırmaq məqsədilə xeyli maliyyə vəsaiti ayırırdılar.

Əlbəttə ki, sözügedən Avropa ölkələri tərəfindən qeyri-rus, o cümlədən Qafqaz mühacirətinin maliyyələşdirilməsi və himayə olunması heç də təmənnəsiz qayğının və ya avropalıların həmin xalqların istiqlal mücadiləsinə bəslədikləri xüsusi rəğbətin təzahürü deyildi. Burada söhbət sırf pragmatik yanaşmadan və müəyyən siyasi niyyətlərin gerçəkləşməsindən gedirdi.

Belə ki, həmin dövrdə Avropa dövlətlərinin bəzi nüfuzlu dairələri sovet rejimi ilə siyasi mübarizədə Qafqaz mühacirətinin xidmətlərindən istifadə etmək qərarına gəlmişdilər. Onlar Qafqaz mühacirətinə SSRİ ilə qarşıdurmada təbii müttəfiq kimi baxırdılar.

Öz növbəsində, mühacir təşkilatları da gələcək siyasi perspektivlərini birmənalı şəkildə SSRİ-nin ən barışmaz rəqibləri hesab olunan Avropa dövlətlərilə bağlayırdılar. Bu baxımdan Azərbaycan mühacirəti də istisna təşkil etmirdi. Məhz maraqların üst-üstə düşməsi XX əsrin 30-cu illərində Qafqaz mühacirətinin Almaniya və Polşanın halkimiyyət dairələri ilə sıx əməkdaşlığını mümkün etmişdi.

Şübhəsiz ki, Türkiyə hakimiyyət orqanlarının M.Ə. Rəsulzadəni ölkədən deportasiya etmək qərarı bütün Azərbaycan mühacirətinə ciddi zərbə idi, çünki onun fəaliyyəti üçün böyük çətinliklər yaradırdı. Həmin andan etibarən Türkiyədə məskunlaşmış SSRİ-dən olan siyasi mühacirlərə yalnız mədəni-maarifçilik və xeyriyyəçilik cəmiyyətlərində birləşməyə icazə verilirdi ki, onların da hər hansı formada siyasətə müdaxiləsi qəti şəkildə yasaqlanırdı.

M.Ə. Rəsulzadəyə ən çox təsir edən bu idi ki, Azərbaycan mühacirəti üçün həmin problemlər qardaş Türkiyə iqtidarının əli ilə yaradılırdı. Bununla əlaqədar M.Ə. Rəsulzadə 1932-ci il yanvarın əvvəlində yazırdı: «Türkiyə Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə İstanbulda nəşr edilən “Odlu Yurt”, “Azəri Türk”, “Bildiriş”, “Yeni Türküstan” məcmuə və qəzetləri qapanmışdır. Xeyr, ola bilməz! Mümkün deyil! Psixoloji, məntiqi bir inkar! Fəqət, nə yazıq ki, fakt göz qabağındadır. Həqiqət bütün çıpaqlığı ilə mövcud... Acı reallıq. Bizi heyrətə salan bu həqiqətə indi düşmən sevinir. 10 ildən bəri İstanbulda yüksələn Azərbaycan səsini kəsmək üçün əllərindən gələn heç nəyi əsirgəməyən, bu məqsədə çatmaq üçün qəzetləri, demarşları, iftiraları,

hiylə və intriqaları ilə durmadan çalışan bolşeviklər - ruslar nə qədər məmnundurlar”.¹⁹¹

Həqiqətən də, M.Ə. Rəsulzadənin Türkiyədən deportasiyası və mühacirətin mətbu orqanlarının qapanması Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi tərəfindən böyük razılıq və sevinc hissilə qarşılandı. 1932-ci il yanvarın 15-də XX Ümumbakı partiya konfransında çıxış edən AKP(b) MK-nın katibi Ağa Sultanov Türkiyə hökumətinin bu qərarından məmnunluğunu gizlətməyərək bildirdi: “Müsavətçilər xarici ölkələrdə bizim əleyhimizə ciddi mübarizə aparırlar. Lakin onlara yeni zərbə vurulmuşdur. İstanbulda Məmməd Əmin Rəsulzadənin ümumi redaktəsi altında çıxan mətbu orqanları - “Odlu Yurt”, “Azəri Türk”, “Bildiriş” kimi məcmuələr və Türküstan mühacirlərinin orqanı olan “Yeni Türküstan” bağlanmışdır”.¹⁹²

Lakin taleyin belə amansız zərbələri M.Ə. Rəsulzadəni öz amalı - Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizədən çəkəndirə bilməzdi, çünki küskünlük, bədbinlik, ruh düşkünlüyü, konformizm kimi hisslər onun xarakterinə yad idi. Əksinə, həyatın hər belə çətin sınağından sonra M.Ə. Rəsulzadə daha böyük iradə və qətiyyətlə vətəndən uzaqlarda Azərbaycan davasını davam etdirirdi. Dəyişən isə yalnız həmin mübarizənin məkanı idi. Bu dəfə o, istiqlal mücadiləsini Türkiyə hüdudlarından kənardə, Avropada davam etdirməli oldu. M.Ə. Rəsulzadə imkanı daxilində mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə etdi ki, Azərbaycan mühacirətinin mətbu orqanlarının qapadılması ilə bağlı bolşeviklərin keçirdiyi məmnunluq hissi çox da uzun sürməsin.

Qısa bir zaman kəsiyində Məmməd Əmin bəy bu məqsədinə nail ola bildi. 1932-ci il yanvarın 15-də Bakıda bolşeviklər üçün sevindirici bir xəbərlə çıxış edən AK(b)P MK-nın katibi A. Sultanov hələ bilmirdi ki, 5 gün əvvəl, yanvarın 10-da Berlində Azərbaycan mühacirlərinin "İstiklal" qəzetinin ilk

¹⁹¹ Karaca A. Azərbaycanın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış. Ankara, 1982. S. 23.

¹⁹² Kommunist. 1932. 18 yanvar.

sayı artıq işıq üzü görüb. Qəzetin elə ilk sayında M.Ə. Rəsulzadənin “Kısılmayan bir səs” adlı məqaləsi dərc olunmuşdu. Həmin məqalədə Türkiyə hakimiyyət orqanlarının son addımlarına, xüsusilə də Azərbaycan mühacirətinin bu ölkədə nəşr olunan mətbu orqanlarının qapadılmasına M.Ə. Rəsulzadənin münasibəti öz əksini tapmışdı. O, Ankaranın bu hərəkətlərini “gənc Azərbaycan milliyətçiliyinin səsini boğmaq” cəhdi kimi dəyərləndirirdi. Eyni zamanda, M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, Türkiyə iqtidarının taktiki gedişləri ucubatından “Azərbaycan milli hərəkatının səsi kısıq qala bilməz. Berlində çıxan bu qəzet (“İstiklal” nəzərdə tutulur – A.B.), İstanbulda qapanan qəzet və məcmuələrin gördükləri vəzifəni davam etdirmək niyyətindədir”.¹⁹³

Onu da etiraf etmək gərəkdir ki, M.Ə. Rəsulzadənin Türkiyədən deportasiyasının müəyyən müsbət cəhətləri də vardı. Belə ki, Türkiyədə olması onun manevr imkanlarını məhdudlaşdırırdı, çünki bu və ya digər qərarı qəbul edərkən münasibətləri daha da korlamamaq üçün rəsmi Ankaranın mövqeyini mütləq nəzərə almaq məcburiyyətində idi. Avropada isə M.Ə. Rəsulzadə bu baxımdan daha sərbəst hərəkət etmək imkanı qazanmışdı.

Doğrudur, M.Ə. Rəsulzadənin deportasiyasından sonra onun rəqibləri - X. Sultanov, X. Xasməmmədov və Ş. Rüstəmbəyli belə qənaətə gəldilər ki, “Müsavat” partiyası və AMM-də rəhbərliyi ələ keçirmək üçün əlverişli məqam yetişib. M.Ə. Rəsulzadənin Türkiyədən çıxarılması onların bu istiqamətdə aktiv fəaliyyətə keçməsi üçün bir növ siqnal rolunu oynadı ki, bu da Azərbaycan siyasi mühacirəti daxilində mərkəzdənqaçma meyillərinin güclənməsinə gətirib çıxardı.

Azərbaycan mühacirətinin tanınmış nümayəndələri arasında münasibətlərin mütəmadi olaraq gərginləşməsinin çoxsaylı səbəbləri vardı. Burada paxıllıq, qısqançlıq, təşəxxüs kimi adi insani naqisliklər ilə yanaşı olaraq, ayrı-ayrı şəxslərin siyasi

¹⁹³ *Karaca A.* Azərbaycanın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış. S. 23-24.

ambisiyaları və liderlik uğrunda mübarizəsi də az rol oynamırdı. Amma heç bir şübhə yoxdur ki, Azərbaycan mühacirətinin aparıcı şəxsləri arasındakı münasibətlərin gərginləşməsini şərtləndirən əsas amil sovet xüsusi xidmət orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı idi. 40 ildən artıq bir müddətdə sovet xarici kəşfiyyatında qulluq etmiş L. Sotskovun etirafına görə, ötən əsrin 20-30-cu illərdə mühacirətlə mübarizə SSRİ dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur.¹⁹⁴

Sovet xarici kəşfiyyat idarəsinin 1932-ci ildə Avropadakı mərkəzlərinə göndərdiyi direktiv də bunu bir daha təsdiqləyir. Həmin sənəddə qeyd olunurdu ki, bütün mövcud mühacir təşkilatlarına soxulub, onların daxilində nifaq yaratmaqla təşkilatın işini tamam pozmaq və ya onun müxtəlif hissələrə parçalanmasına nail olmaq lazımdır. Xaricdəki sovet casuslarına həmçinin SSRİ-dən olan siyasi mühacirətin tanınmış liderlərini “ləkələyərək, onları nüfuzdan salmaq üçün maksimum səy göstərmək” tövsiyə olunurdu.¹⁹⁵

Sovet xüsusi xidmət orqanlarının bu cür fəaliyyətinə diqqət yertirən M.Ə. Rəsulzadə vurğulayırdı ki, “mühacirəti dağıtmaq - bolşeviklərin gözə aldıkları aktual məsələlərdən biridir”.¹⁹⁶ Bu problemlə bağlı yazdığı “QPU-ya diqqət!” məqaləsində Məmməd Əmin bəy göstərirdi ki, “milli istiqlal davasının xaricdəki təmsilçiləri olan siyasi mühacirət arasında QPU-nun əl altından çalışdığı, əlbəttə, yeni bir şey deyildir. Bunu hamımız bilirik”.¹⁹⁷ Bununla belə, M.Ə. Rəsulzadə mühacir yoldaşlarını sayıq olmağa çağıraraq yazırdı ki, “düşmənin bizi daima demoralizə və dezorqanizə etmək üçün çalışdığını bir an belə unutmamalıyıq. İman və intizam - QPU-nun işini qısır buraxacaq şüar budur”.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Соцков Л. Неизвестный сепаратизм. С. 7.

¹⁹⁵ İstiklal. 1932. 20 Haziran

¹⁹⁶ İstiklal. 1932. 20 Haziran.

¹⁹⁷ İstiklal. 1932. 1 Temmuz

¹⁹⁸ İstiklal. 1932. 1 Temmuz

Şübhəsiz ki, M.Ə. Rəsulzadə və onun mühacirətdəki silahdaşları sovet xüsusi xidmət orqanlarının təxribatlarını tamamilə neytrallaşdırmaq gücündə deyildilər. Bəzi hallarda Azərbaycan mühacirətinin ayrı-ayrı nümayəndələri sovet xüsusi xidmət orqanlarının yağlı vədlərinə aldanaraq, dağıdıcı fəaliyyətlə məşğul olmağa başlayırdılar. Lakin belə hallar istisna təşkil edirdi. Azərbaycan mühacirətinin, o cümlədən ayrı-ayrı dövrlərdə M.Ə. Rəsulzadənin ünvanına əsasız tənqidlərlə çıxış edən şəxslərin əksəriyyətinin Azərbaycan istiqlalı ideyasına sadıqlığını şübhə altına almaq üçün bizim heç bir əsasımız yoxdur.

Digər tərəfdən isə, Azərbaycan siyasi mühacirəti daxilində vəziyyətin gərginləşməsilə sovet kəşfiyyatının bu istiqamətdəki fəaliyyətinin intensivləşməsinin bir vaxta düşməsi çətin ki, sırf təsadüf idi. Belə ki, 30-cu illərin başlanğıcında mühacirətin bəzi nümayəndələri tərəfindən M.Ə. Rəsulzadəyə qarşı hücumlar xeyli gücləndi ki, onların arasında da Ş. Rüstəmbəyli xüsusi canfəşanlıq ilə seçilirdi. Təəssüf ki, bu gün Ş. Rüstəmbəliyini həmin qarşıdurmaya getməyə təhrik edən konkret səbəbləri müəyyənləşdirmək imkan xaricindədir. Lakin onun 20-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəlindəki fəaliyyətilə milli maraqlara ciddi ziyan vurması və Azərbaycan siyasi mühacirəti üçün xeyli problemlər yaratması faktı danılmazdır. Durumu daha da çətinləşdirən bir məqam da ondan ibarət idi ki, o, X. Xasməmmədovu da öz intriqalarına cəlb edə bilmişdi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, M.Ə. Rəsulzadənin Türkiyədən deportasiyasından sonra X. Xasməmmədovla Ş. Rüstəmbəylinin “Müsavət” lideri ilə qarşıdurması açıq xarakter aldı. Sonucda, “Müsavət” və AMM-nin rəhbər orqanlarının fəaliyyəti faktiki olaraq iflic vəziyyətinə düşdü. Bu da bütövlükdə, Azərbaycan mühacirətinə mənfi təsir göstərməyə bilməzdi. Belə bir kritik durumdan qurtulmaq məqsədilə M.Ə. Rəsulzadə “Müsavət” və AMM-nin rəhbər strukturlarının yenidən qurulması təklifi ilə çıxış etdi. Hərçənd, o, vəziyyətdən istifadə edərək, partiyaya bütün rəhbərlik səlahiyyətlərini öz əlində cəmləyə bilirdi. Çünki “Müsavət”ın qüvvədə olan nizamnaməsinə

görə, fəvqəladə hallarda, o cümlədən Divanın fəaliyyəti iflic olduğu təqdirdə, həmin qurumun bütün səlahiyyətləri avtomatik olaraq partiya liderinə keçirdi.¹⁹⁹

Lakin M.Ə. Rəsulzadə bundan imtina edərək, 1932-ci ilin sonunda X. Xasməmmədovu Avropaya dəvət etdi. Məqsəd yaranmış vəziyyətdən çıxış yollarını onunla müzakirə etmək idi. Bu iki şəxsdən savayı, M.Mehdiyev və M. Vəkillinin də iştirak etdiyi uzun və mürəkkəb məsləhətləşmələr gedişində kompromis əldə etmək mümkün oldu. Milli mücadilənin uğurla davam etdirilməsi və müxtəlif mövqələrin ortaq məxrəcə gətirilməsi üçün üç nəfərdən ibarət xüsusi komitənin yaradılması barədə razılıq əldə olundu. Həmin komitə müvəqqəti olaraq partiyaya rəhbərliyi həyata keçirməli idi.²⁰⁰

Bu razılışma əldə olunduqdan sonra elə təəssürat yaranırdı ki, M.Ə. Rəsulzadə ilə X. Xasməmmədov - Ş.Rüstəmbəyli qruplaşması arasındakı qarşıdurma artıq aradan qaldırılıb. Xüsusilə də ona görə ki, X. Xasməmmədovun Türkiyəyə dönməsindən sonra, 25 yanvar 1933-cü il tarixində yaradılmış "Müsavət"ın İstanbul komitəsinin yeni tərkibi M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən problemsiz təsdiqləndi. Partiya lideri ümid edirdi ki, uzunmüddətli fəaliyyətsizlik dövründən sonra İstanbul komitəsi nəhayət ki, var gücü ilə işləməyə başlayacaq.

Əvvəlcə bu gözləntilər özünü doğruldurdu. Xüsusilə, İstanbul müsavətçılarının 21 aprel 1933-cü il tarixli ümumi yığıncağından sonra partiyada vəziyyətin normalaşacağına bəslənən ümidlər bir qədər də artmışdı. Həmin yığıncaq haqqında 28 aprel 1933-cü il tarixli məktubunda partiya liderini məlumatlandıran İstanbul komitəsinin rəhbəri Mirəli bəy Sadıqov, əsas "müxalifətçilərin" hamısının - X. Xasməmmədov, Ş. Rüstəmbəyli, N. Şeyxzamanlı və b. tədbirə qatıldığını bildirirdi. Ən əsası isə, onlar yekdilliklə partiya daxilində bütün mübahisə və münaqişələrin dayandırmasına səs vermişdilər. Eyni zamanda,

¹⁹⁹ *Rəsulzadə M.Ə.* Şefibeyçilik. S. 29.

²⁰⁰ Yəni orada. S. 30.

X. Xasməmmədov və Ş. Rüstəmbəyli də daxil olmaqla bütün yığıncaq iştirakçıları birmənalı olaraq bəyan etmişdilər ki, M.Ə. Rəsulzadənin partiyada liderliyi heç bir halda müzakirə predmeti ola bilməz.²⁰¹

Hadisələrin belə əlverişli məcrada inkişafından ruhlanan M.Ə. Rəsulzadə İstanbul komitəsinin sədri M. Sadıqova və X. Xasməmmədova məktubla müraciət edərək, partiyanın rəhbər strukturlarının fəaliyyətinin bərpası vaxtının çatdığını onlara xatırladır. M.Ə. Rəsulzadə bu məqsədlə xüsusi Təşkilat komitəsinin yaradılmasını təklif edir. Həmin komitə partiyanın yeni Divanının tərkibinin formalaşdırılması ilə məşğul olmalı idi. Təşkilat komitəsi partiyanın lideri, eləcə də İstanbul və Avropa müsavətçılarının hərəsindən bir nümayəndə olmaqla üç nəfərdən təşkil edilməli idi.²⁰² “Müsavət”ın mərkəzi orqanının yeni tərkibi formalaşana kimi isə, siyasi qərarlar vermək səlahiyyəti partiya liderində qalır, partiyanın idarə olunması funksiyasını isə Təşkilat komitəsi həyata keçirirdi.

Ancaq tezliklə aydın oldu ki, X. Xasməmmədovla Ş. Rüstəmbəyli nə partiyanın yenidən qurulmasında, nə də onun rəhbər orqanlarının tam gücü ilə fəaliyyət göstərməsində maraqlı deyillər. Bu səbəbdən də, onlar yeni bir təkliflə çıxış edərək, “Müsavət”ın İstanbul komitəsinə partiya Divanının səlahiyyətlərinin verilməsini tələb etdilər.²⁰³ Anlamaq çətin deyildi ki, bu X. Xasməmmədov - Ş. Rüstəmbəyli qruplaşmasının partiyada rəhbərliyi ələ keçirmək üçün növbəti cəhdidir. Təbii ki, həmin təklif partiya nizamnaməsinə zidd olduğu üçün rədd edildi.

Bundan sonra Ş. Rüstəmbəyli iddia etməyə başladı ki, Təşkilat komitəsinin yaradılmasına ehtiyac yoxdur və partiyanın hər bir yerli şöbəsi müstəqil fəaliyyət göstərmək iqtidarındadır.²⁰⁴ O, tərəflər arasında kompromis əldə edilməsinə mane olmaq üçün əlindən gələn hər şeyi etdi və bu hadisələrdə çox iyrənc

²⁰¹ *Rəsulzadə M.Ə.* Şefibeyçilik. S. 42-43.

²⁰² Yenə orada. S. 42.

²⁰³ Yenə orada. S. 45.

²⁰⁴ Yenə orada. S. 44.

bir rol oynadı. Ş. Rüstəmbəyli ilə X. Xasməmmədov qəti olaraq İstanbul komitəsini partiyanın rəhbər orqanına çevrilmək xətti götürdülər.²⁰⁵

Nəticədə, “Müsavət” partiyasının İstanbul komitəsinin fəaliyyəti yenidən iflic oldu, çünki Ş.Rüstəmbəyli ilə X. Xasməmmədovun hərəkətlərinə etiraz əlaməti olaraq, bu strukturun yeni tərkibinin iki üzvü – Məmməd Əli Rəsulzadə və Əhməd Cəfəroğlu istefa verdilər. İstanbul komitəsinin rəhbəri M. Sadıqov və katibi İsmayıl bəy isə bu qarşıdurmada bitərəf qaldıqlarını elan etdilər.²⁰⁶

1933-cü ilin may ayından başlayaraq Ş.Rüstəmbəyli və onun İstanbuldakı həmfikirləri M.Ə. Rəsulzadə ilə əlaqələri tamamilə kəsərək, onun partiya daxilindəki böhran vəziyyətini aradan qaldırmaq məqsədilə etdiyi çoxsaylı təkliflərə münasibət belə bildirməkdən imtina etdilər. Bu azmış kimi, “hücum - ən yaxşı müdafiədir” prinsipi ilə hərəkət edən Ş.Rüstəmbəyli 1934-cü il fevralın 26-da M.Ə. Rəsulzadəyə əsassız ittihamlar və şəxsi təhqirlərlə dolu bir məktub ünvanladı.²⁰⁷ Məktubda Ş. Rüstəmbəyli həyasızcasına iddia edirdi ki, “Azərbaycanın faciəsi həmişə M.Ə. Rəsulzadə və onun ailəsi üçün bayram olub”.²⁰⁸ Ən çox ikrah doğuran məqam isə ondan ibarət idi ki, Ş.Rüstəmbəyli bu məktubun çoxsaylı nüsxələrini Türkiyə, İran və Avropanın müxtəlif şəhərlərində məskunlaşmış azərbaycanlı siyasi mühacirlərə də göndərmişdi.

AMM-dən istefa verdiyini bəyan edən Ş.Rüstəmbəyli həmin məktubla M.Ə. Rəsulzadəyə anlatmaq istəyirdi ki, bunun qarşılığı olaraq o, “Müsavət”in işlərinə qarışmaqdan imtina etməlidir. Ş. Rüstəmbəyli faktiki olaraq mühacir təşkilatlarını “nüfuz dairə”lərinə bölməyi təklif edirdi. Həmin “bölgü”yə əsasən, M.Ə. Rəsulzadə fəaliyyətini AMM-ə rəhbərliklə məhdudlaşdırmalı, “Müsavət” isə bütövlükdə Ş. Rüstəmbəyli - X.

²⁰⁵ *Rəsulzadə M.Ə.* Şefibeyçilik. S. 43.

²⁰⁶ Yenə orada. S. 45.

²⁰⁷ *Rüstəmbəyli Ş.* Yıkılan putlar. İstanbul, 1934. S. 9-17.

²⁰⁸ Yenə orada. S. 16.

Xasməmmədov qruplaşmasının inhisarına keçməli idi. Faktiki olaraq Ş. Rüstəmbəyli M.Ə. Rəsulzadə ilə sözün həqiqi mənasında “bazarlıq” etməyə çalışırdı. O, AMM-ni Məmməd Əmin bəyə güzəştə getməyə hazır olduğunu bildirir, bunun qarşılığında isə, sonuncudan “Müsavat”a rəhbərlikdən əl çəkməyi tələb edirdi. Təbii ki, Məmməd Əmin bəy həmin “barter” təklifini qətiyyətlə rədd etdi.

Problemin həllinin tələqin və inandırma üsulları ilə mümkün olmadığını gören “Müsavat” rəhbərliyi, daha radikal metodlara əl atmalı oldu və 1934-cü il aprelin 5-də Ş. Rüstəmbəyli partiya sıralarından xaric edildi.²⁰⁹ Həmin qərarda göstərilirdi ki, 1929-cu ildən bəri Ş. Rüstəmbəyli partiyanın nüfuzuna xələl gətirən pozucu hərəkətləri və intriqaları səbəbindən hər cür intizam tənbeh tədbirlərinə məruz qalmış, o cümlədən bir neçə dəfə partiyanın İstanbul komitəsi və Divanın tərkibindən çıxarılmışdır. Lakin Ş. Rüstəmbəylinin son vaxtlarda milli hərəkatın və “Müsavat”ın lideri M.Ə. Rəsulzadəyə qarşı bolşevik agentləri və milli mücadilə düşmənlərinə xas olan şəkildə ittiham və böhtanlar irəli sürməsi onun partiya sıralarında qalmasını mümkünəşür edir.²¹⁰

Bu qərarın təsirini azaltmaq və ictimai rəyi çaşdırmaq məqsədilə Ş. Rüstəmbəyli təcili olaraq bir məktub cızma-qara edərək, onu X. Xasməmmədov və S. Ağasıbəyliyə də imzaladırdı. 1934-cü il aprelin 24-də “Qafqaz” məcmuəsində işıq üzü gören həmin məktubda 18 dekabr 1933-cü il tarixində guya “Müsavat”ın partiya konfransının keçirildiyi iddia olunurdu.

Məktubda bildirilirdi ki, partiyanın sədri M.Ə. Rəsulzadə ilə müsavətçilərin böyük əksəriyyəti arasında taktiki və təşkilati məsələlərə münasibətdə prinsipial fikir ayrılıqları ortaya çıxıb. Bu amili, eləcə də partiya sədrinin özbaşına eqoistik hərəkətləri səbəbindən son iki il yarım ərzində “Müsavat”ın rəhbər orqanının iflic olmasını nəzərə alaraq, “konfrans” iştirakçıları

²⁰⁹ *Rəsulzadə M.Ə. Şəfəbəcilik. S. 22-23.*

²¹⁰ *Yenə orada. S. 22.*

həmin andan etibarən M.Ə. Rəsulzadəni partiya lideri olaraq tanımaqdan imtina edir və onunla hər cür təmasları dayandırmığı qərara alırlar. “Konfrans”da həmçinin partiya sədri vəzifəsinə başqa bir şəxsin təyin edilməsi və Divanın yeni tərkibinin seçilməsi qərarlaşdırılıb.²¹¹ Qəribədir ki, bu məktubda yeni partiya liderinin adı göstərilirdi. Yalnız sonradan yenidən peyda olmuş “Ş.Rüstəmbəyli partiyasına” X.Xasməmmədovun rəhbərlik etdiyi məlum olur.

Təbii ki, 1933-cü ilin dekabrında müsavətçilərin belə bir “konfrans”ının keçirilməsi haqqında məlumatın həqiqiliyinə dair əsaslı şübhələr yarandı. M.Ə. Rəsulzadə haqlı olaraq yazırdı: “Bu necə “konfrans”dır ki, çox mühüm məsələlər üçün toplanır, 16 ildən bəri etirazsız firqə lideri olan bir şəxsi sədrlikdən çıxarır, lakin bu toplantıdan nə çıxarılan rəisin, nə də firqədə çoxdan bəri mövqə tutan firqəçilərin xəbərləri belə olmur?!”²¹²

Həqiqətən də, 1933-cü ilin dekabrında baş tutmuş “konfrans” haqqında informasiya yalnız 1934-cü ilin aprelində, özü də Ş. Rüstəmbəylinin partiyadan qovulmasından dərhal sonra meydana çıxmışdı. Buna görə də, müsavətçilərin əksəriyyəti əmin idi ki, “konfrans əfsanəsi” Ş.Rüstəmbəyli tərəfindən, onun partiyadan kənarlaşdırılmasına cavab olaraq tələm-tələsik uydurulub. Xüsusən də ona görə ki, Ş. Rüstəmbəyli bu xəyali “konfransın” keçirilməsini təsdiq edən heç bir inandırıcı sübut təqdim edə bilmirdi.

“Müsavət”in görkəmli xadimləri – M. Vəkili, M.B. Məmmədov, Ə. Azərtəkin, Ə. Cəfəroğlu, H. Münşi, Məmməd Əli Rəsulzadə və A. Kazımzadə bununla əlaqədar “Qafqaz” məcmuəsinin redaktoruna məktub göndərərək, gerçəklikdə “Müsavət”in heç bir konfransının keçirilmədiyini qəti şəkildə bəyan etdilər. Məktubda həmçinin vurğulanırdı ki, Ş. Rüstəmbəylinin yaydığı məlumat, onun partiyanın birliyinə qarşı yönəlmiş “növbəti intriqası”dır.²¹³

²¹¹ *Rüstəmbəyli Ş.* Yıkılan putlar. S. 24.

²¹² *Rəsulzadə M.Ə.* Şəfəbəyçilik. S. 49-50.

²¹³ *Yenə orada.* S. 48.

Hərçənd, onsuz da Gəncədən olan mühacirlərin məhdud dairəsindən savayı, “Müsəvat” partiyasında X. Xasməmmədovun bu “liderliyini” ciddi qəbul edən yox idi. Digər tərəfdən, X. Xasməmmədovun rəhbərlik etdiyi “partiya”nın hər hansı fəaliyyətinə dair heç bir etibarlı fakt yoxdur.

M.Ə. Rəsulzadə ilə əlaqələrin tam kəsilməsindən sonra X. Xasməmmədov və onun tərəfdarları az-çox nüfuzlu bir təşkilat formalaşdırma bilmədilər. Və onların “qızgın fəaliyyət”i yalnız M.Ə. Rəsulzadə və onun “Prometey” hərəkatından olan silahdaşlarının bu və ya digər hərəkatlarını tənqid etməklə məhdudlaşdı. Bununla da, onlar öz davranışları ilə şəfəbəyçiliyi “ictimai xəstəlik” və “hər hansı bir fikir və yaradıcılıq potensialından məhrum olan pis niyyətli dağıdıcı qüvvə” kimi xarakterizə edən M.Ə. Rəsulzadənin haqlı olduğunu təsdiqlədilmiş oldular.²¹⁴ Təəccüblü deyil ki, 1934-cü ilin baharında Avropa dövlətləri arasında Qafqaz siyasi mühacirətinin əsas müttəfiqi və sponsoru olan Polşa X. Xasməmmədovun qrupunu hər cür siyasi və maliyyə dəstəyindən məhrum etdi.²¹⁵

M.Ə. Rəsulzadəyə gəlincə isə, həmin dövrdə o, artıq nəinki Azərbaycan mühacirətinin ən tanınmış siması və lideri, həm də bütövlükdə Qafqaz siyasi mühacirətinin görkəmli xadimlərindən biri idi. Bu faktı hətta onun siyasi rəqibləri – bolşeviklər belə etiraf etmək məcburiyyətində idilər. Bir çox hallarda məhz o, Qafqaz mühacirətinin ümumi fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirirdi.²¹⁶ Bu səbəbdən də, xarici səfirliklərin məlumatlarında və xüsusi xidmət orqanlarının materiallarında onun adına çox tez-tez rast gəlinirdi. Qafqaz mühacirətinin fəaliyyəti ilə bağlı bütün az-çox iri layihələrin reallaşmasından əvvəl bir çox Avropa ölkələrinin müvafiq qurumları, bir qayda olaraq, M.Ə. Rəsulzadənin rəyi ilə maraqlanırdılar.

²¹⁴ *Rəsulzadə M.Ə. Şəfəbəyçilik. S. 64.*

²¹⁵ РГВА. Ф. 461-к. Оп. 1. Д. 320. Л. 119.

²¹⁶ *Соцков Л. Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки. С. 114.*

M.Ə. Rəsulzadənin belə yüksək nüfuzu xeyli dərəcədə onun SSRİ-dən olan qeyri-rus mühacirətinin müxtəlif cərəyanlarını ümumi siyasi və təşkilati platforma əsasında birləşdirmək uğrunda apardığı inadlı və yorulmaz fəaliyyətilə bağlı idi. 1934-cü ilin iyulunda Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasına dair paktın hazırlanması və qəbul olunmasında M.Ə. Rəsulzadə xüsusilə önəmli rol oynamışdı.²¹⁷

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin paktın imzalanması Polşa hakimiyyətinin “Prometey” hərəkatını yenidən qurmaq planının tərkib hissəsi idi. 30-cu illərin əvvəllərində dünyada baş vermiş köklü geosiyasi dəyişikliklər və ilk növbədə, Yaponiya ilə Almaniyanın SSRİ-nin məhkum xalqlarının problemlərinə marağının artması, Polşanı həmin prosesi sürətləndirməyə məcbur etdi.

Həmin dönəmə kimi Polşa SSRİ-nin qeyri-rus xalqlarının mühacir təşkilatlarının nümayəndələri ilə əməkdaşlıq sahəsində demək olar ki, tam inhisara malik idi. Yaponiya və Almaniyanın simasında bu sahədə yeni rəqiblərin ortaya çıxması, Qafqaz mühacirlərinin siyasi yönümünə nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərdi. Belə ki, sağ təmayüllü Qafqaz mühacirlərinin bir hissəsi Yaponiya və Almaniya meyl etməyə başladılar. Bu da Qafqaz mühacirəti daxilində mərkəzdənqaçma proseslərini sürətləndirmiş oldu.²¹⁸

Belə arzuolunmaz tendensiyanın qarşısını almaq və Qafqaz mühacirəti daxilində Almaniya və Yaponiyanın mövqelərinin möhkəmlənməsini durdurmaq məqsədilə Polşa bu istiqamətdə səylərini artırdı. Maraqlıdır ki, Polşa gürcü mühacirləri tərəfindən 1932-ci ilin noyabrında təklif edilmiş Qafqaz Konfederasiyası Paktının ilkin layihəsini, həddən artıq “mücərrəd olması” səbəbindən rədd etdi.²¹⁹

²¹⁷ *Абуталыбов Р.* Годы и встречи в Париже. С. 48.

²¹⁸ *Мамула Г.* Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 223.

²¹⁹ Проект Пакта Конфедерации Кавказа Грузинского национального центра. Сентябрь. 1932 // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 85-87.

Sənədin yeni variantının işlənilib hazırlanması Qafqaz İstiqlal Komitəsi (QİK) çərçivəsində davam etdirildi və bu prosesə hər üç milli bölmənin - Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın nümayəndələri cəlb edildi. M.Ə. Rəsulzadənin yaxından iştirak etdiyi həmin proses 1934-cü il iyulun 14-də Varşavada Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz milli mühacir təşkilatlarının nümayəndələri tərəfindən Qafqaz Konfederasiyası Paktının imzalanması ilə yekunlaşdı.²²⁰ Kremlin Varşavanı 1932-ci il sovet-Polşa müqaviləsinin şərtlərini pozmaqda ittiham etməsinə imkan verməmək üçün bu sənədin Brüsseldə imzalandığı bəyan edildi.

Pakt iştirakçıları “hər bir millətin tam inkişafının yalnız mütləq istiqlal şərtiylə mümkün ola biləcəyini və təkmil Qafqaz qüvvələrinin vahid və müştərək sərhədlər daxilində birləşmədən, bu məqsədə çatmasının son dərəcə çətin olacağını”²²¹ nəzərə alaraq, Qafqaz Cümhuriyyətləri Konfederasiyasının yaradıldığını və onun aşağıdakı əsas prinsiplərə söykəndiyini bəyan etdilər:

“1. Qafqaz Konfederasiyası daxili münasibətlərdə respublikalardan hər birinin milli xarakteri və suverenliyinə tam zəmanət verərək, xarici siyasət sahəsində bütün respublikaların adından yüksək dərəcəli Beynəlxalq birlik kimi hərəkət edəcəkdir. Konfederasiya ümumi siyasi və gömrük sərhədinə malik olacaqdır;

2. Konfederativ respublikaların xarici siyasətinə konfederasiyanın səlahiyyətli orqanları rəhbərlik edəcəkdir;

3. Konfederasiyanın sərhədlərinin müdafiə olunması konfederativ respublikaların ordularından ibarət vahid komandanlıq altında və konfederasiyanın rəhbər orqanlarına tabe olan konfederasiya ordusuna həvalə ediləcəkdir;

4. Konfederativ respublikalar arasında yarana biləcək və birbaşa danışıqlar yolu ilə tənzimlənməyən bütün mübahisələr

²²⁰ *Абуталыбов Р.* Годы и встречи в Париже. С. 48.

²²¹ *İbrahimli X.* Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991). Bakı, 1996. S. 160-161.

konfederasiyanın mütləq arbitrajına və ya ali məhkəməsinə təqdim edilməlidir. Konfederativ respublikalar onların bütün qərarlarını məhdudiyətsiz qəbul və icra etməyi öhdəsinə götürür;

5. Ekspertlər komissiyası yuxarıda işlənmiş prinsipləri nəzərə alaraq, ən qısa bir zamanda Qafqaz Konfederasiyasının Konstitusiyaya layihəsinin işlənməsinə başlayacaqdır. Bu layihə hər bir respublikanın birinci Müəssislər Məclisinin işi üçün əsas olacaqdır;

6. Bu Paktda Ermənistan Respublikası üçün yer saxlanmışdır”.²²²

Paktın mətnini Azərbaycan tərəfindən M.Ə. Rəsulzadə və Ə.M. Topçubaşı, Şimali Qafqaz adından İ. Çulik, T. Şakmanov və M.G. Sunş (Sunjev), Gürcüstan adından isə N. Jordaniya və A. Çxenkelimzaladılar.²²³

Paktın iştirakçıları Erməni milli mərkəzinə ünvanladıkları məktubda müəyyən səbəblər üzündən Ermənistan Respublikasının həmin müqaviləyə qoşula bilməməsindən təəssüfləndiklərini bildirirdilər. Eyni zamanda, məktub müəllifləri ümid edirdilər ki, erməni mühacirəti də yaxın gələcəkdə Qafqaz Konfederasiyasına qoşulmaq qərarını verəcək. Lakin erməni nümayəndələri yalnız II Dünya müharibəsi başladıqdan sonra, 1940-cı ildə Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması haqqında pakta qoşuldular.²²⁴

Paktın imzalanmasından sonra, Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz Milli Mərkəzləri Qafqaz xalqlarının siyasi mühacirət nümayəndələrinə müraciət qəbul etdilər. Sənəddə göstərilirdi ki, “imzalanmış Pakt bu gündən etibarən rus-bolşevik işğalına qarşı amansız mübarizədə birləşmiş milli mərkəzlərin fəaliyyətinin əsasını təşkil edəcək”.²²⁵

²²² Mamulia G., Abutalıbov R. Odlar yurdu azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə: Azərbaycan mühacirətinin siyasi tarixi (1920-1945). Bakı, 2015. S. 294-295.

²²³ Yəni orada.

²²⁴ İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991). S. 163.

²²⁵ Призыв Комитета независимости Кавказа к представителям политической эмиграции кавказских народов по поводу подписания Пакта Кавказской

Müraciətdə həmçinin vurğulanırdı ki, Paktın imzalanması ilə, mövcudluğunun ilk günündən Qafqazın bütün xalqlarını bir araya gətirmək və onların səylərini itirilmiş müstəqilliyin bərpası uğrunda mübarizədə birləşdirməyə çalışan Qafqaz İstiqlal Komitəsi (QİK) fəaliyyətini dayandırır. Sənəddə daha sonra bildirilirdi ki, yaxınlarda keçiriləcək konfransda QİK öz fəaliyyətinə dair hesabat verəcək və Paktın əsas prinsiplərini gerçəkləşdirəcək Qafqaz mühacirətinin yeni bir ümumi qurumunun yaradılması təkliflə çıxış edəcək.²²⁶

“Prometey” hərəkatına daxil olan Qafqaz mühacir təşkilatlarının həmin konfransı 14-16 yanvar və 23 fevral 1935-ci il tarixlərində Brüsseldə keçirildi. Həmin tədbirdə Azərbaycan tərəfini M.Ə. Rəsulzadə, M. Mehdiyev, M. Məhərrəmov, A. Atamalibəyov və Əli Əkbər Topçubaşı (mərhum Ə.M. Topçubaşının oğlu) təmsil edirdilər. Konfransın 14 yanvar 1934-cü il tarixində keçirilmiş ilk iclasına N. Jordaniya və M.Q. Sunşla birlikdə Rəyasət heyətinə seçilmiş M.Ə. Rəsulzadə sədrlik edirdi.²²⁷

Konfransın gündəliyindəki ilk məsələ "Qafqaz İstiqlal Komitəsinin fəaliyyəti haqqında siyasi hesabat" idi. Hesabat məruzəsi ilə M.Ə. Rəsulzadə çıxış etdi.²²⁸ Qafqaz İstiqlal Komitəsinin fəaliyyətinə kifayət qədər tənqidi yanaşan M.Ə. Rəsulzadə etiraf etdi ki, qurumun fəaliyyəti heç də həmişə problemsiz ötüşməyib. Məmməd Əmin bəy xatırlatdı ki, həm milli bölmələrin daxilində, həm də onların arasında bəzən kəskin

Конфедерации. Июль. 1934 // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 97.

²²⁶ Призыв Комитета независимости Кавказа к представителям политической эмиграции кавказских народов по поводу подписания Пакта Кавказской Конфедерации. С. 98.

²²⁷ Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 101.

²²⁸ Доклад М.Э. Расулзаде «Политический отчет о деятельности Комитета независимости Кавказа» на конференции кавказских политических партий и организаций, входящих в движение «Прометей». 14.01.1935 // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 105-109.

qarşıdurmalar baş verib ki, bu da komitənin işinə mənfi təsir göstərməyə bilməzdi.²²⁹

M.Ə. Rəsulzadənin fikrincə, yaşanan problemlər onunla izah olunurdu ki, hər kəs birliyin zəruriliyini anlasa da, hələlik heç də hamı ümumqafqaz psixologiyasına yiyələnməyib. Bu isə işgüzar fəaliyyət üçün tələb olunan şəraitin yaradılmasını çətinləşdirib. Digər tərəfdən, göstərilən psixoloji məqamlar texniki və təşkilati xarakterli çətinliklərlə ağırlaşaraq, Komitənin işi üçün əlavə problemlər yaradıb.²³⁰

Lakin M.Ə. Rəsulzadə hesab edirdi ki, sadalanan nöqsanlara baxmayaraq, Qafqaz İstiqlal Komitəsi, bütövlükdə, müəyyən iş görmüş və bütün vasitələrlə Qafqaz xalqlarının milli təşkilatlarının yaxınlaşmasına yardım etmişdir. QİK həmçinin Qafqaz birliyi ideyasının təbliğində böyük rol oynamışdır.

M.Ə. Rəsulzadə məruzəsində həmçinin “həllini tapmamış” erməni məsələsinə də toxundu. Ermənilərin QİK-in tərkibində olmamasının mənfi cəhətlərini vurğulamaqla yanaşı, o, konfrans iştirakçılarının diqqətini erməni mühacir təşkilatlarının fəaliyyətindəki bir sıra xoşagəlməz məqamlara yönəltməyi də unutmadı. Həmin məqamlar, ilk növbədə, ondan ibarət idi ki, Qafqaz İstiqlal Komitəsi üçün başlıca hədəf Qafqazın ruslar tərəfindən işğalına qarşı mübarizə olduğu halda, ermənilər əks mövqedə duraraq, hələ də Türkiyəni əsas düşmən hesab etməkdə davam edirdilər. Buna baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə bir daha təkrar etdi ki, QİK-in əsas taktikasını qəbul edəcəkləri təqdirdə, onlar erməniləri “Prometey” hərəkatı sıralarına qəbul etməyə hazırdırlar. Onun qeyd etdiyinə görə, məhz bu səbəbdən də, Qafqaz Konfederasiyası Paktında ermənilər üçün vakant yer saxlanılır.²³¹

M.Ə. Rəsulzadə konfrans iştirakçılarının diqqətinə çatdırdı ki, Qafqaz İstiqlal Komitəsi yalnız koordinasiya və məşvərətçi

²²⁹ Доклад М.Э. Расулзаде «Политический отчет о деятельности Комитета независимости Кавказа»... С. 106.

²³⁰ Yenə orada. S. 107.

²³¹ Yenə orada. S. 108-109.

funksiyalarına malik idi, qərarlar isə Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın Milli Mərkəzləri tərəfindən qəbul edilirdi. Onun sözlərinə görə, Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz Milli Mərkəzlərinin üzvləri QİK-in nöqsanlarını diqqətlə təhlil edərək, Qafqaz Konfederasiyası Şurasının timsalında daha çox mərkəzləşdirilmiş və səlahiyyətli bir qurumun yaradılması qənaətinə gəlirlər. Belə ki, QİK-dən fərqli olaraq, yeni yaradılan Şuranın qərarları onun tərkibinə daxil olan bütün milli mərkəzlər üçün məcburi xarakter daşıyacaq.²³²

Çıxışının sonunda M.Ə. Rəsulzadə konfrans iştirakçılarını "QİK-nin fəaliyyətinin bütün müsbət və mənfi cəhətlərini bir daha gözdən keçirərək və 14 iyul Paktının ruhuna sadıq qalaraq, Qafqaz xalqlarının itirilmiş azadlığının bərpası və Qafqaz Konfederasiyası ideyasının həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə rəhbərlik edəcək nüfuzlu Qafqaz təşkilatının yaradılmasına" dəstək verməyə çağırırdı.²³³

Konfransda Qafqaz Konfederasiyası Şurasının tərkibi formalaşdırıldı ki, onun da əsas məqsədi "rusların Qafqazdakı işğalçı rejiminə son qoymaq" idi.²³⁴ Hər milli mərkəzdən 4 nümayəndə olmaqla, Şuraya, ümumilikdə, 12 nəfər seçildi. Azərbaycandan M.Ə. Rəsulzadə, M. Mehdiyev, M. Vəkili və M. Məhərrəmov Qafqaz Konfederasiya Şurasının (QKŞ) tərkibinə daxil oldular.²³⁵ QKŞ Qafqaz Konfederasiyasının gələcək hökumətinin prototipi olmalı idi.

Qeyd edək ki, konfransın qərarı ilə QKŞ-nin daxili rəqlament qaydalarının son variantının hazırlaması səlahiyyəti həmin qurumun üzvlərinə həvalə olundu. 1935-ci il iyulun 20-də qəbul edilmiş müvafiq sənədə əsasən, M.Ə. Rəsulzadə, N. Jordaniya və M.Q. Sunşun daxil olduğu Rəyasət heyəti QKŞ-nin

²³² Доклад М.Э. Расулзаде «Политический отчет о деятельности Комитета независимости Кавказа» на конференции кавказских политических партий и организаций, входящих в движение «Прометей». С. 109.

²³³ Yənə orada.

²³⁴ Yənə orada. S. 125.

²³⁵ Протоколы заседания Кавказской конфедерации. 23.02.1935 // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 104.

icraedici və rəhbər orqanı elan edilirdi.²³⁶ Konspirasiya məqsədilə QKŞ-nin iclaslarının protokollarında, QİK-in sənədlərində olduğu kimi, həmin qurumların üzvlərinin əsil soyadları deyil, ləqəbləri qeyd olunurdu. Məsələn, M.Ə. Rəsulzadənin QKŞ-də ləqəbi – Qurşun, QİK-də isə - Dəmir idi.²³⁷

M.Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki həqiqi rolunu müəyyənləşdirmək baxımından sovet xarici kəşfiyyatının materialları xüsusi maraq doğurur. Belə ki, Qafqaz Konfederasiyası haqqında paktın imzalanmasından dərhal sonra o zaman SSRİ Xalq daxili işlər komissarlığının tərkibində olan Dövlət təhlükəsizliyi Baş idarəsinin xarici kəşfiyyat xidməti həmin sənədin mahiyyəti və onu imzalamış şəxslərlə bağlı xüsusi sorğu ilə Avropa ölkələrindəki agentura şəbəkəsinə müraciət etmişdi. Həmin sorğuya alınmış agentura məlumatlarının ümumi mahiyyəti ondan ibarət idi ki, N. Jordaniya və A. Çxenkeli mühacirət daxilindəki nüfuzlarını xeyli dərəcədə itirdiklərindən, onların gürcü qruplarının əlaqələndiricisi funksiyasını yerinə yetirmək imkanları son dərəcə məhduddur.²³⁸

Şimali Qafqaz mühacirətinin həmişə dağınıq vəziyyətdə olması və onun daxilində ciddi ziddiyyətlərin mövcudluğunu nəzərə alan sovet xarici kəşfiyyatı hesab edirdi ki, İ. Çulik, T. Şakmanov və M.G. Sunş (Sunjev) Qafqaz Konfederasiyası haqqında paktı müəyyənləşdirilmiş vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər səlahiyyətlərə sahib deyillər. Ə.M. Topçubaşıya gəlincə isə, sovet agenturasının məlumatlarında göstərilirdi ki, sağlamlığında ciddi problemlərin yaranması səbəbindən o, təcridcən aktiv siyasi fəaliyyətdən kənarlaşır və buna görə də, Azərbaycan mühacirləri arasında elə də güclü mövqeləri ilə öyünə bilməz.²³⁹

²³⁶ Статус и регламент Совета Конфедерации Кавказа. 20.07.1935 // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 127-129.

²³⁷ Yənə orada. S. 92.

²³⁸ Соцков Л. Незвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки. С. 130.

²³⁹ Yənə orada.

Sovet xarici kəşfiyyatının rəhbərliyi rezidentura məlumatları əsasında, son nəticədə, belə bir qənaətə gəlmişdi ki, Qafqaz Cümhuriyyətləri Konfederasiyasının yaradılması haqqında Brüssel müqaviləsini imzalamış şəxslər arasında yalnız M.Ə. Rəsulzadə həm Azərbaycan Milli Mərkəzinin rəhbəri kimi tutduğu vəzifəyə, həm də Azərbaycan mühacirətindəki nüfuzuna görə real təmsilçilik səlahiyyətlərinə malikdir.²⁴⁰

1934-cü il noyabrın 5-də Parisdə Azərbaycan diplomatiyasının patriarxı və milli dövlətçiliyimizin banilərindən biri Ə.M. Topçubaşının vəfatından sonra M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan siyasi mühacirətdəki liderlik mövqeləri daha da möhkəmlənmiş oldu. Bu iki bənzərsiz şəxsiyyət arasında müəyyən dövəmlərdə yaşanan problemlərə baxmayaraq, bütövlükdə, onlar bir-birinə böyük ehtiram və hörmətlə yanaşırdılar. Başqırd milli dövlətinin qurucusu Əhməd Zəki Validinin 1923-cü ildə Parisdə Ə.M. Topçubaşı ilə görüşündən xatirələri bunun əyani sübutudur. Ə.Z. Validinin sözlərinə görə, həmin görüşdə Əli Mərdan bəy ona demişdi: “Mən artıq qocalmışam və qorxuram ki, Vətəni görmək bir daha mənə qismət olmasın. Rusiya müsəlmanlarının işlərini Məmməd Əmin Rəsulzadəyə və sənə buraxmaq məcburiyyətindəyəm”. Ə.Z. Validi daha sonra qeyd edir ki, bu sözlərdən sonra Əli Mərdan bəyin gözləri yaşla doldu.²⁴¹

Bu baxımdan olduqca simvolikdir ki, Ə.M. Topçubaşının dəfn mərasimində matəm mitinqini açmaq səlahiyyəti Ə.M. Rəsulzadəyə həvalə olunmuşdu. O, həmin yas mərasimində çıxış edən Azərbaycan siyasi mühacirətinin yeganə nümayəndəsi idi. Ə.M. Topçubaşının millət qarşısında böyük xidmətlərinə toxunan M.Ə. Rəsulzadə, onu təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, keçmiş Rusiya imperiyasının bütün müsəlman xalqlarının milli hüquqları uğrunda ən böyük mübariz adlandırdı.

²⁴⁰ Соцков Л. Неизвестный сепаратизм. С. 130.

²⁴¹ Тагирджанова А.Н. Осколки восточной мозаики. А.М. Топчибашев: «Ех oriente lux» – «Солнце восходит на востоке» // Наследие петербургской университетской культуры в русском зарубежье. СПб., 2012. С. 120.

*M.Ə. Rəsulzadə Ə.M. Topçubaşının dəfn mərasimində çıxış edir.
Paris, 8 noyabr 1934-cü il.*

Daha sonra nitqinə davam edən Məmməd Əmin bəy xatırlatdı ki, Sankt-Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsinin məzunu olan Ə.M. Topçubaşı professional karyerasına vəkil kimi başlayıb və öz işinə bütün enerji və bacarığını sərf edərək, yalnız ayrı-ayrı fərdlərin deyil, bütöv millətin hüquqlarının müdafiəçisi zirvəsinə yüksəlib. Çıxışının sonunda M.Ə. Rəsulzadə əminliyini ifadə edirdi ki, "vaxt gələcək və Vətən azad olacaq. O zaman yadellilərin köləliyindən azad olan xalq ilk parlamentinin sədrini yada salacaq və Ə.M. Topçubaşı ilə oğlunun nəşni ürəkdən sevdiyi Vətəninə qaytaracaq, eləcə də onun xatirəsini əbədiləşdirəcək".²⁴²

Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, bunlar sadəcə olaraq şəraitdən irəli gələn pafoslu sözlər deyil, M.Ə. Rəsulzadənin Ə.M. Topçubaşıya olan səmimi hörmətinin təzahürü idi. M.Ə. Rəsulzadə Əli Mərdan bəyin vəfatından sonra onun ailəsinin qayğısına qalmağı özünün mənəvi borcu hesab edən azsaylı azərbaycanlı mühacirlərdən biri idi. Məmməd Əmin bəy, imkanları daxilində, Ə.M. Topçubaşının ailəsinin maddi çətinliklərini heç olmasa bir qədər yüngülləşdirməyə çalışırdı.

Bu baxımdan M.Ə. Rəsulzadənin 1935-ci il iyunun 24-də Polşanın II Ekspoziturasının²⁴³ rəhbəri E. Xaraşkeviçə yazdığı məktub xüsusi maraq doğurur. Həmin məktubda Məmməd Əmin bəy Polşa tərəfinin mərhum Ə.M. Topçubaşının ailəsinin maddi təminatını davam etdirməkdən imtina etməsilə bağlı narahatlığını ifadə edir. Yaranmış durumu II Ekspozituranın Paris şöbəsinin başçısı V. Dombrovski ilə müzakirə edən M.Ə. Rəsulzadə, Əli Əkbər Topçubaşının "rus dilində nəşri planlaşdırılan" dərgiyə redaktor təyin edilməsini məsləhət görür". M.Ə. Rəsulzadə göstərir ki, "Əli Əkbər bəyə redaktor qismində əmək haqqı verməklə, biz mərhum Topçubaşının

²⁴² СМ.: М.Е. Резулзаде Али Мердан бейин меzarı başında // Түрк birliđi. 1969. № 37-38. S. 29-32.

²⁴³ 1920-1939-cu illərdə Polşa kəşfiyyat orqanlarının yerli ərazi bölmələrinin adı.

ailəsinin maddi təminatı problemini ağrısız həll etmiş olarıq”.

244

Arxiv sənədlərinə görə, Ə.M. Topçubaşının ailəsinə maliyyə yardımını məsələsini M.Ə. Rəsulzadə E. Xaraşkeviç ilə 1936-cı il martın 8-də Parisdə baş tutmuş şəxsi görüşündə də qaldırıb. Sənəddə göstərilir ki, E. Xaraşkeviç bu məsələnin həllinə yardımçı olacağını vəd edib.²⁴⁵

QKŞ-in Rəyasət heyətinin protokolları sübut edir ki, M.Ə. Rəsulzadə qurumun iclaslarından birində Əli Əkbər Topçubaşının nəşri planlaşdırılan dərgiyə redaktor təyin olunmasını rəsmi şəkildə təklif edib. Doğrudur, maliyyə və təşkilati problemlər səbəbindən sonradan həmin dərginin nəşri ideyasından imtina edilib. Lakin M.Ə. Rəsulzadənin söyləri nəticəsində Əli Əkbər Topçubaşını hər halda Qafqaz Konfederasiyası Şurasının strukturlarında işə düzəltmək mümkün olub.²⁴⁶

Buna baxmayaraq, Azərbaycan mühacirəti daxilində M.Ə.Rəsulzadəyə müxalif olan şəxslər, onun Əli Mərdan bəylə münasibətlərinin problemləli məqamlarından öz cılız məqsədləri üçün istifadə etmək cəhdlərindən əl çəkmirdilər. Məsələn, Ə. Şeyxülislamovun “Qafqaz” dərgisinin 1935-ci il oktyabr sayında dərc edilmiş məqaləsində iddia olunurdu ki, Moskvada olarkən M.Ə. Rəsulzadə guya Ə.M. Topçubaşıya təhdidedici məktublar göndərirmiş.²⁴⁷

Bu təxribata cavab olaraq, Əli Mərdan bəyin oğlu Əli Əkbər Topçubaşı məktubla “Kurtuluş” və “Şimali Kafkasya” dərgilərinə müraciət edir. Əli Əkbər bəy həmin məktubunda yazırdı: “Mərhumun şəxsi katibi vəzifəsini yerinə yetirən və onun bütün arxivini diqqətlə öyrənən bir şəxs kimi bunu söyləməyi özümə borc bilirəm ki, M.Ə. Rəsulzadəyə aid edilən məktublar

²⁴⁴ Письмо М.Э. Расулзаде Э. Харапкевичу. 24.06.1935 // Из истории азербайджанской эмиграции. С. 155.

²⁴⁵ РГВА. Ф. 461-к. Оп. 1. Д. 327. Л. 11, 12, 17.

²⁴⁶ Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 168.

²⁴⁷ İmanov V. Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934). Lider bir aydın ve bağımsız Azərbaycan Cumhuriyyətinin təmsili. İstanbul, 2003. S. 226.

barədə mən heç bir məlumata malik deyiləm”. Daha sonra Əli Əkbər bəy əlavə edirdi ki, “mərhum atamdan miras qalmış və hər bir siyasi xadimin həyatında qaçılmaz olan polemik məktublar arasında onun ünvanına yazılmış ən acı və təhqiredici məktublar məhz Ə. Şeyxülislamova məxsusdur”. Bununla əlaqədar Əli Əkbər bəy Şeyxülislamova mərhumun adından öz çirkin intriqalrı üçün istifadə etməməyi tövsiyyə edirdi.²⁴⁸

Bu hadisə Azərbaycan siyasi mühacirəti daxilindəki müxalifətin M.Ə. Rəsulzadə ilə mübarizədə hansı metodlardan yararlandığını nümayiş etdirmək baxımından səciyyəvidir. Həm də siyasi rəqibləri çox vaxt Məmməd Əmin bəyə böhtan atmaq, onu tənqid etməklə kifayətlənməyərək, şəxsiyyətinə və ailəsinə qarşı açıq təhqirlərə keçirdilər. Buna misal olaraq Ş. Rüstəmbəylinin 30-cu illərin ortalarında Türkiyədə kitabça şəklində nəşr olunmuş “Yıkılan pütler” və “M.E. Resulzadenin feci sükutu” əsərlərini göstərmək olar. Həmin əsərlərdə Ş. Rüstəmbəyli Məmməd Əmin bəyin ailə üzvlərini, hətta mərhum valideynlərini belə təhqir etməkdən çəkinmir.²⁴⁹

Ən maraqlısı isə odur ki, Ş. Rüstəmbəylinin şəxsi etirafına görə, onunla M.Ə. Rəsulzadə arasında heç bir nəzəri və ideoloji fikir ayrılıqları yoxdur, münacişənin səbəbi isə maliyyə məsələləridir. Beləliklə, dolayısı yolla olsa da, Ş. Rüstəmbəyli təsdiqləyir ki, onu hiddətləndirən əsas məsələ siyasi mühacirətin Avropalı sponsorlarının yalnız M.Ə. Rəsulzadə və onun başçılıq etdiyi təşkilatlara vəsait ayırmasıdır. Onun özü və dostları isə həmin vəsaitin bölgüsündə iştirak etmək imkanlarından məhrumdurlar. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, Ş. Rüstəmbəylinin yuxarıda adı çəkilən əsərləri Azərbaycan Milli Mərkəzi və “Müsavat”ın maliyyə fəaliyyətinin “auditi”ni xatırladır.

30-cu illərin ortalarında M.Ə. Rəsulzadəyə qarşı hücumların pik həddinə çatması heç də təsadüfi deyildi. Bu bir sıra, o cümlədən geosiyasi xarakterli amillərlə bağlı idi. Məsələ ondadır

²⁴⁸ Kurtuluş. 1935. № 13-14. S. 4.

²⁴⁹ *Rüstəmbəyli Ş. M.E. Resulzadenin feci sükutu*. S. 10.

ki, 30-cu illərin ortalarında SSRİ-dəki milli problemlərə maraq göstərən və onlardan sovet rejiminə qarşı mübarizədə effektiv vasitə kimi istifadə etməyə çalışan dünya dövlətlərinin sayı xeyli artmışdı. Əgər əvvəllər bu problemlərə əsasən Avropanın demokratik dövlətləri maraq göstərirdilərsə, həmin dövərdən etibarən onların sırasına Yaponiya, Almaniya və İtaliya kimi avtoritar rejimli ölkələr də əlavə olundu.

Bu isə Qafqaz mühacirəti daxilində “Prometey” hərəkatında birləşmiş sol-mərkəzçi qüvvələrlə sağ təmayüllü qruplaşmalar arasında qarşıdurmanı gücləndirdi. Belə ki, əvvəllər ciddi beynəlxalq dəstəkdən məhrum olan Qafqaz siyasi mühacirətinin sağ qanadı Berlin və Tokiodan siyasi və maliyyə yardımı alaraq fəaliyyətini xeyli aktivləşdirdi. 1934-cü ildən başlayaraq Parisdə nəşr olunan eyniadlı dərginin ətrafında birləşmiş “Qafqaz” qrupu sağ təmayüllü mühacirlərin əsas birliyinə çevrildi. Qrupun rəhbəri və “Qafqaz” dərgisinin redaktoru Şimali Qafqaz xalqlarının milli-azadlıq hərəkatınınmın görkəmli nümayəndələrindən biri olan Heydər Bammət idi.²⁵⁰ Yarandığı gündən etibarən “Qafqaz” qrupu “Prometey” hərəkatında birləşmiş Azərbaycan və Qürçüstan Milli Mərkəzlərinə qarşı bərişməz müxalif mövqedə dururdu.

İlk öncə “Qafqaz” dərgisi və Qafqaz mühacirətinin sağ qanadının nümayəndələrindən ibarət olan eyniadlı qrup Yaponiya tərəfindən maliyyələşdirilirdi. Lakin 1936-cı ilin sonundan başlayaraq onlar Almaniya və İtaliyadan da yardım almağa başladılar.

"Qafqaz" qrupunun yaranması ilə Qafqaz siyasi mühacirəti qəti olaraq iki düşərgəyə bölündü. Demokratik yönümlü mühacirlər əsasən “Prometey” hərəkatında cəmləşdiyi halda, "Qafqaz" qrupuna açıq-aşkar antilibəralizm mövqeyində dayanan avtoritar dəyərlərin tərəfdarları daxil idilər.²⁵¹ “Qafqaz” qrupunun rəhbərləri Almaniya, İtaliya, Yaponiya və general Fran-

²⁵⁰ Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». Сборник статей за период существования журнала 1934-1939 гг. Махачкала-Париж, 2010. С. 12-13.

²⁵¹ *Patrik von zurMühlen*. Camalilhaç ile Kızılyıldız Arasında. S. 37.

konun rəhbərlik etdiyi İspaniyaya rəğbətlərini gizlətmirdilər. Qrupun lideri H. Bammət yazırdı ki, "İtaliyada faşizm, Almaniya-da isə nasional-sosializm xalq kütlələrində coşqu yarada biləcək canlı və yaradıcı impulsların indi sağdan və yalnız sağdan gəldiyini sübut edir".²⁵²

Bundan əlavə, H. Bammət prometeçilərin Almaniya və İtaliyanın hakim rejimlərinə ünvanlanan tənqidlərini nəzərdə tutaraq iddia edirdi ki, "faşizm və nasional-sosializm bəslənən bu kin-küdurət Qafqazın həyatı maraqlarına xəyanətdən başqa bir şey deyildir".²⁵³ Eyni zamanda, H. Bammət "ideoloji səbəblərdən və yeridilən dövlət siyasətinə görə" məhz Almaniya, İtaliya və Yaponiyanın milli-azadlıq mübarizəsində Qafqaz xalqlarının ən etibarlı müttəfiqi olacağına əmin idi.²⁵⁴

Bu ideoloji fikir ayrılıqları, eləcə də geosiyasi yönümdəki fərqlər, "Prometeç" hərəkatı ilə "Qafqaz" qrupu arasında barışmaz düşmənçiliyi şərtləndirmiş oldu. Baxmayaraq ki, ilk baxışda onlar arasında elə də köklü fərqlərin olmadığı təəssüratı yaranırdı. Belə ki, onların hər ikisi antibolşevik mövqeyində durur və Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması uğrunda mübarizə aparırdı. Ancaq burada M.Ə. Rəsulzadənin aşağıdakı sözlərini xatırlamaq yerinə düşər ki, "sadəcə olaraq bolşeviklərə qarşı düşmənçiliklə həqiqi istiqlalçılıq və rus istilasına qarşı mütləq düşmənçilik arasında fərq böyükdür".²⁵⁵ Onu da qeyd etmək lazımdır ki, H. Bammətin özünün ağır və bir qədər də qaba xarakteri tərəflər arasında münaqişənin daha da alovlanmasına gətirib çıxardı.

Beləliklə, "Qafqaz" qrupunun meydana gəlməsi Azərbaycan mühacirəti daxilində qarşıdurmanın əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşməsinə səbəb oldu. H. Bammət "Qafqaz" dərgisini sağ təmayüllü Azərbaycan mühacirlərinin, ilk növbədə, X. Xas-məmmədov və X. Sultanovun ixtiyarına verərək, onun səhifələ-

²⁵² Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». С. 145.

²⁵³ Yenə orada. S. 159.

²⁵⁴ Yenə orada. S. 313.

²⁵⁵ *Resulzade M.E. Şefibeyçilik*. S. 65.

rində M.Ə. Rəsulzadəni sərt tənqid edən yazıların işıq üzü görməsinə şərait yaratdı. “Qafqaz” qrupunun maliyyə və informasiya resurslarından bəhrələnmək imkanı əldə edən Azərbaycan mühacirətinin sağ qanadının nümayəndələri dərhal yaranmış imkandan istifadə etdilər. Onlar M.Ə. Rəsulzadə və digər prometeyçilərə qarşı geniş təbliğat kampaniyasına başladılar.

H. Bammatin ən yaxın silahdaşlarından biri olan Əlixan Kantemirin etirafına görə, “Qafqaz” dərgisi “ilk növbədə, N. Jordaniya və gürcü sosialistlərinə, M.Ə. Rəsulzadə və “Müsavat” partiyasına, eləcə də Şimali Qafqaz mühacirətinin lideri, prometeyçi Səid Şamilə qarşı müharibə elan etdi”.²⁵⁶ Ən acınacaqlısı isə bu idi ki, Qafqaz mühacirəti daxilində fikir ayrılıqlarının dərinləşməsinin sovet rejimlə mübarizəyə ziyan vurması, özünü bolşevizmin bərişmaz düşməni elan edən H. Bammata qətiyyənlə narahat etmədi.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan mühacirəti daxilində M.Ə. Rəsulzadəyə müxalifətdə olanların bir çoxu onun haqlı olduğunu sonralar səmimi etiraf etdilər. Məsələn, 30-cu illərdə mühacirətdə Məmməd Əmin bəyin əsas tənqidçilərindən olan F. Əmircan II Dünya müharibəsindən sonra yazırdı ki, onlar arasında fikir ayrılıqları “M.Ə. Rəsulzadənin taktikasını tam anlamadığından” yaranmışdı. F. Əmircanın sözlərinə görə, daha sonra o, şəxsi təcrübəsində əmin olub ki, məhz M.Ə. Rəsulzadə və onun yaxın silahdaşları “ən ardıcıl, məqsədyönlü və aktiv milli fəaliyyətlə məşğul olur və bütün qüvvələrini bu işə sərf edirdilər”. Halbuki onların tənqidçiləri bu işlə yalnız təsadüfdən-təsadüfə məşğul olurdular.²⁵⁷

F.Əmircan uzunmüddətli müşahidələri əsasında M.Ə. Rəsulzadənin xəttini dəstəkləməyin vacibliyi qənaətinə gəlmişdi. Onun fikrincə, Məmməd Əmin bəyin tutduğu yol Azərbaycan türklərinin milli maraqlarına ən uyğun olan siyasi xətt idi. Eyni zamanda, F. Əmircan xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, hətta M.Ə.

²⁵⁶ *Patrik von zurMühlen*. Camalıhaç ile Kızılyıldız Arasında. S. 23.

²⁵⁷ *Kengerli M.A.* Dudanginski'nin «Hesabına» Dair // Kafkasya. 1952. № 9. S. 9.

Rəsulzadəyə müxalifətdə olduğu dövrlərdə belə “onun vətənpərvərliyi və milli ideallara sadiqliyinə zərrə qədər də şübhə etməmişdir”.²⁵⁸

II Dünya müharibəsindən sonra N. Şeyxzamanlı da analoji addım ataraq, M.Ə. Rəsulzadəni dəstəkləmək qərarına gəldi. Xüsusilə, Visbaden bəyannaməsinə münasibətdə Nağı bəy qətiyyətlə M.Ə. Rəsulzadənin mövqeyini müdafiə etdi. 1951-ci ilin noyabrında qəbul edilmiş həmin sənəd Rusiya imperiyasının 1914-cü il sərhədləri daxilində bərpasını nəzərdə tutur və faktiki olaraq SSRİ-nin məhkum xalqlarının öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu inkar edirdi. M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan siyasi mühacirəti adından C. Hacıbəyli, Ə. Şeyxülislamov və İ.Əkbərin imzaladığı Visbaden bəyannaməsini kəskin tənqid edərək, onu tanımaqdan imtina etdi. Azərbaycan mühacirətinin tam əksəriyyəti onun mövqeyini dəstəklədi və son nəticədə, Visbaden bəyannaməsi iflasa uğradı.

Lakin bütün bunlar sonra olacaqdı, 30-cu illərin ortalarında isə M.Ə. Rəsulzadənin siyasi opponentlərinin pozuculuq fəaliyyəti həm Azərbaycan siyasi mühacirəti, həm də “Müsavət” partiyası üçün ciddi problemlər yaradırdı. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan mühacirəti daxilindəki qarşıdurmaya Şimali Qafqaz və Gürcüstan mühacirətinin nümayəndələri də cəlb olunmuşdular. Belə ki, H. Bammət, Ə. Kantemir, Z. Avalişvili “Qafqaz” dərgisinin imkanlarından istifadə edərək, “Müsavət” partiyası və onun lideri əleyhinə müntəzəm yazılar dərc edirdilər.

Qəribədir ki, H. Bammət “Qafqaz” dərgisinin Azərbaycan mühacirətinin siyasi həyatına kobud müdaxiləsini “tamamilə normal” bir hal sayırdı. Çünki, onun fikrincə, yalnız bu yolla “Qafqazın mədəni-mənəvi birliyinə, eləcə də Qafqaz vətənpərvərliyinin və Qafqaz miillətinin yaradılmasına nail olmaq mümkün idi”.²⁵⁹

²⁵⁸ Kengerli M.A. Dudanginski'nin «Hesabına» Dair. S. 9.

²⁵⁹ Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». С. 259.

Qeyd edək ki, “Qafqaz” qrupunu “Prometey” hərəkətindən fərqlərindən əsas cəhətlərdən biri də onun Qafqaz Konfederasiyası ideyasının gerçəkləşməsində Berlin-Roma-Tokio oxu ölkələri ilə yanaşı olaraq Türkiyə və İrana da böyük önəm verməsində idi. Özünü və silahdaşlarını Qafqaz mühacirətində “milli düşüncənin yeganə daşıyıcıları” sayan H.Bammət “Qafqaz” dərgisində mütəmadi olaraq M.Ə. Rəsulzadə və prometeyçiləri “Türkiyənin maraqlarına zidd mövqedə duran Avropa ölkələrindən dəstək almaq cəhdlərində” günahlandırır. ²⁶⁰. Başqa sözlə desək, H. Bammət Roma Papasından da böyük katolik olmaq iddiasında idi.

Bu zaman “Qafqaz” qrupunun nümayəndələri mövcud vəziyyəti və Türkiyədə mühacirlərin antisovet fəaliyyəti üçün minimum şəraitin belə olmadığını nəzərə almırdılar. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadəni ölkədən deportasiya etməklə kifayətlənməyən Ankara, 1934-cü ildə sovet hökumətinin tələbi ilə azərbaycanlı mühacirlərin Berlində nəşr etdiyi “İstiklal” qəzetinin Türkiyəyə gətirilməsini qadağan etmişdi. Halbuki, xeyli hissəsi Türkiyədə məskunlaşan azərbaycanlı mühacirlərin baş verən hadisələr barədə məlumatlandırılmasında həmin qəzet önəmli rol oynayırdı. Türkiyə hökumətinin “İstiklal”ın ölkə ərazisində yayılmasına qoyduğu qadağanı nəzərə alan M.Ə. Rəsulzadə, təcili olaraq həmin qəzeti bağladı və 1934-cü ilin noyabrında Berlində yeni bir “Kurtuluş” dərgisi təsis etdi. ²⁶¹

Paradoksal haldır ki, bir tərəfdən, mövcud reallıqları nəzərə almayan “Qafqaz” qrupu M.Ə. Rəsulzadəni “Türkiyəyə arxa çevirməkdə”, “türk xalqları ilə deyil, xristianlarla müttəfiq olmaqda” ittiham edirdi. ²⁶² Digər tərəfdən isə, elə həmin qrupun ən fəal üzvlərindən olan Z. Avalişvili “Qafqaz” dərgisi səhifələrində M.Ə. Rəsulzadə və AMM-nin mətbu orqanı – “Kurtuluş”u, əksinə, pantürkizmdə günahlandırır. Z.Avalişvi-

²⁶⁰ Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». С. 278.

²⁶¹ Şimşir S. Azərbaycanın İstiklal Mücadelesi. İstanbul, 2006. S. 107.

²⁶² Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-е годы XX века). С. 382.

li iddia edirdi ki, "Kurtuluş"u guya "ölkənin Qafqaz xarakteri az maraqlandır" və dərgi "Azərbaycanı Çindən Aralıq dənizinə kimi uzanan türk dünyası kontekstində" görür.²⁶³

Bir mühüm məsələni də vurğulamaq lazımdır ki, "Qafqaz" qrupunun təmsilçiləri M.Ə. Rəsulzadə və onun rəhbərliyi altında olan "Kurtuluş" dərgisini yalnız Qafqaz Azərbaycanının deyil, həm də Güney Azərbaycanın taleylə maraqlanmaqda günahlandırırıldı. Həqiqətən də, M.Ə. Rəsulzadənin banisi olduğu azərbaycançılıq konsepsiyası yaxın gələcəkdə olmasa da, ən azından uzaq perspektivdə bütün Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən Arazdan güneydəki əraziləri əhatə edən vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu.

Bu isə, Güney Azərbaycanı haqqında istənilən söhbətləri lüzumsuz və zərərli hesab edən H. Bammata, yumşaq desək, qıcıqlandırır. Bu məsələ ilə bağlı H. Bammata "Qafqaz" dərgisində yazırdı: "Biz Azərbaycan siyasi düşüncəsinə üz tutaraq, ondan tələb edirik ki, hüdudsuz fantaziya malik olan meqalomanlarla²⁶⁴ bütün əlaqələri kəsinlər. Çünki öz fantaziyalarında onlar asanlıqla Arazı adlayaraq, tamahkar iştahlarını Təbriz və ondan da o tərəfə uzadırlar..."²⁶⁵ Göründüyü kimi, H. Bammata faktiki olaraq İranda şah rejiminin vəkili qismində çıxış edirdi.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, XX əsrin 30-cu illərinin ortalarında "Prometey" hərəkatı faktiki olaraq iki cəbhədə - bir tərəfdən, sovet rejimi və onun Avropadakı agenturasına, digər tərəfdən isə, Qafqaz siyasi mühacirətinin sağ qanadının nümayəndələrinə qarşı mücadilə etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Diqqətçəkən daha bir məqam isə ondan ibarət idi ki, "Müsavat" daxilində istənilən münafişə H. Bammata sözün birbaşa mənasında ləzzət verirdi. Məsələn, 1934-cü ilin sonunda

²⁶³ *Авалтивити* 3. Еще о «сумерках богов» на Ближнем Востоке // Кавказ. 1936. №1 (25). С. 11.

²⁶⁴ Meqaloman – özü haqqında yüksək fikirdə olan ruhi xəstə.

²⁶⁵ Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». С. 358.

X.Xasməmmədovla Ş. Rüstəmbəylinin "Müsavat" sıralarından xaric olunmasından sonra H. Bammət "Qafqaz" dərgisinin səhifələrində sevinclə bildirirdi ki, bu partiya "tamamilə çürümüş və iki düşmən düşərdəyə parçalanmışdır".²⁶⁶ Ancaq "Müsavat"ın "ölüm"ü ilə bağlı məlumatlar bir qədər şişirdilmişdi, çünki partiya rəhbərliyinin əsas özəyi və sırası üzvlərin əksəriyyəti M.Ə. Rəsulzadənin siyasi kursuna sadiq qaldılar.

1934-cü ildə X.Xasməmmədovla Ş. Rüstəmbəylinin partiyadan çıxarılmasından sonra müsavətçilər arasında sorğu keçirmək yolu ilə Divanın yeni tərkibinin formalaşdırılması qərara alındı. Çünki "Müsavat"ın konfransının çağırılması mümkün idi. Sorğunun nəticələrinə görə, Ə. Azərtəkin, K. Odər və H. Münşi Divanın tərkibinə daxil edildilər.²⁶⁷

Divanın yeni tərkibi ciddi etirazlara səbəb olmasa da, "Müsavat"ın illərdən bəri yığılıb qalmış problemlərinin birdəfəlik həlli üçün partiya konfransının çağırılması zərurəti yaranmışdı. İlk olaraq yeni partiya konfransının təşkili təşəbbüsü ilə "Müsavat"ın İstanbul komitəsi çıxış etdi. 1935-ci il dekabrın 14-də M. Vəkili, Məmməd Əli Rəsulzadə, A. Kazımzadə, A. Quluza-də və Ə. Cəfəroğlunun iştirakı ilə İstanbul komitəsinin iclası keçirildi. Həmin iclasda yekdilliklə qəbul edilmiş qərarla Varşavadakı "Müsavat" rəhbərliyinə mümkün qədər tez bir zamanda partiya konfransının çağırılması təklif olundu.²⁶⁸

İstanbul komitəsinin bu təklifi dərhal partiyanın sədri M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən dəstəkləndi. 1936-cı ilin fevralında o, "Müsavat"ın bütün yerli özəklərinə konfransın keçirilməsi üçün hazırlıq işlərinə başlamaq barədə göstəriş verdi. Partiyanın nizamnaməsinə əsasən, konfransa nümayəndələrin seçilməsi qaydası müəyyənləşdirildi.²⁶⁹ Nəticədə, 14 müsavətçi partiya konfransında iştirak etmək üçün mandat qazandı. Bundan əlavə,

²⁶⁶ Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». С. 116.

²⁶⁷ Информация М.Э. Расулзаде о Варшавском съезде партии «Мусават» // Из истории азербайджанской эмиграции. С. 269-270.

²⁶⁸ РГВА. Ф. 461-к. Оп. 1. Д. 325. Л. 113.

²⁶⁹ Из истории азербайджанской эмиграции. С. 270.

M.Ə. Rəsulzadənin xüsusi məktubu ilə M. Mehdiyev, Əbdül-vahab Məmmədzadə və Kərbəlayi Vəli Mikayılzadə konfransa dəvət edildilər.²⁷⁰

“Müsavat” partiyasının konfransı 5-7 avqust 1936-cı il tarixində Varşavada, 14 nümayəndədən 11-nin iştirakı ilə keçirildi. Yerdə qalan üç nəfərə gəlincə isə, Məmməd Sadıq Quliyev (Xülusi) və partiyanın Tehran təşkilatının nümayəndəsi texniki səbəblərdən konfransda iştirak edə bilmədilər. Təkcə M. Vəkili nümayişkarənə şəkildə mandatından imtina etdi. Hərçənd, M. Vəkili digər İstanbul müsavətçiləri ilə birgə partiya konfransının çağırılmasına səs vermişdi. M. Vəkillinin bu hərəkəti onun 1936-cı ilin əvvəlindən etibarən getdikcə daha çox X.Xasməmmədovun qruplaşması ilə yaxınlaşması və bu səbəbdən də mövqeyində baş vermiş dəyişikliklə əlaqədar idi.

M. Vəkili, eləcə də M. Mehdiyevin konfransda iştirakdan imtina etmələri onun işinə elə də ciddi təsir göstərmədi. Əksinə, Varşava konfransı “Müsavat” daxilindəki ziddiyyətlərin birdəfəlik aradan qaldırılmasında böyük rol oynadı. Belə ki, 1936-cı ildən sonra biz partiya daxilində hər hansı ciddi bir problemin olması faktı ilə rastlaşmırıq. Konfrans həmçinin “Müsavat” proqramının ideoloji və siyasi əsaslarının təkmilləşməsi istiqamətində irəliyə doğru atılmış mühüm bir addım oldu.

Konfransda partiyanın fəaliyyəti və müsavətçilərin milli-azadlıq mücadiləsində iştirakı ilə bağlı əsas məruzə ilə M.Ə. Rəsulzadə çıxış etdi. “Müsavat” partiyasının türk milli ideologiyasının daşıyıcısı olduğunu və Azərbaycanın istiqlalı ideyasının ilk dəfə onun tərəfindən irəli sürüldüyünü” bir daha konfrans iştirakçalarına xatırladan M.Ə. Rəsulzadə daha sonra onu da vurğuladı ki, 1918-ci ilin yazında “Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılmasında” da həlledici rolu məhz “Müsavat” oynamışdır.²⁷¹

²⁷⁰ Из истории азербайджанской эмиграции. С. 271.

²⁷¹ Доклад М.Э. Расулзаде на конференции партии «Мусават» в Варшаве в августе 1936 года // Из истории азербайджанской эмиграции. С. 196-197.

Məruzəsində partiyanın xarakterinə toxunan M.Ə. Rəsulzadə bildirdi ki, "Müsavat" xalqçı partiyadır, xalqın geniş kütlələrinin – xırda burjuaziya, kəndlilər və milli ziyalıların partiyasıdır. Partiyanın həmçinin türk fəhlələri arasında da böyük nüfuzu vardır".²⁷² Onun sözlərinə görə, Azərbaycan reallığında bolşevizmə qarşı duran yeganə siyasi qüvvə - "Müsavat" partiyası olmuşdur və bu səbəbdən də, "rus-bolşevik işğalçıları" Azərbaycanda əsasən "Müsavat" ilə mübarizə aparırlar".²⁷³

M.Ə. Rəsulzadə daha sonra qeyd etdi ki, Kreml və bolşevik mətbuatı Azərbaycandakı əsas rəqiblərini yaxşı tanıyırlar və Azərbaycan istiqlalının sinoniminə çevrilmiş "müsavətçiliği" özlərinin başlıca düşməni elan edərkən heç də yanılmırlar. O, gələcəkdə də partiyanın Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası uğrunda rus-bolşevik imperializminə qarşı aparılan mübarizənin önündə gedəcəyinə əminliyini ifadə etdi.

M.Ə. Rəsulzadə məruzəsində həmçinin "Qafqaz xalqlarının siyasi birliyinə nail olunması" mövzusunda da toxundu. O bildirdi ki, Qafqaz xalqlarının vahid dövlət orqanizmində birləşməsi Azərbaycan istiqlalı və digər məhkum türk xalqlarının azadlığı ideyasına zidd deyildir. M.Ə. Rəsulzadənin fikrincə, Qafqaz Konfederasiyası, əksinə, Şərqdə davamlı sülhün təminatçısı və Rusiyanın cənuba nüfuz etməsinin qarşısını alan keçilməz maneə rolunu oynaya bilər. Bu isə türk xalqlarının əzəli düşməne qarşı mübarizəsinə müsbət təsir göstərən amil olacaqdır".²⁷⁴

M.Ə. Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə Varşava konfransında partiyanın "Yeni proqram əsasları" qəbul olundu. Bu sənəd bir çox parametrlərinə görə "Müsavat"ın əvvəlki proqramından əsaslı şəkildə fərqlənirdi. "Yeni proqram əsasları"nda müsavətçilik - "böyük türk kultürünə bağlı, milli, mədəni və insani dəyərləri mənimsəyən, hürriyyət, cümhuriyyət və istiqlal

²⁷² Из истории азербайджанской эмиграции. С. 201.

²⁷³ Yenə orada. S. 198.

²⁷⁴ Yenə orada. S. 197.

idealına sadıq Azərbaycan vətənsəvərliyi”²⁷⁵ kimi dəyərləndirilirdi. Azərbaycanın “rus istilasından qurtularaq, qeyd-şərtsiz müstəqil bir dövlət halında yaşaması”²⁷⁶ isə partiyanın əsas məqsədi elan olunurdu.

Bununla yanaşı, “Yeni proqram əsasları”nda partiyanın Qafqaz birliyi ideyasına sadıqlığı bir daha təsdiqini tapdı. Həmin sənəddə göstərilirdi ki, “milli istiqlalın əldə edilməsi və onun hər cür təcavüzdən gələcəkdə uğurla qorunması üçün 14 iyul 1934-cü ildə bağlanan Qafqaz Konfederasiyası Paktına uyğun olaraq, Azərbaycan Qafqazın digər cümhuriyyətlərilə siyasi, hərbi və iqtisadi əsaslar üzərində birləşəcəkdir”.²⁷⁷

Yeni reallıqlara uyğun olaraq partiyanın sosial siyasətində də xeyli dəyişiklər edildi. Belə ki, “Müsavət”in köhnə proqramı cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqə və siniflərə bölgüsünü nəinki qəbul edir, həm də zəhmətkeş siniflərin maraqlarının müdafiəsini partiyanın birinci dərəcəli vəzifəsi hesab edirdi. “Yeni proqram əsasları”nda isə bu problemə tamamilə başqa mövqedən yanaşılırdı. “Müsavət”in yeni sosial siyasətinin əsas prinsipləri M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən işlənmiş Milli Təsənüd (həmrəylik – A.B.) konsepsiyasında öz əksini tapmışdı. Mahiyyət etibarilə həmin konsepsiya Azərbaycan cəmiyyəti daxilində milli birlik və həmrəyliyin əldə olunmasına yönəlmişdi. Ölkənin bolşeviklər tərəfindən işğalı faktından irəli gələn spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alan M.Ə. Rəsulzadə, milli istiqlal mübarizəsində Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin maksimum konsolidasiyasına nail olmaq vəzifəsini önə çəkmişdi.²⁷⁸

Beləliklə də, M.Ə. Rəsulzadə başda olmaqla partiya rəhbərliyi “Müsavət”in “milli firqə” halından Azərbaycan xalqının istinasız olaraq bütün təbəqələrinin mənafeyini müdafiə edən

²⁷⁵ Milli Azərbaycan «Müsavət» Halk Firkasının Yeni Program Esasları. Varşava, 1936. S. 4.

²⁷⁶ Yenə orada. S. 5.

²⁷⁷ Yenə orada.

²⁷⁸ Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917–1918 гг. С. 250.

“millət fırqəsi”nə çevrilməsi xəttini seçdi.²⁷⁹ Bununla əlaqədar “Yeni proqram əsasları”nda xüsusi olaraq vurğulanırdı ki, “müsavatçılıq hər cür sinif və zümrə hakimiyyətini rədd edir”.²⁸⁰

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq vəziyyəti təhlil edən konfrans iştirakçıları yeni dünya müharibəsinin və SSRİ-nin həmin müharibədə iştirakının qaçılmaz olması qənaətinə gəldilər. Konfransın bu məsələyə həsr olunmuş qətnaməsində göstərilirdi ki, gələcək müharibədə “Müsavat” partiyası sovet imperiyasına qarşı duran beynəlxalq qüvvələrə dəstək verəcək. Eyni zamanda, o da vurğulanırdı ki, “həmin qüvvələrə nə dərəcədə dəstək verilməsi, onların bizim problemlərə və milli maraqlarımıza müsbət münasibətinin səviyyəsindən birbaşa asılı olacaqdır”.²⁸¹

Konfransın qərarlarında həmçinin göstərilirdi ki, "Azərbaycan məsələsi - beynəlxalq bir problemdir. Bu problemin ictimai-siyasi dairələr və dünya mətbuatı ilə ünsiyyət yaratmaqla bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırılması partiyanın əsas vəzifəsidir".²⁸² Buna görə də, partiya təşkilatlarına həmin istiqamətdə indiyədək olduğundan daha çox fəallıq göstərmək tövsiyə edilirdi.

Varşavadakı konfransın son iş günündə, 1936-cı il avqustun 7-də “Müsavat”ın ali rəhbər orqanı - Xarici Büronun M.Ə. Rəsulzadə, M.B. Məmmədzadə, Ə. Azərtəkin, Ə. Cəfəroğlu, H. Münşi, M. İsrailov və Q. Zeynalovdan ibarət yeni tərkibi seçildi. Maraqlıdır ki, partiya daxilindəki opponentlərinin onun ünvanına əsassız ittihamlar, hətta təhqirlər yağdırdıqları bir şəraitdə belə M.Ə. Rəsulzadə “Müsavat”ın qapılarını onlar üçün açıq saxlamağı lazım bildi. Bu məqsədlə, Ə.Rəsulzadənin təklifi ilə, Divanın tərkibində iki yer onlar üçün boş saxlandı.

²⁷⁹ *Məmmədzadə M.B.* Milli Azərbaycan hərəkatı. S. 211.

²⁸⁰ Milli Azərbaycan «Müsavat» Halk Firkasının Yeni Program Esasları. S. 5.

²⁸¹ Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-е годы XX века). С. 407.

²⁸² Yənə orada.

Konfrans M.Ə. Rəsulzadənin məruzəsi əsasında partiyanın taktikası haqqında xüsusi qətnamə də qəbul etdi. Həmin qətnamədə Qafqaz birliyi ilə yanaşı olaraq, “Prometey” hərəkatı çərçivəsində bütün qeyri-rus millətlərin siyasi mühacirləri ilə əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət verilməsinin əhəmiyyəti vurğulanırdı. Bu fakt bir daha sübut edir ki, “Prometey” hərəkatının inkişafı M.Ə. Rəsulzadənin 30-cu illərdəki fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri idi.

Beləliklə, konfransın qəbul etdiyi qərarlar, xüsusilə də partiyanın "Yeni proqram əsasları", bir daha sübut etdi ki, sol qrupların beynəlmiləçiliyi və sağların dini kosmopolitizmini rədd edən "Müsavət" Azərbaycan türklərinin milli mücadiləsinin aparıcı qüvvəsi olaraq qalır.

Qafqaz siyasi mühacirətini dini prinsiplər əsasında parçalamaq cəhdləri davam etdiyi bir şəraitdə “Müsavət”ın klerikalizmi qətiyyətlə rədd etməsi böyük önəm daşıyırdı. Belə ki, sağ təmayüllü Azərbaycan və Şimali Qafqaz mühacirləri tərəfindən dəstəklənən "Azərbaycan-Dağlılar Assosiasiyası" ideyasına qarşı daşnaklarla gürcü milli-demokratları 1936-cı ilin yayında "Erməni-gürcü ittifaqı"nı yaratması parçalanma təhlükəsini bir qədər də artırmış oldu. Sağ yönümlü erməni və gürcü mühacirətinin nümayəndələrini bir araya gətirmək məqsədi daşıyan bu təşkilat İtaliyanın yardımını ilə təsis olunmuşdu və təbii ki, Mussolini rejimini dəstəkləyirdi.

Türkiyəyə qarşı düşmən mövqedə dayanan "Erməni-gürcü ittifaqı" Ermənistanla Gürcüstanın Türkiyə ilə olan mövcud sərhədlərini tanımaqdan imtina edirdi. Bu isə sovet imperiyasını Qafqaz xalqlarının yeganə düşməni hesab edən “Prometey” hərəkatının əsas prinsiplərinə zidd idi. Təsadüfi deyil ki, M.Ə. Rəsulzadə dərhal erməni və gürcülərin bir hissəsinin Qafqaz siyasi mühacirətinin birliyinə xələl gətirən belə separatçılıq hərəkatlarına qarşı çıxdı.

Qafqaz Konfederasiyası Şurasının (QKŞ) 16 iyun 1936-cı il tarixli toplantısında M.Ə. Rəsulzadə "Erməni-gürcü ittifaqı"nın yaradılmasına təcili olaraq reaksiya verilməsi və onun

birmənalı şəkildə pislənməsini tələb etdi.²⁸³ Hərçənd, “Qafqaz” qrupunun üzvləri M.Ə. Rəsulzadəni Türkiyənin maraqlarına xəyanətdə günahlandırmaqda davam edirdilər. Məhz Məmməd Əmin bəyin təkidilə QKŞ-in həmin toplantısında "Erməni-gürcü ittifaqı"nı “Qafqaz birliyi daxilində düşmənçilik və qarşıdurmanın güclənməsinə yönəlik separtarçı siyasi ittifaq” kimi dəyərləndirən qətnamə qəbul edildi.²⁸⁴

Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu qətnamənin QKŞ tərəfindən qəbul edilməsinə nail olmaq elə də asan məsələ deyildi. Çünki gürcü sosial-demokratları "Erməni-gürcü ittifaqı"na həddən artıq ehtiyatla yanaşırdılar. Onlar həmin təşkilatın arxasında dayanan İtaliyadan ehtiyatlanırdılar. Belə ki, həmin dövərdə Gürcüstanın mühacirətdəki hökuməti boğazlar məsələsini həll edəcək Montre beynəlxalq konfransında Gürcüstanın maraqlarının müdafiə olunması üçün İtaliyadan dəstək almağa çalışırdı. Boğazlar məsələsi Gürcüstan üçün böyük önəm daşıyırdı. Çünki Gürcüstanın Avropa və bütün dünya ilə dəniz əlaqələri xeyli dərəcədə həmin məsələnin necə həll olunmasından asılı idi. Lakin, digər tərəfdən, gürcü sosial-demokratları 1934-cü il Brüssel Paktından sonra Qafqaz mühacirəti daxilində onların əsas tərəfdaşlarından biri olan M.Ə. Rəsulzadə ilə də münasibətləri poza bilməzdilər. Bu səbəbdən də, onlar sonucda "Erməni-gürcü ittifaqı"nın yaradılmasını pisləyən QKŞ qətnaməsinin qəbulu ilə razılaşmalı oldular.²⁸⁵

“Prometey” hərəkatındakı Gürcüstan nümayəndələrinin "Erməni-gürcü ittifaqı"na münasibətdə tərəddüd etdiklərini belə bir fakt da təsdiqləyir ki, Qafqaz Konfederasiyası Şurasının 1936-cı il iyunun 16-da qəbul etdiyi həmin qətnamə yalnız Montre konfransının başa çatmasından sonra, avqust ayında geniş ictimaiyyətə açıqlandı.²⁸⁶

²⁸³ Протокол заседания Совета Конфедерации Кавказа. 16.06.1936 // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 158-159.

²⁸⁴ Yənə orada. S. 160.

²⁸⁵ Мамулия Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 248.

²⁸⁶ Yənə orada. S. 252.

Bütövlükdə isə, Qafqaz mühacirətinin sağ qanadına himayəçilik edən avtoritar rejimlərin Avropada mövqeləri möhkəmləndikcə, Qafqaz siyasi mühacirəti daxilində parçalanma getdikcə dərinləşirdi. 1936-cı ilin noyabrında Yaponiya ilə Almaniya arasında Antikomintern Paktının imzalanmasından sonra “Qafqaz” qrupu Tokio və Berlinin qafqazlı mühacirlər arasında əsas tərəfdaşına çevrildi. Bu isə durumu bir qədər də ağırlaşdırdı. Belə ki, II Dünya müharibəsi ərəfəsində “Prometey” hərəkatı güc və bacarığının əhəmiyyətli bir hissəsini bu qrup ilə qarşıdurmaya sərf etməli olurdu.

IV FƏSİL

M.Ə. Rəsulzadə II Dünya müharibəsi ərəfəsi və gedişində. Mühacirət daxilində ziddiyyətlərin kəskinləşməsi (1937-1943)

Ötən əsrin 30-cu illərinin II yarısında Qafqaz mühacirətinin sağ qanadı qəti olaraq Almaniya, İtaliya və Yaponiyanın himayəsi altına keçdi. Bu, Qafqaz mühacirəti daxilindəki qüvvələr nisbətində ciddi təsir göstərərək, sağ qanadın mövqelərinin güclənməsinə, “Prometey” hərəkatının isə, əksinə, zəifləməsinə gətirib çıxardı. Təsadüfi deyil ki, “Prometey” hərəkatının bəzi üzvləri Berlin-Roma-Tokio oxu ölkələri, ilk növbədə, Almaniya ilə əlaqələr yaratmağa səy göstərməyə başladılar. Həmin rejimlərin Qafqaz mühacirəti üçün cəlbedici olması təkcə onların artan gücü ilə deyil, həm də bu ölkələrin liderlərinin qızğın antisovet ritorikası ilə izah olunurdu.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin sağ qanadının təmsilçiləri - X. Xasməmmədov, Ş.Rüstəmbəyli, N. Şeyxzamanlı, F. Əmircan və b. getdikcə daha tez-tez Berlin, Roma və Tokioya müraciət edirdilər. Onların belə davranışı xeyli dərəcədə radikal millətçilik mövqelərində duran sağ təmayüllü Azərbaycan mühacirlərinin ideoloji baxışları ilə şərtlənirdi. Gələcək müharibədə Almaniyanın tərəfində iştirak etməyə onlar Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etmək üçün son şans kimi baxırdılar. Çoxsaylı arxiv sənədləri sübut edir ki, X. Sultanov, X. Xasməmmədov və N. Şeyxzamanlı alman kəşfiyyatı ilə yaxından əməkdaşlıq edərək, ondan maliyyə yardımı alırdılar.²⁸⁷

Beynəlxalq arenada Berlin-Roma-Tokio oxu ölkələrinin xeyrinə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməsinə baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə və prometeyçilərin əksər hissəsi hələ də

²⁸⁷ *Qasımlı M.* Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi. S. 642.

antisovet mübarizədə əsasən Avropanın demokratik dövlətlərinin, ilk növbədə, Polşanın mənəvi, siyasi və maddi dəstəyinə arxalanmağa üstünlük verirdilər. Onların fikrincə, məhz bu dövlətlər Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpaı uğrunda mübarizədə siyasi mühacirlərin əsas güvənc yeri idilər.

Aprel işğalı və Azərbaycan cümhuriyyətinin süqutundan sonra ölkədən mühacirət etmiş azərbaycanlı zabitərin bir çoxunun Polşa ordusunda xidmət etməsi də bu seçimdə az rol oynamırdı. Bundan əlavə, azərbaycanlı mühacirlər Polşa xüsusi xidmət orqanlarının köməyi ilə Azərbaycandakı tərəfdarları ilə əlaqə saxlayırdılar. Varşavanın fəal şəkildə müharibəyə hazırlaşdığını nəzərə alan azərbaycanlı mühacirlər, Polşa ordusu sıralarında SSRİ-yə qarşı vuruşmaq niyyətində idilər.

Beləliklə, sağ təmayüllü Azərbaycan mühacirləri və M.Ə. Rəsulzadənin “Prometey” hərəkatındakı silahdaşları milli mücadilədə bir-birinə əks mövqedə duran iki fərqli xarici qüvvəyə arxalanırdılar. Bu zəmində onlar arasında əsl təbliğat və informasiya müharibəsi gedirdi. Durumu mürəkkəbləşdirən daha bir məqam da ondan ibarət idi ki, M.Ə. Rəsulzadə təkcə sağ mühacirlərin deyil, həm də “Müsavat” partiyasından olan bəzi keçmiş silahdaşlarının ona yönəlik hücumlarını dəf etməli olurdu.

Burada söhbət ilk növbədə həm Türkiyə ilə Almaniya, həm də Polşa ilə təmasda olan M. Mehdiyev və M. Vəkillidən gedir. Çox güman ki, türklər və almanlar onlara müəyyən vədlər vermişdilər. Buna görə də, M. Vəkilli ilə M. Mehdiyev mühacirət hərəkatında daha müstəqil rol oynamaq iddiası ilə açıq şəkildə M.Ə. Rəsulzadəyə qarşı çıxdılar. Onların əsas hədəfi isə “Müsavat”ın Varşava konfransının qərarları oldu.

“Müsavat”ın Varşava konfransında qəbul edilmiş yeni proqram sənədləri yerli təşkilatlar və partiyanın sınavi üzvlərinin əksəriyyəti tərəfindən bəyənilməyə və dəstəkləndi. Eyni zamanda, yeni proqramın bəzi müddəaları partiyanın bədxahları tərəfindən hiddətlə qarşılanaaraq, tənqid obyektinə çevrildi. Onların arasında M. Vəkilli xüsusi canfəşanlıığı ilə seçilirdi. İlk öncə o,

Varşava konfransı qərarlarının qanunliliyini şübhə altına almağa cəhd etdi. Həmin cəhdlər tam fiaskoya uğradıqdan sonra isə, M. Vəkilli taktikanı dəyişərək, bu dəfə Varşava konfransının qərarlarını gözdən salmağa başladı və yeni proqramın bəzi müddəalarına qarşı çıxdı.

M. Vəkillinin tənqidi açıq-aşkar spekulativ xarakter daşıyırdı. Məsələn, o, sübut etməyə çalışırdı ki, "Müsavat"ın yeni proqramı xüsusi mülkiyyət hüququnu tanımır və onun tam aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur.²⁸⁸ Həqiqətən də, partiyanın yeni proqramı iqtisadiyyatın ciddi dövlət tənzimlənməsini nəzərdə tutulan etatizm prinsiplərinə əsaslanırdı. Həmin dövrdə etatizm prinsipləri Atatürk tərəfindən Türkiyədə uğurla həyata keçirilirdi.

Bu baxımdan, "Müsavat"ın yeni proqramı etatizm prinsiplərinə uyğun olaraq sovet rejiminin milliləşdirdiyi bütün iri sənaye müəssisələrinin dövlət nəzarətinə verilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin bu heç də M. Vəkillinin iddia etdiyi kimi, xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi demək deyildi, çünki iri sənaye istisna olmaqla, partiya iqtisadiyyatın digər sahələrində özəl sektorun fəaliyyətinə heç bir məhdudiyət qoymurdu. Əksinə, yeni partiya proqramı orta və xüsusilə də xırda sənaye müəssisələrin əvvəlki sahiblərinə qaytarılmasını, eləcə də fərdi kəndli təsərrüfatlarının bərpaasını nəzərdə tuturdu. Bundan əlavə, torpaq onu əkib-becərən şəxslərin xüsusi mülkiyyətinə verilməli idi.²⁸⁹

M. Vəkillinin iddiaları o dərəcədə absurd və mənasız idi ki, nəinki müsavətçilər, hətta M. Mehdiyev belə onu dəstəkləmədi. Halbuki, Varşava konfransı ərəfəsində məhz M. Mehdiyev onu fəal şəkildə müdafiə edirdi. Lakin az sonra M. Vəkillinin həqiqi məqsədlərini anlayan M. Mehdiyev, ondan uzaqlaşmağa üstünlük verdi.

²⁸⁸ РГВА. Ф. 461-к. Оп. 2. Д. 80. Л. 7.

²⁸⁹ Материалы Варшавского съезда «Мусават» // Из истории азербайджанской эмиграции. С. 214-215.

Qeyd etmək lazımdır ki, M. Vəkili ilə müqayisədə, M.Ə. Rəsulzadə M. Mehdiyevi bir siyasətçi və şəxsiyyət kimi daha yüksək qiymətləndirirdi. Buna görə də, M. Vəkillinin “Müsavat” partiyası və AMM-də bütün rəhbər vəzifələrdən uzaqlaşdırılmasını tələb etdiyi halda, M. Mehdiyevə münasibətdə daha yumşaq mövqə sərgiləyirdi. “Müsavat” lideri hesab edirdi ki, Azərbaycan siyasi mühacirətinin M. Mehdiyev kimi kadrların təcrübə və biliyinə böyük ehtiyacı var və ondan maksimum dərəcədə yararlanmaq lazımdır.²⁹⁰

Hadisələrin sonrakı inkişafı “Müsavat” liderinin haqlı olduğunu göstərdi. Belə ki, M. Mehdiyev M. Vəkiliyə uzaqlaşaraq, M.Ə. Rəsulzadə ilə açıq qarşıdurmaya getməkdən imtina etdi. Belə ki, Varşavadakı partiya konfransı ərəfəsində, 1936-cı il iyulun 11-də H. Münşiyə ünvanladığı məktubunda M. Mehdiyev M.Ə. Rəsulzadənin “Müsavat” partiyası və Azərbaycan Milli Mərkəzinin rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmasını təklif edirdi.²⁹¹ Təxminən bir ildən sonra isə o, Azərbaycan mühacirətinin sağ qanadının nümayəndəsi olan Əbdüləli bəy Əmircanovun oxşar təklifini qətiyyətlə rədd etdi.

Ə. Əmircanov 17 may 1937-ci il tarixli məktubunda M.Ə. Mehdiyevə təklif edirdi ki, M.Ə. Rəsulzadə ilə bütün əlaqələrini kəsdiyini açıq bəyan etsin. Bu addımın qarşılığında “mükafat” olaraq, M. Mehdiyevə Azərbaycan Milli Mərkəzinin yeni tərkibində sədrlik vəzifəsi təklif olunurdu. M.Ə. Rəsulzadənin iştirakı olmadan yeni AMM-nin formalaşdırılması səlahiyyəti də M. Mehdiyevə verilirdi. O, şəxsi mülahizələrinə görə Azərbaycan mühacirətinin Türkiyədən kənarında yaşayan istənilən nümayəndəsini yeni milli mərkəzin tərkibinə daxil edə bilərdi. Türkiyədə məskunlaşan azərbaycanlı mühacirlərdən isə, Ə. Əmircanov ona “türklərin etimadını qazanmış şəxsləri”, ilk növbədə, M. Vəkili, X. Xasməmmədov, X. Sultanov və M.

²⁹⁰ РГВА. Ф. 461-к. Оп. 2. Д. 80. Л. 7.

²⁹¹ Из истории азербайджанской эмиграции. С. 178.

Hacızadəni yeni milli mərkəzə cəlb etməyi məsləhət görürdü.
292

Bu təklif nə qədər cəlbəedici və şirnikləndirici olsa da, M. Mehdiyev ondan imtina etdi. 27 may 1937-ci il tarixli cavab məktubunda M.Mehdiyev, Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəaliyyətində ciddi problemlərin olması barədə Ə. Əmircanovun fikri ilə razılaşa da, eyni zamanda, bildirirdi ki, "baş verənlərin məsuliyyəti və günahı hamımızın üzərinə düşür və günahı bu və ya digər şəxsin üzərinə yıxmaqla özümüzü sakitləşdirə bilmərik". Müşahidə edilən problemlərin səbəbini isə o, "təşkilatlanmanın istənilən səviyyədə olmaması, ümumi xəttə uyğun hərəkət edilməməsi və mövcud fikir ayrılıqlarında" görürdü.²⁹³

Yeni milli mərkəzin formalaşdırılması zəruriliyinə gəlincə isə, M.Mehdiyev bir daha Ə. Əmircanova xatırladırdı ki, "milli mərkəz artıq mövcuddur və müəyyən tarixə, ənənələrə malikdir". "Bütün milli düşüncə təmsilçilərinin" mövcud strukturlara cəlb edilməsinin zəruriliyi haqqında Ə. Əmircanovun fikri ilə razılaşan M. Mehdiyev, eyni zamanda, vurğulayırdı ki, "kiminsə bizə xoş gəlməməsi, kiminsə milli mərkəzdə olmaması səbəbindən hər dəfə yeni bir təşkilat yaratmaq düzgün deyil. Bu yalnız yeni qarşıdurma, anarxiya və ağırlaşmalara gətirib çıxara bilər".²⁹⁴

Məktubun sonunda M. Mehdiyev yazırdı: "Biz həmişə belə bir prinsipi əldə rəhbər tutmuşuq və tuturuq ki, ayrı-ayrı şəxslərə qarşı deyil, məqsəd və ideya uğrunda mübarizə aparmalıyıq". O, Ə. Əmircanova "milli mücadilədə yalnız işin müsbət cəhətlərini axtarmağı məsləhət görürdü, çünki onun mənfi tərəflərini bütün düşmənlərimiz axtarırlar. Kiçik bir ölkənin

²⁹² Письмо А. Амирджанова М. Мехтиеву. 17.05.1937 // Из истории азербайджанской эмиграции. С. 232.

²⁹³ РГВА. Ф. 461-к. Оп. 2. Д. 81. Л. 21.

²⁹⁴ РГВА. Ф. 461-к. Оп. 2. Д. 81. Л. 21-22.

azadlığa qovuşmasını təmin etmək üçün böyüklük və ürək genişliyi göstərmək lazımdır".²⁹⁵

M. Mehdiyevdən fərqli olaraq, həmin dövəndə M. Vəkili "Müsavat" və AMM rəhbərliyinə qarşı opportunist fəaliyyətini davam etdiriməkdə idi. Bu baxımdan, Ə. Əmircanovun yuxarıda göstərilən məktubunda M. Vəkillinin adının yeni "milli mərkəz" in tərkibinə namizəd olan Azərbaycan mühacirətinin sağ qanadının rəhbərlərilə bir sırada çəkilməsi təsadüfi deyildi. Sağ mühacirlər həmin yeni "mərkəz" i M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi AMM-ə alternativ olaraq yaratmaq niyyətində idilər.

M.Vəkillinin partiyanın birliyi üçün təhlükə yaradan belə fəaliyyətini nəzərə alaraq, "Müsavat" rəhbərliyi cavab tədbirləri görməyə məcbur oldu. Belə ki, AMM-nin formalaşdırılması haqqında əsasnaməyə uyğun olaraq M. Vəkili və həmin dövrdə artıq müxalifət düşərgəsinə keçmiş Ə. Cəfəroğlu Milli Mərkəzin tərkibindən geri çağırıldılar. M.Ə. Rəsulzadə xüsusi bir məktubla AMM katibi A.Atamalıbəyovu bu barədə məlumatlandırdı.²⁹⁶

Lakin nə sağ təmayüllü Azərbaycan mühacirləri, nə də onların yeni peyda olmuş "dostu" M. Vəkili "Prometey" hərəkatı və M.Ə. Rəsulzadə üçün elə də ciddi təhlükə yaratmırdılar. "Müsavat" partiyası və AMM üçün daha ciddi problem 1937-ci ilin yayından başlayaraq alman və yapon kəşfiyyatı tərəfindən səxavətlə maliyyələşdirilən "Qafqaz" qrupu idi.²⁹⁷ H.Bammattın başçılıq etdiyi bu təşkilat faktiki olaraq "Prometey" hərəkatına meydan oxuyurdu.

Bu dövəndə, bir tərəfdən, M.Ə. Rəsulzadə və onun "Prometey" hərəkatındakı silahdaşları, digər tərəfdən isə, H. Bammatt və "Qafqaz" qrupu arasında müşahidə olunan qarşıdurma

²⁹⁵ РГВА. Ф. 461-к. Оп. 2. Д. 81. Л. 21-22.

²⁹⁶ Письмо М.Э. Расулзаде А. Атамалибекову. 06.10.1937 // Из истории азербайджанской эмиграции. С. 279.

²⁹⁷ Мамулия Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 306-309.

Qafqazın gələcəyilə bağlı bir-birinə daban-dabana zidd olan iki konsepsiya və dünyagörüşünün toqquşması idi.

Əlbəttə, həm M.Ə. Rəsulzadə, həm də H. Bammət Qafqazın istiqlalı ideyasının və regionun bolşevik işğalından azad edilməsinin qızgın tərəfdarları idilər. Lakin bununla da onlar arasındakı oxşarlıq bitir və fərqlərin uzun bir siyahısı başlayırdı. Üstəlik, bu fərqlər yalnız onunla şərtlənmirdi ki, M.Ə. Rəsulzadə Qafqazın azadlığına Avropanın demokratik dövlətlərinin dəstəyi ilə nail olmağa çalışdığı halda, H. Bammət bu məsələdə Almaniya, İtaliya və Yaponiya kimi avtoritar rejimli ölkələrə arxalanırdı. Xarici siyasət yönümündəki bu müxtəliflik onların siyasi və ideoloji baxışlarındakı ciddi fərqlərin səbəbi deyil, nəticəsi idi.

Belə ki, M.Ə. Rəsulzadə ilə H. Bammətin müstəqil Qafqazın gələcəyinə olan baxışları, yumşaq desək, üst-üstə düşmürdü. M.Ə. Rəsulzadə üçün milli müstəqillik son məqsəd deyil, Qafqaz xalqlarının yaradıcı potensialının üzə çıxarılıb inkişaf etdirilməsi vasitəsi idi. Digər tərəfdən, M.Ə. Rəsulzadə heç vaxt gizlətmirdi ki, Azərbaycanın gələcəyini qlobal inkişaf trendləri məcrasında görür. O, Avropa dəyərlərinin, o cümlədən onların mühüm tərkib hissəsi olan universal demokratik prinsiplərin Azərbaycan və Qafqazda bərqərar edilməsi tərəfdarı idi. Bu baxımdan M.Ə. Rəsulzadə müstəqillik əldə edən Azərbaycanın Avropa sivilizasiyasının bir hissəsinə çevrilməsini arzulayırdı.

Lakin H. Bammət üçün Qafqazın müstəqilliyi ideyası tam fərqli məzmun daşıyırdı. O, “Qafqaz” dərgisinin səhifələrində yazırdı: "Biz qafqazlılar istəsək də, istəməsək də, Ön Asiya xalqlarına aidik. Öz primitiv “qərbçiliy”i ilə bir qədər gülməli görünən siyasi rəqiblərimizə xoş olmasa da, biz coğrafi, tarixi və mədəni cəhətdən Ön Asiyaya mənsubuq. Qısa zaman kəsiyində, cəmi yüz il ərzində Şərqdən ayrı düşmüş Qafqazın yenidən öz təbii tarixi məcrasına qayıdışını görmək üçün peyğəmbər olmağa ehtiyac yoxdur. Bunun üçün sadəcə olaraq

gözlərimiz önündə cərəyan edən təkamülü diqqətlə izləmək kifayətdir”.²⁹⁸

Bu baxımdan tamamilə təbiidir ki, islam dini və onun dəyərləri H. Bammataın dünyagörüşünün əsasını təşkil edirdi. Hətta onun təbliğ etdiyi millətçilik belə islamın yaşıl rənginə boyanmışdı. Təsadüfi deyil ki, o, Qafqaz xalqları arasında "milli başlanğıcın dini təsdiqinə" can atırdı.²⁹⁹ II Dünya müharibəsindən sonra isə, H. Bammata birdəfəlik siyasətdən əl çəkərək, islamın tədqiqi və təbliği ilə məşğul olmağa başladı. Çünki Şimali Qafqaz xalqlarının qurtuluşunu yalnız islam dinində görürdü.

M.Ə. Rəsulzadə isə, H. Bammataın fərqli olaraq, Şərqi idealizə etmirdi, əksinə, orada hökm sürən "ətəlat, xürafat, riyakarlıq və cəhalətə" görə onu sərt tənqid edirdi. Eyni zamanda, o, Azərbaycan türklərini "çoxəsrlik qəflət yuxusundan oyanıb, müasir elm və mədəniyyətin nailiyyətlərindən bəhrələnərək, irəli getməyə, bəşər sivilizasiyasının mütərəqqi yürüşündə öz yerini tutmağa" çağırırdı. Həm də M.Ə. Rəsulzadə təkəcə Azərbaycanın hüdudları ilə məhdudlaşmayaraq, "bütün Şərqi radikal şəkildə avropalaşması"nı istəyirdi.³⁰⁰

Göründüyü kimi, M.Ə. Rəsulzadənin baxışları gələcəyə, H. Bammataınki isə keçmişə yönəlmişdi. Mahiyyət etibarını ilə, H. Bammata keçmişini geri qaytarmağa çalışırdı. Bununla yanaşı, Makiavellinin məşhur "məqsəd vasitəyə haqq qazandırır" prinsipilə hərəkət edən H. Bammata, qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün istənilən vasitələrə əl atırdı ki, bu da çox vaxt Qafqaz mühacirətinin birliyi üçün ciddi problemlər yaradırdı.

"Qafqaz" dərgisinin artıq ilk sayında H. Bammata iddia edirdi ki, "Qafqaz dağlıları inqilabdan əvvəl gizli şəraitdə meydana gəlmiş siyasi partiyaların Qafqaz vətənpərvərliyinə etibar edə bilməzlər".³⁰¹ Bu düşüncə ilə də o, 1917-ci il

²⁹⁸ Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». С. 327-328.

²⁹⁹ Yənə orada.S. 104.

³⁰⁰ *Расулзаде М.Э.* Турция и Европа // Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-е годы XX века). С. 34.

³⁰¹ Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». С. 51.

inqilabından əvvəl yaranmış və 1918-1921-ci illərdə müstəqil Qafqaz respublikalarında hakimiyyətdə olmuş partiyaların səmimiyyətinə şübhə ilə yanaşırdı. Bölgədəki obyektiv şəraiti və o zamankı geosiyasi durumu nəzərə almadan, H. Bammət həmin partiyaları, ilk növbədə, gürcü sosial-demokratları və "Müsavət"ı Qafqazın bolşeviklər tərəfindən yenidən işğalının əsas günahkarı sayırdı.

Doğrudur, M.Ə. Rəsulzadə H. Bammətin "Qafqaz" dərgisinin səhifələrində dərc etdirdiyi çoxsaylı böhtan və iftiraları cavabsız qoymurdu. Məmməd Əmin bəy açıq şəkildə Qafqaz xalqlarının azadlıq mücadiləsində dini faktorun rolunun süni surətdə şişirdilməsinə qarşı çıxırdı.

"Kurtuluş" dərgisinin yanvar (1937) sayında çap edilən xüsusi bir yazıda M.Ə. Rəsulzadə, H. Bammətin ittihamlarına cavab olaraq, ona xatırladırdı ki, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan cümhuriyyəti hələ təşəkkül mərhələsində olmasına baxmayaraq, Şimali Qafqaz cümhuriyyətinin formalaşması üçün öz mənəvi və maddi dəstəyini əsirgəməmişdir.³⁰² Daha sonra fikrini davam etdirən M.Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, Azərbaycan türkləri ilə Şimali Qafqaz xalqları arasında "qardaşlıq münasibətləri və mənəvi bağlantılar"ın mövcudluğu "Qafqaz" qrupunun üzvlərinə Qafqaz Konfederasiyasını yalnız bu ikitərəfli əlaqələr üzərində qurmağa və "öncə müsəlmanlar, sonra xristianlar" şüarını irəli sürməyə əsas vermir.³⁰³

Qafqaz Konfederasiyası ideyasına H. Bammət və həmfikirlərinin bu yanaşmasının yolverilməz olduğunu vurğulayan M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Belə taktika ümumi işə zərər vurur və Qafqazın düşmənlərinin dəyirmanına su tökür. Bu xristian qardaşlığı prinsipinə əsaslanan "Erməni-gürcü ittifaqı"nın taktikasına bənzəyir. Qafqazın dini mənsubiyyətə görə iki fərqli hissəyə bölünməsi türklərin və müsəlmanların həqiqi maraqlarına ziddir. Və o, xəbərdarlıq edirdi ki, bu parçalanma son

³⁰² Программная статья Мамед Эмин бей Расулзаде // Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-е годы XX века). С. 416.

³⁰³ Программная статья Мамед Эмин бей Расулзаде. С. 417.

nəticədə ya Rusiyanın Qafqazda möhkəmlənməsinə, ya da regionun Rusiya tərəfindən yenidən fəth olunmasına gətirib çıxaracaq”.³⁰⁴

Hərçənd, Şimali Qafqazdan olan mühacirlərin imtiyazlı mövqe tutduqları "Qafqaz" qrupunun dini amilə belə böyük önəm verməsi müəyyən mənada başadüşülən idi. Şimali Qafqaz şəraitində, gürcülər və Azərbaycan türklərinin etdikləri kimi, yalnız milli amilə önəm verilməsi həmin bölgədə yaşayan çoxsaylı etnoslar arasında münaqişələr yarada bilərdi. Belə bir durumda "Qafqaz" qrupunun liderləri islama "yaxın perspektivdə Şimali Qafqaz xalqlarının siyasi birliyini möhkəmləndirmək iqtidarında olan yeganə vasitə" kimi baxırdılar.³⁰⁵ Bu mənada, islam dini onlara Şimali Qafqazdakı etnik fərqləri arxa plana keçirməyin effektiv üsulu kimi görünürdü.

Nəyin bahasına olursa-olsun "Prometey" hərəkatı rəhbərlərini gözdən salmağa çalışan H. Bammət bəzən tamamilə absurd fikirlər səsləndirirdi. Məsələn, "Qafqaz" dərgisinin səhifələrində o, tam ciddiyətlə bildirirdi ki, müsavətçilər "keçmiş bolşeviklər və sovet hökumətinin bu günkü yardımçılarıdır (?!)"³⁰⁶ Doğrudur, M.Ə. Rəsulzadə və "Müsavət" partiyası ilə təbliğat mübarizəsində bu heç də sağ mühacirlərin əsas arqumenti deyildi. Onlar M.Ə. Rəsulzadə və müsavətçiləri, əsasən, türkçülük ideyalarından imtina etməkdə və Qafqazın azad edilməsi məsələsində Türkiyənin rolu və imkanlarını lazımınca dəyərləndirməməkdə günahlandırıldılar.

"Qafqaz" dərgisindəki məqalələrindən birində H. Bammət iddia edirdi ki, 1919-1920-ci illərdə Azərbaycandakı "Müsavət" hökuməti Türkiyəyə tamamilə arxa çevirərək, İngiltərəyə meyl edirdi. Onun sözlərinə görə, həmin dövərdə yalnız "Rusiyanın türklərin azadlıq hərəkatına yardım əlini uzatması" ölkəni avropalıların əsarəti altına düşməkdən xilas etmiş oldu.³⁰⁷

³⁰⁴ Программная статья Мамед Эмин бей Расулзаде. С. 417.

³⁰⁵ Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». С. 104.

³⁰⁶ Из истории азербайджанской эмиграции. С. 241-242.

³⁰⁷ Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». С. 374.

Belə ittihamların reallıqla heç bir əlaqəsi olmaması H. Bammata qətiyyənlə narahat etmirdi. Türkiyə nümayəndələrinin çoxsaylı etirafları sübut edir ki, Azərbaycan cümhuriyyəti türk xalqının azadlıq mücadiləsinə dəstək vermək üçün imkanları daxilində hər şeyi etmişdi. Bu baxımdan tanınmış türk jurnalisti və ictimai-siyasi xadimi Muhiddin Birğenin fikirləri xüsusi maraq doğurur. Onun fikrincə, Türkiyənin azadlıq mübarizəsini dəstəkləmək üçün "Müsavat" hökuməti, İstanbul ziyalıları və sultan hökumətilə müqayisədə, qat-qat çox qeyrət və cəsarət nümayiş etdirmişdi. Birincisi, "Müsavat" hökuməti ingilislərin zülmündən qaçaraq Azərbaycana pənah gətirmiş bütün türklərə qonaqpərvərlik göstərirdi. İkincisi, türk milli hərəkatının gerçək ehtiyacını öyrəndikdən sonra Ankara hökumətinə maliyyə yardımı etmişdi. Həmin vəsait Ankara tərəfindən qəbul edilmişdi və "Azərbaycan mühacirətinin məsul nümayəndələrinin əlində olan müvafiq qəbz" bunu təsdiqləyir. Bu səbəbdən də, "Müsavat" hökumətinin bütün hallarda Anadolu hərəkatına dostluq mübasibəti bəsləməsi" M. Birgen üçün "danılmaz fakt" idi.³⁰⁸

"Müsavat"ın "ingilispərəstliyinə" gəlincə isə, M. Birgenin sözlərinə görə, həmin dövərdə bu tamamilə düzgün addım idi. M. Birgen göstərirdi ki, xalqının taleyinə görə məsuliyyət daşıyan istənilən milli hökumət, Cənubi Qafqazda türkləri və almanları əvəzləmiş ingilislərə münasibətdə "Müsavat" hökuməti kimi hərəkat edərdi.³⁰⁹

Şübhəsiz ki, bu cür uydurmaları yaymaqla, H. Bammata və həmfikirləri Ankaraya göstərmək istəyirdilər ki, Qafqaz mühacirləri arasında məhz onlar Türkiyənin ən səmimi və sadıq dostlarıdır. Eyni zamanda, onlar Türkiyə hökumətində M.Ə. Rəsulzadə və digər azərbaycanlı prometeyçilərə qarşı etimadsızlıq hissələrini gücləndirməyə çalışırdılar.

³⁰⁸ *Азербейкин Али*. Турецкий деятель об Азербайджане // Шимали Кавказ - Северный Кавказ. 1937. № 42-43. С. 38.

³⁰⁹ *Азербейкин Али*. Турецкий деятель об Азербайджане. С. 38.

Lakin bir məqam nəzərə alınmırdı ki, həmin dövərdə Türkiyənin hakim dairələri, ümumiyyətlə, Qafqaz xalqlarının rus işğalından azad edilməsi perspektivinə inanmırdılar. Və siyasi mövqeyindən asılı olmayaraq Qafqaz mühacirətinin heç bir qrupuna real dəstək vermək niyyətində deyildilər. Hətta Qafqaz xalqlarının azadlıq hərəkatına rəğbət bəsləyən türk siyasiləri belə bu fikri bölüşürdülər. M. Birgenin 1937-ci ildə "Son Posta" qəzetində dərc olunmuş və 1918-1920-ci illərdə türk nümayəndələrinin Azərbaycandakı fəaliyyətinin təhlilinə həsr olunmuş məqaləsi bunun əyani sübutudur.

Həmin məqalədə M. Birgen "Müsavət" hökumətinin devrilməsində bəzi türk zabıtlərinin "utanc gətirən rolu" barədə açıq şəkildə söhbət açır. O, türk nümayəndələrini əsas "üç günah"da ittiham edir: "birincisi, Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaqda; ikincisi, Azərbaycan və Türkiyə arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə özbaşına müdaxilədə; üçüncüsü, Azərbaycanın bütün müxalifət partiyalarını "Müsavət" partiyasının təcridinə təhrik etməkdə".³¹⁰ M. Birgenin sözlərinə görə, "Xəlil paşanın müttəfiqi olan qırmızı ordu Bakıya hücum edərkən, bizimkilər "Müsavət" hökumətindən aldıkları revolverlərlə öz xeyirxahlarını - müsavətçiləri güllələməklə məşğul idilər".³¹¹

Daha sonra M. Birgen yazırdı: "Bir türk ziyalısı olaraq və türklərin azərbaycanlılar qarşısındakı mənəvi borcunu ödəmək istəyi ilə, ölməzdən əvvəl bütün bunları ictimaiyyətə çatdırmaq qərarına gəldim. Tarix hər şeyi bilməlidir. Eyni zamanda, mən türk millətçiliyi adından, bizim soydaşlarımızın ucbatından azərbaycanlıların yaşadıkları əzablara görə, onlardan üzr istəyirəm".³¹²

Bu səmimi sözlərə baxmayaraq, M. Birgenin məqalənin sonunda gəldiyi nəticə çox məyusedici idi. O, Azərbaycanı nəzərdə tutaraq bildirirdi ki, "bizim əsrdə bu ərazilər müstəqil milli həyat üçün hələ yetişməyib və son nəticədə, onların təhlükə-

³¹⁰ *Азербейкин Али*. Турецкий деятель об Азербайджане. С. 37-38.

³¹¹ Yənə orada.

³¹² Yənə orada.

sizliyini təmin edənlərin mülkiyyəti sayılmalıdır. Və deməli, onların təsir və hökmranlığından azad olmaq iqtidarında deyildirlər”.³¹³ Ona görə də, "türklərin tarixi gerçəklik qarşısında boyun əymələri və mövcud reallıqlar çərçivəsində özlərinə daha yaxşı bir həyat şəraiti təmin etmələri ən ağıllı addım olardı”.³¹⁴ Üstəlik, M. Birgen belə bir qənaətə gəlir ki, əgər Moskva "Azərbaycan türklərinə öz milli mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək imkanı versə”, indiki tarixi dövəmdə bununla kifayətlənmək gərəkdir.

Bu ibarəli ifadələr normal dilə çevrildikdə o deməkdir ki, Azərbaycan türkləri tarixi gerçəkliklə barışmalı və milli istiqlalla bağlı bütün arzularından imtina etməlidirlər. Bu fikir o zaman Türkiyənin hakim dairələrində tam hökmranlıq edirdi. Sovet-türk münasibətlərinin pozulmasına imkan verməmək üçün Ankara Qafqaz xalqlarının azadlıq hərəkatından mümkün qədər uzaqda durmağa çalışırdı.

Bununla yanaşı, yeni dünya müharibəsinin başlaması təhlükəsi artdıqca, bolşevik rejimi öz cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini gücləndirməyə çalışırdı və getdikcə daha artıq təkidlə Ankaradan Türkiyə ərazisindəki mühacirət təşkilatlarının fəaliyyətinə son qoymağı tələb edirdi.

Ümumiyyətlə, sovet kəşfiyyat xidmətinin son illərdə nəşr edilmiş gizli sənədləri göstərir ki, Polşa səfirliyinin məsləhətçisi K. Dubiçin 1937-ci ildə İstanbuldan geri çağırılmasından sonra Türkiyə ərazisində “Prometey”in fəaliyyəti faktiki olaraq dayandırılıb və prometeyçilərin əksəriyyəti digər ölkələrə köçürülüb.³¹⁵

Elə “Qafqaz” qrupunun üzvləri də, Ankaraya xoş gəlmək üçün bütün cəhdlərinə baxmayaraq, eyni taleyi yaşayıblar. Belə ki, ilk sayı 1937-ci ilin əvvəlində Türkiyədə işıq üzünə gələn “Qafqaz” dərgisinin "Kafkas almanağı" adlı əlavəsinin nəşri

³¹³ Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». С. 365.

³¹⁴ Yənə orada. S. 365-366.

³¹⁵ Секреты польской разведки. Сборник документов (1935-1945). М., 2009. С. 144.

artıq həmin il mayın 9-da Ankara tərəfindən dayandırılıb. Anadolu Telegraf Agentliyinin yaydığı məlumatda göstərilirdi ki, “Türkiyə Cümhuriyyəti ilə SSRİ arasında mövcud olan dostluq münasibətlərinə ziyan vurmaq məqsədilə nəşr olunan” “Kafkas almanağı” qapadılmışdır.³¹⁶

Bir müddət sonra, 1938-ci ilin yazında “Qafqaz” qrupu qadağan edilmiş “Kafkas almanağı” əvəzinə İstanbulda türk dilində yeni “Kafdağı” dərgisini buraxmağa cəhd etsə də,³¹⁷ Türkiyə hökuməti dərhal onun fəaliyyətinə son qoydu və dərginin redaktoru, F. Dəryal təxəllüsü ilə yazan gənc azərbaycanlı jurnalist Fuad Əmircanı həbs etdi.³¹⁸

1938-ci il sentyabrın 6-da Türkiyə hökuməti “Qafqaz” qrupunun İstanbuldakı şöbəsinin rəhbəri Ə. Kantemir və onun həmfikirlərinin türk vətəndaşlığından məhrum edilərək, ölkədən deportasiya olunması haqqında qərar qəbul etdi.³¹⁹ Müvafiq dekretdə bildirilirdi ki, bu addım həmin şəxslərin “dost ölkələrdən birinə qarşı fəaliyyət göstərən inqilabçı və kəşfiyyat təşkilatının üzvləri olması” ilə əlaqədar atılmışdır.³²⁰

Beləliklə, H. Bammətin “Prometey” liderlərinin “antitürk fəaliyyətini ifşa etməklə” Türkiyə hakim dairələrinin rəğbətini qazanmaq və “Qafqaz” qrupunun ölkə ərazisində qalması üçün onların razılığını almaq planları tam iflasa uğradı. Baxmayaraq ki, H. Bammət səmimi olaraq inanırdı ki, Ankara ilə Moskvanın dostluğu “təsadüfi və müvəqqəti bir epizod”dur³²¹ və sonucda, Türkiyə “Qafqazın azadlığı uğrunda döyüşən” insanların tərəfində olacaqdır.³²² Lakin hadisələrin inkişafı göstərdi ki, Türkiyə nə “Prometey” hərəkatı, nə də “Qafqaz” qrupu naminə öz milli maraqlarını qurban vermək niyyətində deyildir.

³¹⁶ Кавказ. 1937. № 5 (41). С. 38.

³¹⁷ Мамуля Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 311.

³¹⁸ Кавказ. 1938. №10 (58). С. 30.

³¹⁹ Мамуля Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 318-319.

³²⁰ Кавказ. 1938. №10 (58). С. 29.

³²¹ Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». С. 279.

³²² Yenə orada. S. 242.

Qafqaz siyasi mühacirlərini ölkədən çıxarmaqla kifayətlənməyən türk rəsmiləri, Avropa ölkələrində nəşr olunan mühacir ədəbiyyatının Türkiyəyə gətirilməsinin qarşısını almaq üçün də ciddi tədbirlərə əl atdılar. Bununla bağlı qərarlar ən yüksək səviyyədə qəbul edilirdi. Məsələn, hələ 1937-ci il noyabrın 2-də prezident Atatürkün sərəncamına əsasən, M.Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi altında Berlində nəşr olunan “Hakikat” dərgisinin Türkiyəyə idxalı və ölkə ərazisində satışı yasaqlanmışdı.³²³

Eyni səbəbdən, 1938-ci il noyabrın 26-da, yəni ölümündən iki həftə öncə Atatürk M.Ə. Rəsulzadənin Varşavada nəşr olunmuş “Azərbaycan” kitabının Türkiyəyə gətirilməsini yasaqladı.³²⁴ Baxmayaraq ki, M.Ə. Rəsulzadənin Polşa ictimaiyyətinin geniş təbəqələrini Azərbaycan problemi ilə tanış etmək məqsədilə yazdığı bu əsər polyak dilində idi. Bu baxımdan, həmin kitab Türkiyənin milli təhlükəsizliyinə ciddi təhlükə yarada bilməzdi, çünki bu ölkədə polyak dilini bilənləri barmaqla saymaq olardı. Fikrimizcə, belə bir qərar Türkiyə rəhbərliyinin M.Ə. Rəsulzadəyə olan mənfi münasibətindən irəli gəlirdi. Və türk rəsmilərinin ona qarşı belə münasibətinin formalaşmasında sağ təmayüllü Azərbaycan mühacirlərinin “xidməti” də az deyildi.

Ankaranın, yumşaq desək, belə dözümsüzlüyünə rəğmən, M.Ə. Rəsulzadə həmişə Türkiyənin səmimi dostu olaraq qalırdı. O, heç bir zaman unutmurdu ki, ikitərəfli münasibətlərdə belə keçici çətinlik və problemlərə baxmayaraq, strateji baxımdan məhz Türkiyə itirilmiş dövlət müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan türklərinin yeganə və ən etibarlı müttəfiqidir.

³²³ Распоряжение президента Турецкой Республики К. Ататюрка о запрещении ввоза в Турцию журнала «Хакикат».02.10.1937 // Из истории азербайджанской эмиграции. С. 282.

³²⁴ Распоряжение К. Ататюрка о запрещении ввоза и распространения в Турции книги М.Э. Расулзаде «Азербайджан», изданной в Польше. 22.10.1938 // Из истории азербайджанской эмиграции. С. 291.

1938-ci ilin sonunda Atatürkün ölümü ilə əlaqədar M.Ə. Rəsulzadənin yazdığı məqalə bunun bariz nümunəsidir. Atatürkün göstərişilə Türkiyədən deportasiya edilməsinə baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə şəxsi inciklik səviyyəsinə enməmiş, yalnız Türkiyənin deyil, bütün türk dünyasının tarixində silinməz iz qoyub getmiş bu təkrarolunmaz şəxsiyyətə hər zaman layiq olduğu yüksək dəyəri vermişdi.

M.Ə. Rəsulzadənin fikrincə, Atatürkün başlıca tarixi xidməti ondan ibarət idi ki, onun rəhbərliyi altında "yoxsul, talan edilmiş kəndli ölkəsi olan Anadolu, bütün dünyanı şəriksiz idarə edən Antantanı öz qərarını dəyişməyə məcbur etdi".³²⁵ Atatürkçülük ideologiyasını səciyyələndirən M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Bu, bəşər sivilizasiyasının nailiyyətləri baxımından Avropa xalqlarına çatmağı hədəfləyən milli inqilabçılıqdır".³²⁶

M.Ə. Rəsulzadə xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, Atatürkün rəhbərliyi altında Avropa dövlətlərinə qarşı aparılan ölümdürüm mübarizəsinin gedişində doğulan yeni Türkiyə Avropa inkişaf yolunu seçməkdən çəkinmədi. Məmməd Əmin bəyin fikrincə, bu Atatürkün dahiliyinin təzahürlərindən biri idi: "Onun möcüzəsi bu idi ki, Avropaya qarşı müharibə ilə başlasa da, Türkiyənin avropalaşması ilə bitirdi; xarici siyasətdə sovetlərin siyasi dostluğuna güvənsə də, daxildə kommunizmi boğdu; panislamizm və pantürkizm ideologiyasına zərbələr endirməklə bərabər, o, milli-azadlıq mücadiləsini düzgün quraraq, yeni Türkiyə üçün bütün Şərqi simpatiyasını qazandı".³²⁷

Aralarındakı bütün fərqlərə və fəaliyyət göstərdikləri şəraitin müxtəlifliyinə rəğmən, Atatürk ilə Rəsulzadə həmfikir idilər. Onlardan hər biri öz Vətəninə Avropa tipli dünyəvi və müasir dövlətin qurulmasına çalışırdı. Həm Rəsulzadə, həm də Atatürk, ilk növbədə, öz Vətənlərini dərin məhəbbətlə sevən insanlar idilər və onların hər biri öz ölkəsinin milli maraqlarını hər şeydən uca

³²⁵ Из истории азербайджанской эмиграции. С. 291.

³²⁶ *Rəsulzadə M.Ə.* К кончине Кемалия Ататюрка // *Şimali Kafkasya - Северный Кавказ.* 1938. № 55-56. С. 21.

³²⁷ Yənə orada.

tuturdu. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hətta qardaş xalqların maraqları belə heç də həmişə üst-üstə düşmür. Buna görə də, müəyyən məqamlarda onlar bir-birinin ziddinə hərəkət etmək məcburiyyətində qalırlar. Hərçənd, Atatürk və Rəsulzadə eyni məqsəd – “geri qalmış ölkəni müasir sivilizasiya səviyyəsinə qaldırmaq” üçün çalışırdılar.³²⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, 30-cu illərin sonlarında M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan davasına həsr olunmuş məqalə və mühazirələri Avropanın elmi və siyasi elitasında böyük maraq doğururdu. Məsələn, 1937-ci il mayın 21-də Almanyanın 200-dən çox ictimai-siyasi xadimi və elmi dairələrinin nümayəndəsi M.Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan məsələsi” mövzusunda məruzəsini dinləmək üçün Berlindəki Humboldt Ali Məktəbinin klubuna toplaşmışdılar.³²⁹ Türküstan, Qafqaz, İdel-Ural və SSRİ-nin digər məhkum millətlərinin mühacir nümayəndələri də həmin tədbirdə iştirak edirdilər. Tədbirə sədrlik edən tanınmış alman şərqşünası G. fon Yaşke M.Ə. Rəsulzadəni iştirakçılara “təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk-müsəlman dünyasının tanınmış xadimi” kimi təqdim etdi.³³⁰

Məmməd Əmin bəyin saat yarımılıq məruzəsi Azərbaycan məsələsinin bütün əsas mərhələlərini əhatə edirdi. Bununla belə, məruzəçi problemin müasir mərhələsinə xüsusi önəm verərək, əminliyini bildirdi ki, XIX əsrdə baş verən tarixi proseslər Avropa millətlərinə azadlıq bəxş etdiyi kimi, “Rusiyanın məhkum xalqlarının azadlığa çıxması da qaçılmazdır”.³³¹

M.Ə. Rəsulzadə məruzəsini aşağıdakı sözlərlə yekunlaşdırdı: "Azərbaycan xalqı əzəli qonşuları - Qafqaz xalqları ilə birlikdə öz ideallarının son nəticədə qələbə çalacağına əminlik-

³²⁸ *Расулзаде М.Э.* К кончине Кемаля Ататюрка. С. 19.

³²⁹ *Расулзаде Мамед Эмин.* Сборник произведений и писем. С. 11.

³³⁰ Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-е годы XX века). С. 444.

³³¹ *Yenə orada.* S. 445.

lə, üzərində - “Milli şərəf, azadlıq və istiqlal” yazılmış mübarizə bayrağını yüksəklərdə tutur”.³³²

Tədbirin sonunda çıxış edən professor G. fon Yaşke təəssüf hissi ilə vurğuladı ki, alman ictimaiyyəti SSRİ-dəki milli problemlər haqqında az məlumatlıdır və çox zaman, Rusiyanın vahid bir xalqdan deyil, azad və müstəqil yaşamaq kimi qanuni hüquqları uğrunda mübarizə aparən xalqlar konqlomeratından ibarət olduğunu anlamır.³³³

M.Ə. Rəsulzadənin Humboldt Ali Məktəbinin klubundakı çıxışına həsr olunan yazılar və qeydlər Almaniyanın həm paytaxt, həm də əyalət mətbuatında geniş yer aldı. Həmin yazılarda “bolşeviklərin qanlı diktatura rejiminə qarşı fədakarcasına mübarizə aparən Qafqaz xalqlarına” münasibətdə böyük rəğbət duyulurdu.³³⁴ Alman mətbuatındakı rəylərə əsasən demək olar ki, M.Ə. Rəsulzadənin məruzəsi ölkə ictimaiyyətində güclü təəssürat yaratmış və Azərbaycan məsləsinin aktuallaşmasına yardım etmişdi.

Həmin dövəmdə Qafqaz mühacirəti daxilində Berlin-Roma-Tokio oxu ölkələrinin nüfuzunun durmadan artması Polşanı təcili olaraq “Prometey” hərəkatını ideoloji və təşkilati cəhətdən yenidən qurmağa məcbur etdi. Çünki açıq-aşkar Qafqaz mühacirətinin önəmli kəsiminin Berlin, Roma və Tokioya doğru meyillənməsi müşahidə olunurdu.³³⁵

Bu arzuolunmaz tendensiyanı durdurmaq məqsədilə Polşa hökuməti 1937-ci ilin yayında “Prometey” hərəkatının yenidən qurulması planını işləyib hazırladı.³³⁶ Həmin sənəddə vahid ideoloji ayarların olmaması “Prometey” hərəkatının başlıca nöqsanlarından biri kimi qeyd edilirdi. Bunu nəzərə alaraq, “köhnə nəslin iflasa uğramış sol ideyaları” əvəzinə hərəkatın

³³² Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-е годы XX века). С. 445.

³³³ Yənə orada.

³³⁴ Yənə orada. S. 445-446.

³³⁵ Секреты польской разведки. Сборник документов (1935-1945). С. 210.

³³⁶ Yənə orada. S. 201-217.

millətçiliyə əsaslanan yeni bir ideoloji bazasının yaradılması təklif olunurdu.³³⁷

"Prometey" in yenidən təşkili proqramında göstərilirdi ki, mühacir gəncləri Karumidze və Bammat kimi şəxslərin ifrat millətçiliyinin təsirindən xilas etmək məqsədilə onlar arasında Pilsudskinin mütədil millətçiliyini təbliğ etmək lazımdır.³³⁸ Sənədin müəllifləri ümid edirdilər ki, "Pilsudski millətçiliyi" prometeyçilər arasında son zamanlar özünü büruzə verən iki təhlükəli tendensiyanın - sağ təmayüllü mühacirlər arasında hitlerçilik üslubunda qatı millətçiliyin yayılması³³⁹ və mühacirətin sol qanadında ruspərəstlik simptomlarının güclənməsinin qarşısını almağa imkan verəcək.³⁴⁰

"Prometeyçiliyin Rusiyanın istisnasız olaraq bütün məzlum xalqlarının hərəkəti olduğunu" nəzərə alaraq, yenidənqurma planı artıq formalaşmış və milli müstəqilliyin əldə olunmasını konkret məqsəd kimi irəli sürmüş millətlər deyil, həm də milli özünüdərk prosesinin hələ başlanğıc mərhələsində olan xalqların da hərəkətdə iştirak etmək hüququnu tanıyırdı.³⁴¹ Beləliklə, söhbət "Prometey" hərəkətinin müstəqil dövlətçilik ənənələrinə sahib olan iştirakçıları (azərbaycanlılar, gürcülər, ukraynalılar və s.) ilə həmin ənənələrdən məhrum olan üzvlərinin hüquqlarının bərabərləşdirilməsindən gedirdi.

Varşavanın həmin təkliflərini özlərinin "Prometey" hərəkətindəki imtiyazlı mövqeyi üçün təhlükə hesab edən Gürcüstan və Ukrayna nümayəndələrindən fərqli olaraq, müsavətçilər, bütövlükdə, yenidənqurma planını dəstəklədilər. Çünki həmin plan milli dövlətçilik ənənələrindən məhrum olan bir çox türk-müsəlman xalqlarının nümayəndələrinə "Prometey" hərəkətində tamhüquqlu üzv kimi iştirak etmək imkanı verirdi.

³³⁷ Секреты польской разведки. Сборник документов (1935-1945). С. 209.

³³⁸ Yenə orada. S. 215.

³³⁹ Yenə orada.

³⁴⁰ Yenə orada. S. 211.

³⁴¹ Yenə orada. S. 204.

Digər tərəfdən, “Prometey” hərəkatının yenidən təşkili proqramında nəzərdə tutulmuş sol ideyalardan imtina və millətçilik ideologiyasına keçid tələbi gürcü və Ukrayna sosial-demokratlarından fərqli olaraq, “Müsavat” üçün problem deyildi. Bu baxımdan, “Müsavat”a ideoloji doktrinasını dəyişmək lazım deyildi. Belə ki, sol ideologiyanın partiya proqramındakı ayrı-ayrı üsürlərindən hələ “Müsavat”ın Varşava konfransında imtina edilmişdi. Təsadüfi deyil ki, müsavətçilərin siyasi çevikliyi və dəyişən reallıqlara uyğunlaşmaq qabiliyyəti “Prometey”in yenidən qurulması planında xüsusi olaraq vurğulanmış və “Müsavat”ın 1936-cı il konfransı bunun “canlı sübutu” kimi təqdim edilmişdi.³⁴²

Gözlənilməli kimi, gürcü sosial-demokratları “Prometey”in yenidən qurulmasına qarşı çıxdılar. Onların belə davranışı təkcə polyakların deyil, “Prometey” hərəkatındakı türk-müsəlman xalqları nümayəndələrinin də narazılığına səbəb oldu. Yaranmış durumu müzakirə etmək məqsədilə 1938-ci il aprelin 7-də Varşavadakı “Prometey” klubunda hərəkatın iştirakçısı olan milli mühacir təşkilatları nümayəndələrinin ümumi toplantısı keçirildi. “Wschod” (“Şərqi”) dərgisinin redaktoru V. Baçkovski toplantıda çıxış edərək, açıq şəkildə gürcü sosial-demokratlarının simasında bütün II İnternasional tərəfdarlarını Kremlin siyasətini dəstəkləməkdə ittiham etdi. Daha sonra söz alan Ayaz İshaki də gürcü və Ukrayna sosialistlərini kəskin şəkildə tənqid edərək, onları vətənpərvərliyin olmamasında günahlandırdı. Maraqlıdır ki, toplantıda çıxış edən digər nətiqlərdən fərqli olaraq, M.Ə. Rəsulzadə gürcü sosial-demokratlarına münasibətdə daha çox dözümlülük nümayiş etdirdi. Bu, “Müsavat” liderinin “Prometey” hərəkatındakı ənənəvi müttəfiqləri ilə münasibətləri korlamamaq istəyindən irəli gəlirdi.³⁴³

Gürcü tədqiqatçısı G. Mamulia müəyyən mənada haqlı olaraq güman edir ki, türk xalqlarının “Prometey” hərəkatında

³⁴² Секреты польской разведки. Сборник документов (1935-1945). С. 214.

³⁴³ Мамулия Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 274-275.

mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün münbit şərait yaratmaqla, Varşava-Ankara ilə yaxınlaşmağa və Türkiyə ərazisində Qafqaz və Türküstan mühacir təşkilatlarının fəaliyyətinin bərpası üçün onun razılığını almağa çalışırdı.³⁴⁴

Qafqaz Konfederasiyası Şurasının İstanbulda qurumun “xüsusi məntəqəsi”nin yaradılması haqqında 1938-ci il 5 fevral tarixli qərarı Varşavanın həmin xəttinin təzahürü idi. Həmin məntəqə “Türkiyənin siyasi dairələri ilə əlaqələr qurmalı və onları Qafqaz Konfederasiyasının planları barədə müntəzəm məlumatlandırmalı” idi.³⁴⁵ Bu qərarın icrası Azərbaycan və Şimali Qafqaz siyasi mühacirətinin nümayəndələrinə həvalə olundu, çünki onlar Türkiyədə daha geniş əlaqələrə malik idilər.

Gürcü sosialistlərinin müqavimətinə baxmayaraq, “Prometey” hərəkatının yenidən qurulması məsələsində orta qərar gəlmək mümkün oldu ki, bu da, qabaqcadan planlaşdırıldığı kimi, 1938-ci il iyunun əvvəlində Varşavada təşkilatın konfransını keçirməyə imkan verdi. Konfransın yekununda, 1938-ci il iyunun 5-də Azərbaycan, Şimali Qafqaz, Gürcüstan, Kırım, İdel-Ural, Türküstan və Ukrayna nümayəndələri “Prometey” Cəbhəsi Paktını imzaladılar. Sənədi imzalamış mühacir təşkilatları “Moskvanın hökumətindən qəti olaraq qurtulana kimi birgə mübarizə aparmaq” öhdəliyi götürdülər.³⁴⁶

Heç şübhəsiz ki, islahatın gedişində “Prometey” hərəkatında tətbiq olunan yeniliklərin əksəriyyəti Azərbaycan siyasi mühacirəti üçün məqbul idi. Lakin 1938-ci ilin sentyabrında QKŞ-nin yeni tərkibinin formalaşması gedişində azərbaycanlı mühacirlər çox xoşagəlməz bir sürprizlə üzləşdilər. İlk öncə qeyd edək ki, Azərbaycandan QKŞ-nin yeni tərkibinə M.Ə. Rəsul-

³⁴⁴ Мамулла Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 274.

³⁴⁵ Отчет о деятельности Совета Конфедерации Кавказа и его президиума за период от 20 июля 1935 г. до 1 апреля 1938 г. // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 179.

³⁴⁶ Пакт прометеевского фронта, подписанный на конференции организаций, входящих в движение «Прометей». 05.06.1938 // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 187.

zadə, M. Mehdiyev, A. Atamalibəyov və M.Məhərrəmov seçildilər.³⁴⁷ QKŞ-nin 1935-ci ildə seçilmiş əvvəlki tərkibilə müqayisədə Azərbaycan bölməsində yalnız bir dəyişiklik baş vermişdi: qəti olaraq sağ mühacirətin tərəfinə keçmiş M. Vəkillini A. Atamalibəyov əvəzləmişdi.

QKŞ-dəki Şimali Qafqaz bölməsinin tərkibi isə demək olar ki, tamamilə yenilənmişdi. Həm də, "Prometey" hərəkatını yeni üzvlər hesabına maksimum genişləndirilməyə çalışan polyaklar, yumşaq desək, çox pis reputasiyaya malik bir sıra şəxsləri də təşkilata cəlb eləmişdilər. Nəticədə, 1918-ci il hadisələri zamanı çirkin əməllərilə azərbaycanlıların nifrətini qazanmış general L. Biçeraxov Şimali Qafqaz təmsilçisi qismində QKŞ-a seçildi ki, bu da M.Ə. Rəsulzadənin kəskin etirazına səbəb oldu.³⁴⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, 1938-ci ilin yazında M.Ə. Rəsulzadə Parisi tərk edərək, Varşavada məskunlaşmışdı. Həmin vaxtdan etibarən o, QKŞ-in iclaslarında iştirak etmirdi, o cümlədən də, bu qurumun yeni tərkibinin 1938-ci il sentyabrın 24-də keçirilmiş ilk toplantısına da qatılmamışdı. Məmməd Əmin bəy QKŞ-in sonrakı iclaslarının da bilərəkdən boykot etdi. Çox güman ki, bu hərəkətilə o, L. Biçeraxovun qurumdan çıxarılmasına nail olmaq istəyirdi. Lakin polşalı kuratorların L. Biçeraxovu QKŞ-dən kənarlaşdırmaq fikrində olmadıqları müəyyən olunduqdan sonra, M.Ə. Rəsulzadə 1939-cu il mayın 19-da Rəyasət heyətinə müraciət edərək, bu qurumun üzvlüyündən istefa verdiyini bildirdi. M.Ə. Rəsulzadə bununla bağlı QKŞ-ə ünvanladığı məktubunda vurğulayırdı ki, Biçeraxovun üzv olduğu bir qurumda qalması və onun qərarları üçün məsuliyyət daşıması özü üçün mümkünsüz sayır.³⁴⁹

³⁴⁷ Протокол заседания Совета Конфедерации Кавказа // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 189.

³⁴⁸ Yənə orada. S. 188.

³⁴⁹ Письмо М.Э. Расулзаде Президиуму Совета Конфедерации Кавказа о выходе из его состава. 10.05.1939 // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 200.

İstefasının səbəblərini izah edən M.Ə. Rəsulzadə daha sonra yazırdı: "Siyasi baxımdan Azərbaycan üçün qəbul edilməz bir şəxs olan general Biçeraxova mənfi münasibətimiz Dağlılar bölməsinə yaxşı məlum idi və sonuncu dəfə mən bu barədə aydın və qəti şəkildə cənab Şamilə, onun Varşavadan Parisə yola düşməsindən əvvəl, bildirmişdim. Həmçinin mən bunu da bəyan etməyi özümə borc bilirəm ki, şəraitdən asılı olaraq, təmsilçisi olduğum təşkilat QKŞ-ya münasibətini yenidən nəzərdən keçirilməli olacaq".³⁵⁰

Ehtimal etmək olar ki, Məmməd Əmin bəy tərəfindən belə bir qərarın qəbul edilməsinə Azərbaycan və Türkünstan mühacirləri arasında uzun müddətdən bəri davam edən münaqişəyə "Prometey" in polşalı küratorlarının seyrçi münasibəti də az rol oynamamışdı. Sadəcə olaraq, polyaklar ayrı-ayrı milli bölmələr arasındakı münaqişələrə müdaxilə etmək istəmirdilər.

Azərbaycan və Türkünstan mühacirləri arasındakı münaqişə isə genişlənməkdə davam edirdi və 1937-ci ildə özünün pik həddinə çatmış oldu. Həmin dövərdə "Jas (Gənc) Türkünstan" dərgisi və onun redaktoru M. Çokayın "Müsavat" partiyası və M.Ə. Rəsulzadəyə qarşı qərəzli çıxışları artıq adi hal almışdı. Münaqişənin formal səbəbi "Panturanizm haqqında" əsərində M.Ə. Rəsulzadənin "ortodoksal pantürkizm" dən uzaqlaşması idi ki, bu da Türkünstan mühacirlərinin narazılığına səbəb olmuşdu.³⁵¹

Sözsüz ki, Türkünstan mühacirlərinin M.Ə. Rəsulzadənin "Panturanizm haqqında" əsərinə belə kəskin reaksiyası, müəyyən mənada, başadüşülən idi. Belə ki, M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşları üçün pantürkizm artıq keçilmiş mərhələ olduğu halda, Türkünstan mühacirətinin liderləri üçün həmin ideologiya hələ də böyük önəm daşıyırdı. Türkünstan mühacirləri hesab edirdilər ki, millətlərin formalaşması proseslərinin yenidən başladığı və milli özünüdərkini rüşeym halında olduğu bir regionda

³⁵⁰ Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 200.

³⁵¹ Из истории азербайджанской эмиграции. С. 287.

xalqları yalnız pantürkizm bayrağı altında sovet rejiminə qarşı mübarizədə birləşdirmək olardı.

Azərbaycan və Türkünstan liderlərinin pantürkizm ideologiyasına fərqli yanaşmaları, heç şübhəsiz ki, münafiqşenin alovlanmasında müəyyən rol oynamışdı. Ancaq qarşıdurmanın əsas səbəbi Türkünstan mühacirəti liderlərinin, ilk növbədə, M. Çokayın təsdiqini tapmamış böyük siyasi ambisiyaları idi. M. Çokayın M. Vəkiliyə ünvanlanmış 2 iyun 1938-ci il tarixli məktubu bunu bir daha təsdiqləyir. Həmin məktubda M. Çokay Türkünstan nümayəndələrinin mövqeyinin “Prometey” hərəkatında nəzərə alınmamasından şikayətlənərək yazırdı: “Biz bir qayda olaraq bütün “Prometey” siyasətindən kənar qalıq və “prometeyçilik” mətbəxinin sirlərindən xəbərsizik. Bizi hər zaman artıq baş vermiş fakt qarşısında qoyurlar”.³⁵²

Gürcü sosial-demokratlarını “Prometey” hərəkatı daxilindəki bu durumun əsas günahkarı sayan M. Çokay, onlara qarşı aktiv kampaniya aparırdı. Həmin kampaniyanın gedişində M. Çokay və digər Türkünstan nümayəndələri müsavətçiləri da “unutmurdular”. Müsavətçilərin gürcülərlə sıx əməkdaşlığından narazı olan M. Çokay hesab edirdi ki, azərbaycanlılar öz türk və müsəlman qardaşlarına daha çox dəstək vermək imkanındadırlar.

Təsadüfi deyil ki, “Müsavət”ın Varşava konfransından öncə və sonra M. Çokay müsavətçilərə qarşı mübarizədə M. Vəkili və M. Mehdiyevlə sıx əməkdaşlıq edirdi. Şübhə yoxdur ki, “Jas Türkünstan” dərgisində “Müsavət” əleyhinə materialların yayılmasında sonuncuların da müəyyən rolu vardı. Təkcə bir faktı qeyd etmək yetər ki, prometeyçi mətbu orqanları arasında yalnız “Jas Türkünstan” Varşava konfransını işıqlandırmaqdan imtina etmişdi. “Jas Türkünstan”ın redaksiyası bu hadisə ilə

³⁵² Archives Mustafa Tchokay-Bey. Bibliotheque Interuniversitaire des Langues Orientales (Paris, France).

bağlı kiçik bir məlumat dərc etsə də, konfrans orada “kari-katura” şəklində təqdim olunmuşdu.³⁵³

"Jas Türküstan" dərgisinin bu cür hərəkətlərilə əlaqədar M.Ə. Rəsulzadə 1937-ci il iyunun 24-də məktubla M. Çokaya müraciət edərək yazırdı: "Partiya konfransı keçirildi. "Jas Türküstan"ın ilk məlumatında konfransdan söhbət gedirdi. İndi isə siz "partiya qrupunun konfransı" ifadəsindən istifadə etməyə üstünlük verirsiniz... Bəlkə siz, özlərinin bəyan etməyə cəsarətləri çatmayan bəzi "qeybətçilər"ın sözlərini dərc etmək istəmisiniz?"³⁵⁴

Çox güman ki, "qeybətçilər" dedikdə M.Ə. Rəsulzadə həmin vaxt Varşava konfransının qeyri-legitimliyini sübut etmək məqsədilə geniş kampaniya aparən M. Vəkili və M. Mehdiyevə nəzərdə tuturdu. Doğrudur, M. Mehdiyev tezliklə bu fəaliyyətindən əl çəkdi. Bunu M. Çokayın 2 iyun 1938-ci il tarixli məktubu da sübut edir. Həmin məktubda M. Çokay təəssüflə qeyd edir ki, M. Mehdiyev mövcud durumla "barışb və razılaşıb", halbuki, "vaxt var idi, Mir Yaqub bu mövzuda yazılması mümkün olmayan ifadələrlə danışırdı". Daha sonra M. Çokay vurğulayır ki, Varşava və Paris, yəni M.Ə. Rəsulzadə və M. Mehdiyev "görünür indi hər zaman olduğundan daha sıx birləşiblər".³⁵⁵

M.Ə. Rəsulzadənin bütün "Prometey" hərəkətini gözdən salan belə lüzumsuz polemikalara son qoymaq təklifi uzun müddət ərzində M. Çokay və digər türküstanlı mühacirlər tərəfindən göz ardı edilirdi. Nəticədə, çox paradoksal bir vəziyyət yaranmışdı. "Prometey" hərəkətinin üzvü olmalarına baxmayaraq, M. Çokay başda olmaqla türküstanlı mühacirlər sağ təmayüllü "Qafqaz" qrupunun mövqeyindən çıxış edərək, hərəkət daxilindəki silahdaşlarına qarşı mübarizə aparırdılar. Və bu

³⁵³ Письмо М.Э. Расулзаде М. Чокаеву. 24.06.1937 // Из истории азербайджанской эмиграции. С. 235.

³⁵⁴ Из истории азербайджанской эмиграции. С. 237.

³⁵⁵ Archives Mustafa Tchokay-Bey. Bibliotheque Interuniversitaire des Langues Orientales (Paris, France).

qarşıdurma elə bir həddə çatdı ki, gürcü sosial-demokratları "səbatsız və etibarsız ünsürlərin", ilk növbədə, Türküstan təşkilatının rəhbəri M. Çokayın "Prometey" hərəkatınınfən kənarlaşdırılmasını Varşavadan tələb etdilər.³⁵⁶

Eyni zamanda, "Müsavat" Divanı 1937-ci il dekabrın 2-də "müəyyən vaxtdan etibarən Azərbaycan Milli Hərəkatı və "Müsavat" rəhbərliyinə qarşı M. Çokay və onun əməkdaşlarının "bəzən düşmənçilik həddinə çatan qərəzli münasibətini" müzakirə edərək, sonuncu xəbərdarlıqla Tüküstan milli birliyinə müraciət etməyi qərara aldı. Müraciətdə bildirirdi ki, "M.Çokay və onun "Jas Türküstan"dan olan əməkdaşlarının Azərbaycana qarşı artıq dözülməz olan davranışı" səbəbindən Türküstan təşkilatı ilə bütün əlaqələrin kəsilməsi qaçılmazdır.³⁵⁷

Yalnız bu demarşlardan sonra, eləcə də Polşa tərəfinin təzyiqi altında, M. Çokay nəhayət ki, "Prometey"in Azərbaycan bölməsinin nümayəndələrinə qarşı belə düşmənçilik hərəkatlərinə son verdi.

Müxtəlif millətləri təmsil edən mühacir təşkilatları arasında müşahidə olunan bu problemlər "Prometey" hərəkatı daxilində getdikcə daha da dərinləşən böhranın xarici təzahürləri idi. Belə bir durumda, "Prometey"in rəhbər qurumlarının, yumşaq desək, müəmmalı qərarlarının məsuliyyətini bölüşmək istəməyən M.Ə. Rəsulzadə QKŞ-dən istefa vermək qərarına gəldi. Məmməd Əmin bəyin bu addımını şərtləndirən digər mühüm bir səbəb isə, həmin dövəmdə "Prometey" hərəkatında konformizm və Almaniyaya münasibətdə sazişçilik meyllərinin özünü göstərməsi idi.

1938-ci ilin avqustunda Avstriyanın Almaniyaya tərəfindən işğalı və həmin ilin sentyabr ayında Çexoslovakiyanın bölünməsindən sonra bu proses daha da intensiv xarakter aldı. QKŞ-in 17 noyabr 1938-ci il tarixli qətnaməsi bunun bariz nümunəsidir. Həmin sənəddə Çexoslovakiyanın bölünməsinə gətirib

³⁵⁶ Мамулла Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 278.

³⁵⁷ РГВА. Ф. 461-к. Оп. 2. Д. 81. Л. 32.

çıxarmış Münhen müqaviləsi, real faktların əksinə olaraq, Qərb dövlətlərinin yaxınlaşması və antibolşevik cəbhənin güclənməsi prosesində “dönüş nöqtəsi” kimi təqdim olunurdu. Qətnamə müəllifləri hesab edirdilər ki, Münhen müqaviləsi “sovet Rusiyasının məğlubiyyəti, onun böyük Avropa dövlətləri cərgəsindən çıxarılması, eləcə də mənəvi və diplomatik cəhətdən təcrid edilməsi” deməkdir. Bundan əlavə, Çexoslovakiyanın Sudet vilayətinin faktiki olaraq Almaniya tərəfindən ilhaq edilməsi faktı qətnamədə “SSRİ-nin məhkum millətlərinin azadlıq mücadiləsində mühüm rol oynayan” xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun təntənəsi kimi təqdim olunurdu.³⁵⁸

G. Mamulia tamamilə haqlı olaraq bildirir ki, QKŞ-in bu qətnaməsi Üçüncü Reyx təbliğatının əsas tezislərini təkrar edirdi. Vəziyyətdən yararlanaraq, Çexoslovakiyanın Teşin rayonunu ələ keçirmiş Varşava, ehtiyatsızlıq edərək, həmin tezislərə dəstək vermişdi.³⁵⁹ Eyni zamanda, 1938-ci ilin yayından etibarən Polşa Almaniya ilə yaxınlaşmaq və onunla razılaşmaq üçün yollar axtarırdı.

M.Ə. Rəsulzadə yaxşı anlayırdı ki, sözügedən qətnamə Varşavanın təhrikilə qəbul edilib və Polşanın xarici siyasətində baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Məmməd Əmin bəy həmçinin görürdü ki, Varşavanın mövqeyindəki həmin dəyişiklər və bütövlükdə, beynəlxalq arenada baş verən proseslər heç də SSRİ-nin məhkum xalqlarının xeyrinə deyildir.

Doğrudur, “Prometey” hərəkətinin taktikası haqqında QKŞ-nin 17 noyabr 1938-ci il tarixli qətnaməsində göstərilirdi ki, qurumun “növbəti vəzifəsi, Qafqazın müstəqilliyinin bərpası və SSRİ-nin parçalanmasında maraqlı olan dövlətlərin fəal dəstəyini qazanmaq”dan ibarətdir.³⁶⁰

³⁵⁸ Резолюция Совета Конфедерации Кавказа. 17.11.1938 // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 195.

³⁵⁹ Мамулия Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 271.

³⁶⁰ Резолюция Совета Конфедерации Кавказа о тактике. 17.10.1938 // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 193-194.

Amma problem onda idi ki, SSRİ, II Dünya müharibəsi ərəfəsində Avropanın həm demokratik ölkələri, həm də Almaniyanın başçılıq etdiyi totalitar rejimləri tərəfindən yaradılması planlaşdırılan bütün koalisiyaların zəruri ünsürü idi. Getdikcə daha aydın olurdu ki, mühacirlərin sovet rejiminə qarşı Qərb dövlətlərinin vahid koalisiyasının yaradılması və bu yolla SSRİ-nin beynəlxalq arenada təcrid olunmasına bəslədikləri ümidlər puça çıxır. Bu isə, faktiki olaraq bolşeviklərin işğalı altında olan Qafqaz dövlətlərinin müstəqilliyinin bərpa olunması perspektivinin üstündən xətt çəkirdi.

Əslində, həmin dövəmdə Avropa ölkələrinin hər biri yaxınlaşan müharibə təhlükəsi qarşısında yalnız öz təhlükəsizliyini təmin etmək haqqında düşünürdü. Belə bir vəziyyətdə, “hərə öz başının çarəsini qılmalıdır” - prinsipi ilə hərəkət edən Qərb dövlətlərini SSRİ-nin məhkum xalqlarının problemləri demək olar ki, maraqlandırmırdı.

Belə bir şəraitdə M.Ə. Rəsulzadə şüurlu olaraq aktiv fəaliyyətdən imtina edib, kölgəyə çəkilməyə üstünlük verdi. Çünki Məmməd Əmin bəy gözəl anlayırdı ki, nə o, nə də siyasi mühacirətin digər nümayəndələri, bolşevizmin əsarəti altında olan xalqlar üçün geosiyasi proseslərin belə əlverişsiz axarını dəyişmək imkanında deyildirlər. Bu səbəbdən də, təxminən 1938-ci ilin yazından etibarən, M.Ə. Rəsulzadə, ən azı “Prometey” hərəkatı daxilindəki siyasi fəallığını minimuma endirdi. Məmməd Əmin bəyin bu addımının zaman etibarını ilə Polşa rəhbərliyinin Almaniya ilə münasibətləri normallaşdırmaq üçün göstərdiyi çabalarla üst-üstə düşməsi, fikrimizcə, təsadüfi deyildir.

Beynəlxalq arenada yaşanan hadisələr isə, ən pessimist proqnozları doğrulduq, siyasi mühacirlər üçün arzuolunmaz bir istiqamətdə inkişaf etməkdə davam edirdi. Məlumdur ki, “Prometey” hərəkatı xarici siyasət sahəsində əsasən Avropanın demokratik ölkələri və ilk növbədə, Polşaya arxalanan liberal və demokratik görüşlü siyasi mühacirləri əhatə edirdi. Bu səbəbdən də, 1939-cu ilin sentyabrında II Dünya müharibəsinin

məhz Almaniyanın Polşaya hücumu ilə başlaması və Polşa torpaqlarının Berlin və Moskva arasında bölünməsi ilə sonuclanması prometeyçilər üçün böyük bir zərbə oldu.

Nə qədər paradoksal olsa da, Polşanın məğlub olması və bölünməsi təkcə prometeyçilərin deyil, həmçinin “Qafqaz” qrupundan olan sağ təmayüllü mühacirlərin də Vətənin tezliklə bolşevik işğalından azad olunacağına bəslənən ümidlərinin üstündən xətt çəkmiş oldu. Çünki H. Bammət və onun silahdaşları əmin idilər ki, Almaniyanın əsas hədəfi Avropanın cənub və ya qərbi deyil, Rusiyadır.³⁶¹ Gerçəklikdə isə, Almaniya Rusiya ilə ittifaqda Polşa torpaqlarını ələ keçirirdi. Hadisələrin bu məcrada inkişafı sağ mühacirlərin bütün planlarını alt-üst etdi və onların mövqeyinin zəifləməsinə gətirib çıxardı.

Prometeyçilər isə, öz prinsiplərinə sadıq qaldılar və SSRİ-nin məhkum xalqlarının nümayəndələrinə müraciət edərək, onları alman-sovet koalisiyasına müqavimət göstərməyə çağırtdılar. "Revue de Prometheus" dərgisinin son sayının (8-9 aprel, 1940) redaksiya məqaləsində göstərilirdi ki, taunla vəba arasında seçim etməkdənsə, Finlandiyanın qəhrəmancasına müqavimətindən nümunə götürmək gərəkdir.³⁶²

M.Ə. Rəsulzadə də analogi mövqə sərgiləyərək, bolşevizm və nasional-sosializmi eyni medalın iki üzünü hesab edirdi. Hələ 1933-cü ildə yazdığı məqalələrindən birində M.Ə. Rəsulzadə göstərirdi ki, Hitler özünün nasional-sosializm ideologiyasını kommunizmin əsasında yaradaraq, yalnız beynəlmilətçilik prinsipini millətçiliyin radikal forması ilə əvəzləyib. Bu baxımdan, bu iki totalitar ideologiyanın eyni mahiyyətə sahib olması M.Ə. Rəsulzadədə heç bir şübhə doğurmurdu.³⁶³

Hərçənd, M.Ə. Rəsulzadənin Hitler Almaniyasına mənfi münasibəti təkcə ideoloji amillərlə deyil, həm də nasist rəhbərliyinin həqiqi niyyətlərindən yaxşı xəbərdar olması ilə izah

³⁶¹ Баммат Г. Новые комбинации в центральной Европе // Кавказ. 1939. №4. С.4.

³⁶² Абутилыбов Р. Годы и встречи в Париже. С. 68.

³⁶³ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. Политический портрет. С. 403-404.

edilirdi. Ankara, Berlin və Varşavadakı silahdaşlarının əldə etdiyi məlumatlar sayəsində o, gözəl billirdi ki, almanlar SSRİ ilə müharibədə qalib gəlsələr belə, Qafqaz xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin dövlət müstəqilliyini bərpa etmək niyyətində deyildirlər. Məsələn, hələ 1936-cı ildə Varşavaya səfər etmiş Almaniyanın "Antikomintern" təşkilatının rəhbəri Adolf Ert, Polşa təmsilçilərinin antibolşevik baxışlarını bölüşdürsə də, açıq şəkildə bəyan edirdi ki, kommunizmin süqutundan sonra sovet imperiyasının milli dövlətlərə bölünməsinin əleyhinədir.³⁶⁴ Ən başlıcası isə, Adolf Ertin səsləndirdiyi bu fikir Almaniyanın nasist rəhbərliyinin ümumi mövqeyini əks etdirirdi.

Digər tərəfdən, Bakı və onun ətrafında böyük neft yataqlarının olması və 40-cı illərin əvvəllərində SSRİ-də istehsal edilən neftin 4/5 hissənin bu regionun payına düşməsi Azərbaycanla bağlı durumu bir qədər də mürəkkəbləşdirirdi. Üstəlik, sovet benzininin 2/5-i, aviasiya benzininin isə demək olar ki, hamısı həmin dövərdə Bakının neft emalı zavodlarında istehsal olunurdu.³⁶⁵ Və M.Ə. Rəsulzadə o qədər sadələvh deyildi ki, nasist elitasının Azərbaycan kimi strateji əhəmiyyətli bir ölkənin müstəqil mövcudluğuna razılıq verəcəyinə inansın.

Buna görə də, M.Ə. Rəsulzadə mümkün qədər almanlarla əlaqələrdən yayınmağa çalışırdı və Polşanın nasistlər tərəfindən işğalından sonra Varşavanı tərk edərək Parisə getdi. Lakin hadisələrin sürətli inkişafı tezliklə ona gətirib çıxardı ki, Fransanın özü Almaniyanın təcavüzü ilə üzləşməli oldu. Belə bir vəziyyətdə M.Ə. Rəsulzadə bitərəf İsveçrəyə keçmək qərarına gəldi. Doğrudur, mühacirətdəki Polşa hökumətinin

³⁶⁴ Былинин В., Зданович А., Коротков В. Организация «Прометей» и «прометейское» движение в планах польской разведки по развалу России-СССР // Труды Общества по изучению истории отечественных спецслужб. М., 2007. Т. III. С. 345.

³⁶⁵ *Conditions et modalités d'une attaque contre les centres pétroliers du Caucase*, 23. 12. 1939, p. 1. Archives du ministère des Affaires étrangères de France (AMAE), Paris, Deuxième guerre 1939-45, papiers 1940, papiers Rochat, dossier n° 36 (URSS), Fol. 66.

başçısı, şəxsi dostu V. Sikorskinin dəvəti ilə bir müddət sonra Məmməd Əmin bəy Londona köçdü. Ancaq o, burada çox qalmadı. London ilə Moskva arasında yaxınlaşmanın ilk təzahürləri üzə çıxdıqdan və Fransanın almanlar tərəfindən darmadağın edilməsindən sonra, 1940-cı ilin payızında M.Ə. Rəsulzadə Britaniya adalarını tərk edərək, fəaliyyətini Buxarestdə davam etdirdi.³⁶⁶

Maraqlıdır ki, 1940-cı ildə M.Ə. Rəsulzadə dəfələrlə Buxarestdən Türkiyə hökumətinə müraciət edərək, ona İstanbulda yaşamağa icazə verilməsini istəmişdi. Ancaq Ankara, Kreml qəzəbləndirməmək üçün onun bütün xahişlərinə rədd cavabı vermişdi.³⁶⁷ Nəticədə, M.Ə. Rəsulzadə, kiçik fasilələri nəzərə almasaq, II Dünya müharibəsinin sonuna kimi Rumıniya paytaxtında yaşamalı olmuşdu.

Halbuki, digər azərbaycanlı mühacirlərin, o cümlədən M.Ə. Rəsulzadənin ən yaxın silahdaşlarının analoji xahişlərini rəsmi Ankara müsbət cavablandırmışdı. Məsələn, M.B. Məmmədzadəyə nəinki Türkiyədə yaşamaq, eləcə də ölkə ərazisində M.Ə. Rəsulzadənin nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərmək icazəsi verilmişdi. 1941-ci ildə M. B. Məmmədzadə hətta türk ordusuna çağırılmış və İstanbul yaxınlığında hərbi xidmət keçmişdi.³⁶⁸ Bu fakt göstərir ki, M.Ə. Rəsulzadəyə Türkiyədə siyasi sığınacaq verilməməsi təkcə Kremlin mümkün neqativ reaksiyası ilə deyil, şəxsi motivlərlə də əlaqədar idi.

Hər halda, sovetlərin təzyiqi 1940-cı ilin mayında Qafqaz Konfederasiyası Şurasının İstanbulda filialının yaradılmasına mane olmadı. Türkiyə hökumətinin razılığı ilə bir çox keçmiş prometeyçilərlə bərabər onların sağ təmayüllü opponentləri də

³⁶⁶ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. Политический портрет. С. 405.

³⁶⁷ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 1. Кн. 1 (ноябрь 1938 г. - декабрь 1940 г.). М., 1995. С. 272.

³⁶⁸ Документы Министерства иностранных дел Германии. Вып. 3. Германская политика в Турции (1941-1943 гг.). М., 1946. С. 38.

bu qurumda aktiv fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycanı bu qurumda X. Sultanov və M. Vəkili təmsil edirdilər.³⁶⁹

Polşanın almanlar tərəfindən işğalından sonra “Prometey” hərəkatı maliyyə mənbələrindən məhrum oldu. Doğrudur, “Prometey” inersiya ilə hələ bir müddət də öz fəaliyyətini davam etdirə bildi və hətta erməni mühacirləri hesabına sıralarını genişləndirdi. Belə ki, 1940-cı il mayın 28-də, Fransanın hərbi məğlubiyyətindən dərhal sonra, erməni nümayəndələri ərazi iddialarından imtina edərək, "Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanın sovet respublikalarının mövcud sərhədlərini tanıdılar” və Qafqaz Konfederasiyasına qoşuldular.³⁷⁰ Lakin həmin dövəmdə dünyada cərəyan edən hadisələrin işığında erməni tərəfinin bu addımının əhəmiyyəti əslində sıfıra bərabər idi.

Yuxarıda göstəridiyi kimi, aktiv fəaliyyətdən çəkilməş M.Ə. Rəsulzadə təbii ki, həmin proseslərdə iştirak etmirdi. Bu səbəbdən də, Azərbaycan mühacirətinin digər üzvləri ön plana çıxmışdılar. Məsələn, ermənilərin 1934-cü il Qafqaz Konfederasiyası Paktına qoşulması haqqında müqaviləni Azərbaycan Milli Mərkəzi adından M.Mehdiyev imzalamışdı.³⁷¹

Lakin M.Ə. Rəsulzadə cərəyan edən hadisələrdən nə qədər kənar da durmağa çalışsa da, mühacirləri öz siyasi məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışan qüvvələrin aramsız təkliflərindən tamamilə xilas ola bilmədi. Bu baxımdan, Almaniya təmsilçiləri xüsusilə aktiv idilər. Alman-sovet müharibəsinin başlanması ərəfəsində, 1941-ci ilin mayında onlar “Müsavət” liderinə müraciət edərək, əməkdaşlıq təklif etdilər. Buna cavab olaraq, M.Ə. Rəsulzadə əməkdaşlıq üçün aşağıdakı şərtləri irəli sürdü: 1) Azərbaycan hələ almanlar tərəfindən azad edilməmişdən əvvəl, azərbaycanlı könüllülər öz komandirlərinin rəhbərliyi

³⁶⁹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 1. Кн. 1. С. 271.

³⁷⁰ Протокол собрания Совета Конфедерации Кавказа. 28.05.1940 // Кавказская Конфедерация в официальных декларациях... С. 210.

³⁷¹ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Политический портрет. С. 406.

altında müvafiq hərbi hazırlıq keçməlidirlər. Azərbaycan Komitəsi azərbaycanlıları əsir düşərgələrindən azad etmək hüququna malik olmalıdır; 2) Almaniyada yaşayan azərbaycanlılar üçün mətbuat azadlığı təmin edilməlidir; 3) Almaniyadakı bütün azərbaycanlılar legion üçün öz büdcəsinə malik olan vahid Komitədə birləşməlidirlər; 4) Azərbaycan almanlar tərəfindən azad edildiyi təqdirdə həm daxili, həm də xarici siyasət sahəsində müstəqillik almalıdır.³⁷²

Beləliklə, M.Ə. Rəsulzadə faktiki olaraq almanlar tərəfindən Azərbaycanın tam müstəqilliyinin tanınmasını tələb edirdi ki, bu da nasistlərin planlarına zidd idi. Təsadüfi deyil ki, almanlar M.Ə. Rəsulzadənin bu təklifini rədd etdilər. Lakin “Müsavət” lideri ilə əməkdaşlıq etmək cəhdlərindən əl çəkmədilər.

II Dünya müharibəsi cəbhələrində döyüş əməliyyatlarının genişlənməsindən, xüsusilə də, Almaniyanın SSRİ-yə hücumundan sonra, almanların sovet imperiyasının məhkum millətlərini bolşevizmə qarşı mübarizədə özlərinin müttəfiqlərinə çevirmək cəhdləri daha da aktivləşdi. Bu məqsədlə, 1941-ci il iyulun 17-də Reyxin işqal edilmiş Şərq əraziləri nazirliyi (Şərq nazirliyi) yaradıldı. Yeni yaradılan nazirliyə Rusiyada doğulmuş Alfred Rozenberg başçılıq edirdi. Mühacirlərlə əlaqələrin qurulmasını zəruri edən və bir növ mühacir hökumətlərini xatırladan milli komitələrin yaradılması ideyası da ona məxsus idi. Bundan əlavə, 1941-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında, Vermaxt³⁷³ sovet hərbi əsirlərindən ibarət milli legionların təşkilinə başladı.³⁷⁴

Cərəyan edən hadisələr fonunda M.Ə. Rəsulzadə şəxsiyyətinin almanlar üçün önəmi daha da artırdı. Çünki, 1941-ci il avqustun 5-də Türkiyədəki alman səfiri Frans fon Papen tərəfindən Almaniyanın xarici işlər nazirinə göndərilmiş məxfi

³⁷² Мамулла Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 389.

³⁷³ 1935-1945-ci illərdə nasist Almaniyası silahlı qüvvələrinin rəsmi adı.

³⁷⁴ Абуталыбов Р. Свои среди чужих, чужие среди своих. С. 6.

məktubda qeyd olunduğu kimi, M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan türklərinin milli hərəkatının lideri olaraq qalırdı.³⁷⁵

Sözügədən məktubda F. fon Papen M.Ə. Rəsulzadəni "böyük siyasi xadim" kimi dəyərləndirir və onunla "iş aparılmasının" vacibliyini vurğulayırdı. Amma eyni zamanda, Almaniyaya səfiri M.Ə. Rəsulzadə ilə münasibətlərdə ehtiyatlı və səbrli olmağı məsləhət görürdü. Çünki, F. fon Papenin fikrincə, "Prometey" in digər liderləri kimi M.Ə. Rəsulzadə də "Almaniyaya qarşı düşmənçilik" mövqeyində dururdu.³⁷⁶ Buna baxmayaraq, F. fon Papen M.Ə. Rəsulzadə ilə əlaqə yaratmağı Berlinə tövsiyə edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, F. fon Papen Almaniyanın məşhur zadəgan nəsillərindən birinin nümayəndəsi idi. Mühafizəkar baxışlara malik olan bu şəxs Katolik partiyasının liderlərindən biri olmuş və nasistlərin hakimiyyətə gəlməsindən əvvəl hətta Almaniya hökumətinə də başçılıq etmişdi. O, türk xalqlarına böyük simpatiya ilə yanaşır və onları Rusiya ilə mübarizədə Almaniyanın təbii müttəfiqi hesab edirdi. Papenin sözügedən məktubu alman tərəfinin türk xalqlarının perspektiv və imkanlarını dəyərləndirməsi baxımından böyük maraq doğurur. Alman diplomat hesab edirdi ki, türk xalqları "Rusiyamı hər zaman təhdid altında saxlamaq" iqtidarındadırlar və bu baxımdan Rusiyaya qarşı təsirli mübarizə vasitəsi ola bilərlər. Papen o zaman Almaniyanın bir sıra nüfuzlu siyasi dairələrinin bolşevizmə qarşı mübarizədə əsasən Ukraynaya güvənmələrini yalnız hesab edirdi. Onun fikrincə, Ukrayna "bu vəzifəni lazımınca yerinə yetirmək iqtidarında deyildi, çünki ukraynalılar slavyan olduqları üçün, bolqarlar və serblər kimi, istənilən vaxt Rusiya ilə ümumi köklərə sahib olduqlarını anlaya bilərlər. Türklərə gəlicə isə, bu tamamilə istisna olunur!"³⁷⁷

Eyni zamanda, Papen müxtəlif türk xalqlarının potensialını eyni cür dəyərləndirmirdi. O hesab edirdi ki, Volqaboyu türk-

³⁷⁵ Документы Министерства иностранных дел Германии. Вып. 3. С. 37.

³⁷⁶ Yənə orada. S. 37-38.

³⁷⁷ Yənə orada. S. 39.

lər, tatarlar, türkmənlər və digər şərqi türk xalqları "məskunlaşma xarakterinə, dağınıq yerləşmələrinə görə, eləcə də, iqtisadi cəhətdən geri qalmaları səbəbindən, hələlik dövlət mütəqilliyinə iddialı ola bilməzlər və bunun üçün hələ uzun inkişaf yolu keçməlidirlər".³⁷⁸

Alman diplomat, SSRİ-nin məhkum türk xalqları arasında Azərbaycan türklərini ən inkişaf etmiş və müstəqil dövlət həyatına ən çox hazır olan millət sayırdı. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, o, Azərbaycan türkləri dedikdə Arazın hər iki tərəfində yaşayan azərbaycanlıları nəzərdə tuturdu. Həmin dövrdə Güney Azərbaycanda geniş vüsət almağa başlayan milli hərəkatdan bəhs edən Papen göstərirdi ki, "Təbriz sakinləri də Azərbaycan türkləridir və özlərini Bakı türklərinin qan qohumları kimi hiss edirlər".³⁷⁹

Güney Azərbaycanda milli hərəkatın güclənməsi sovet kəşfiyyatının həmin dövrə aid məlumatlarında da öz əksini tapmışdır. Ən əsası isə, İranda sığınacaq tapmış müsavətçilər həmin hərəkatın ən fəal üzvləri idilər. Sovet xüsusi xidmət orqanlarının məlumatlarında bildirilir ki, 1941-ci il yayın əvvəlində "Müsavət"ın Tehran təşkilatının iclası keçirilib. Həmin iclasda Həsənbala Qafari, Xalq Kazımzadə, Kamal Qənizadə və Məmməd Əmin bəy tərəfindən xüsusi olaraq İrana göndərilmiş Əli Azərtəkin iştirak ediblər.³⁸⁰ Bu toplantıda "Müsavət"ın Tehran təşkilatının güneyli azərbaycanlılar arasında fəaliyyətinin gücləndirilməsi və Güney Azərbaycan ərazisindən istifadə etməklə sovet Azərbaycanında partiya təbliğatının genişləndirilməsi məsələləri müzakirə olunub.

Təsadüfi deyildir ki, 1941-ci il avqustun 25-də qırmızı ordu hissələrilə birlikdə Güney Azərbaycanı əzisinə daxil olan sovet xüsusi xidmət orqanları əməkdaşlarının əsas vəzifələrindən biri "Müsavət" qrupları və onların sovet Azərbaycanı ilə rabitə kanallarının zərərsizləşdirilməsi olmuşdur. Bu məqsədlə

³⁷⁸ Документы Министерства иностранных дел Германии. Вып. 3. С. 38.

³⁷⁹ Yənə orada. S. 37.

³⁸⁰ Соцков Л. Неизвестный сепаратизм. С. 142.

“T.P.F.” və “Ferruh” kod adı altında xüsusi agentura şəbəkələri yaradılmışdı.³⁸¹

Maraqlıdır ki, F. fon Papen sözügedən məktubunda həmçinin bəzi siyasi xadimlər istisna olmaqla, bütövlükdə, Türkiyə hökumətinin bolşevik əsarətində olan türklərə soyuq münasibət bəslədiyini də vurğulayır. Alman diplomat bunu Osmanlı imperiyasının tarixi inkişafının xüsusiyyətləri ilə izah edir. O, haqlı olaraq göstərir ki, “son yüzilliklər ərzində Osmanlı sarayındakı ali məmurların çox cüzi bir hissəsi türklərdən ibarət olmuşdur. Onlar bir qayda olaraq, macar və albanlardan, daha sonra, Əbdülhəmid dönəmində isə çərkəz və ərəblərdən, lakin heç vaxt türklərdən təyin olunmamışlar”.³⁸²

Nə qədər təəssüfləndirici olsa da, etiraf etməliyik ki, F. fon Papenin söylədikləri həqiqətdir və digər mənbələr tərəfindən də təsdiqlənir. Məsələn, Cabbar Ertürk “Qırmızı Ordudan Qafqaz Milli Legionuna qədər. Bir Türkün İkinci Dünya müharibəsi haqqında xatirələri” adlı kitabında ürək ağrısı ilə yazır ki, “İttihad və Tərəqqi” partiyasının iqtidara gəlişinə kimi Osmanlı dövləti, dili, adət-ənənələri, folkloru və mahnıları eyni olan Azərbaycan türklüyünü öz milləti olaraq saymırdı. Hərçənd, dil fərqlərinə və Osmanlı dövlətinə qarşı düşmən münasibətinə baxmayaraq, albanlar və bosniyalıları türk hesab edirdilər”.³⁸³

Atatürkün təxminən 20 illik hakimiyyətindən sonra da Türkiyənin siyasi elitesində Azərbaycan türklərinə qarşı belə soyuq münasibət tam aradan qalxmamışdı. Türkiyə rəhbərliyinin M.Ə. Rəsulzadənin taleyinə biganə münasibəti də qismən bununla izah olunurdu. “Müsavət” liderinin siyasi prinsiplərinə sadıqlığı və Azərbaycanın itirilmiş müstəqilliyinin bərpası uğrunda yorulmaz mücadiləsi rəsmi Ankaranı açıq-aşkar qıcıqlandırır.

³⁸¹ Qasımlı M. Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi. S. 642.

³⁸² Документы Министерства иностранных дел Германии. Вып. 3. С. 36-37.

³⁸³ Cabbar Ertürk. Kızıldududan Kafkaz Milli Lejionuna. Bir türkün İkinci Dünya Harbi Hatıraları. İstanbul, 2005. S. 37.

Lakin türk rəsmilərinin Məmməd Əmin bəyə qarşı belə laqeydliyi, onun Türkiyəyə olan dərin sevgisinə zərrə qədər də xələl gətirməmişdi. Əksinə, o, həmişə öz silahdaşlarına xatırladırdı ki, Azərbaycanın azadlıq və müstəqilliyi uğurunda mübarizə heç bir halda "Türkiyənin daxili və xarici siyasətinə zərbə vurmamalıdır, çünki Türkiyə bütün türk dünyasının yeganə alınmaz qalasıdır".³⁸⁴

Türkiyədən fərqli olaraq, almanlar M.Ə. Rəsulzadənin imkan və nüfuzunu kifayət qədər yüksək qiymətləndirir və bu səbəbdən də, onu bu və ya digər formada öz layihələrinə cəlb etmək cəhdlərindən əl çəkmirdilər. SSRİ-yə qarşı "ıldırımsürətli müharibə" planı iflasa uğradıqdan sonra almanların M.Ə. Rəsulzadə ilə əməkdaşlığa maraqları daha da artmış oldu.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, SSRİ ilə müharibəyə başlayan Üçüncü Reyx rəhbərliyi sovet imperiyasının məhkum millətlərinə münasibətdə konkret siyasi plana malik deyildi. Digər tərəfdən, Hitler şərq ərazilərinin gələcək taleyi ilə bağlı konkret vədlər vermək istəmədiyi üçün Qafqaz siyasi mühacirlərinin həmin problemin həlli prosesinə cəlb edilməsinin qəti əleyhinə idi. Hitler hesab edirdi ki, Almaniyanın mühacirlərin yardımına ehtiyacı yoxdur. Çünki Üçüncü Reyx rəhbəri əmin idi ki, artıq 1941-ci ilin payızında SSRİ darmadağın ediləcək. Bununla bağlı G. Mamulia haqlı olaraq göstərir ki, məhz almanların 1941-ci ilin qışında Moskva ətrafındakı uğursuzluğu və müharibənin uzanması Üçüncü Reyxin şərq siyasətində dönüş nöqtəsi oldu.³⁸⁵

Hitler SSRİ-dən olan siyasi mühacirlərlə əməkdaşlıq perspektivlərinə nə qədər şübhə ilə yanaşsa da, yaranmış durum Üçüncü Reyx rəhbərliyini onlarla münasibətlər qurmağa məcbur etdi. Berlinin bu məsələdə mövqeyinin dəyişməsində türk generalları A. Erden və H. Erkiletin 1941-ci ilin oktyabrında Almaniya səfəri də müəyyən rol oynadı. Hitlerin yanında

³⁸⁴ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. Политический портрет. С. 411.

³⁸⁵ Мамулия Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 375.

qəbul zamanı onlar türk mənşəli sovet hərbi əsirlərinin həbs düşərgələrindən azad edilməsini Üçüncü Reyx rəhbərindən xahiş etmişdilər. Və həmin əsirlərdən ibarət könüllü hərbi dəstələrin formalaşdırılmasını təklif etmişdilər.³⁸⁶

Nəticədə, Üçüncü Reyx rəhbərliyi 1941-ci ilin noyabrında türk-tatar və Qafqaz legionlarının yaradılması haqqında prinsipial qərar qəbul etdi. 1942-ci ilin yanvarında isə həmin qərarın icrasına başlandı. Azərbaycan türkləri və digər Qafqaz xalqlarının nümayəndələrini öz tərəfinə çəkmək istəyən almanlar siyasi və hərbi məqsədlər güdürdülər. Birinci halda, onların məqsədi SSRİ-dən olan könüllülərin Almaniyaya tərəfində sovet rejiminə qarşı vuruşduğunu və bununla da, sovet ideologiyasının puçluğunu bütün dünyaya nümayiş etdirməkdən ibarət idi. İkinci halda isə, almanlar müharibədəki canlı qüvvə sarıdan itkilərini könüllülər hesabına qismən doldurmaq istəyirdilər.³⁸⁷

Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-nin qeyri-rus xalqlarına münasibətdə Almaniyanın ümumi konsepsiyasının formalaşdırılması məsələsində Xarici İşlər Nazirliyi ilə Şərq Nazirliyi arasında ciddi rəqabət vardı. İlk öncə təşəbbüs Xarici İşlər Nazirliyinin əlində idi və həmin sahəyə Almaniyanın SSRİ-dəki keçmiş səfiri Fridrix Verner fon der Şulenburg rəhbərlik edirdi. 1941-ci ilin sonunda, Şərq legionlarının yaradılması haqqında qərar qəbul edildikdən sonra Şulenburg mühacirət dairələri ilə daha sıx əməkdaşlıq etmək üçün söylərini artırdı.

1942-ci ilin aprelinde Şulenburg SSRİ-dən olan mühacirlərin ən görkəmli nümayəndələrinə müraciət edərək, onları siyasi danışıqlar və məsləhətləşmələr üçün Berlinə dəvət etdi. 1942-cü il aprelin sonu – mayın əvvəllərində dəvət olunanların bir çoxu Almaniyaya paytaxtına gələrək, dəbdəbəli “Adlon” otelində yerləşdilər. Tarixə “Adloniada” adı altında daxil olmuş bu konfransın əsas məqsədi sovet imperiyasının qeyri-rus xalqlarına münasibətdə Almaniyanın rəsmi konsepsiyasının hazırlan-

³⁸⁶ Мамулина Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа. С. 375-376.

³⁸⁷ Абуталыбов Р. Свои среди чужих, чужие среди своих. С. 4.

ması prosesinə siyasi mühacirlərin bu və ya başqa formada cəlb olunmasından ibarət idi.³⁸⁸ "Adloniada" faktiki olaraq Şulenburgla mühacirlər arasında uzun danışıqlar prosesinə çevrildi.

Siyasi baxımdan danışıqlara dəvət almış mühacirət nümayəndələrinin tərkibi çox rəngarəng idi. Onların arasında "Prometey" hərəkatının keçmiş fəalları ilə yanaşı olaraq, monarxistlər və sağ təmayüllü mühacirlər də var idi. Azərbaycan nümayəndə heyəti də bu baxımdan istisna deyildi. Belə ki, M.Ə. Rəsulzadə və onun "Müsavat" dan olan silahdaşları ilə bərabər, "Qafqaz" qrupunun üzvləri – X. Xasməmmədov, F. Əmircan və digərləri də Şulenburg tərəfindən Berlinə dəvət olunmuşdular. Sonuncular Şulenburgla dostluq münasibətlərində olan Nuru paşanın təşəbbüsü ilə dəvət edilmişdilər.

Bununla əlaqədar bəzi tədqiqatçılar, məsələn, P. fon zur Mühlen, almanlar ilə əməkdaşlıq məsələsində olduqca sərt mövqedə duran və onlardan Azərbaycanın müstəqilliyinin qeyd-şərtsiz tanınmasını tələb edən M.Ə. Rəsulzadənin Şulenburg tərəfindən Berlinə dəvət olunmasını anlaşılmazlıq kimi dəyərləndirir. Alman tədqiqatçısının sözlərinə görə, onsuz da azərbaycanlı siyasi mühacirlər arasında Üçüncü Reyx nümayəndələrinin istənilən göstərişlərini yerinə yetirməyə hazır olan kifayət qədər insanlar var idi. Xüsusən, sağ təmayüllü Azərbaycan mühacirləri istənilən şərtlər əsasında Almaniya nümayəndələri ilə əməkdaşlığa hazır olduqlarını gizlətmirdilər.³⁸⁹

Ehtimal etmək olar ki, M.Ə. Rəsulzadənin Berlinə dəvət alması, ilk növbədə, onun Azərbaycan siyasi mühacirətinin simvolu olaraq qalmasında idi. Bu səbəbdən də, almanlar Məmməd Əmin bəyin nüfuz və imkanlarından yararlanmaq istəyirdilər. Digər tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, Şulenburg Azərbaycan mühacirətinin bütün siyasi spektrininin dəstəyini qazanmağa çalışırdı.

³⁸⁸ *Patrik von zur Mühlen*. Camalıhaç ile Kızılyıldız Arasında. S. 82.

³⁸⁹ Yenə orada. S. 123.

Təsadüfi deyildir ki, "Adloniada" çərçivəsində təşkil edilmiş azərbaycanlı mühacirlərlə görüşdə Şulenburg müxtəlif cərəyanların nümayəndələrinin - M.Ə. Rəsulzadə başda olmaqla müsavətlərin, M. Vəkilli və M. Mehdiyevin qruplaşmalarının, eləcə də X. Sultanovun "Azərbaycan Xalq Partiyası" adlı təşkilatının vahid bir Azərbaycan komitəsində birləşməsi təkliflə çıxış etmişdi.³⁹⁰

Lakin artıq məsləhətləşmələrin başlanğıcında M.Ə. Rəsulzadə ilə Almaniyanın Xarici İşlər Nazirliyinin nümayəndələri arasında ciddi fikir ayrılıqları ortaya çıxdı. "Müsavət" liderinin Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim etdiyi sənəddə əməkdaşlıq imkanları bir sıra tələblərin yerinə yetirilməsilə əlaqələndirilirdi. Əlbəttə ki, söhbət yenidən Almaniya tərəfinin Azərbaycanın müstəqilliyini tanıması, milli ordunun yaradılması və s. məsələlərdən gedirdi. Sənəddə həmçinin vurğulanırdı ki, bolşevik rejiminin devrilməsindən sonra alman ordusu Qafqaza girməməli və Qafqaz xalqları özləri bölgənin gələcək taleyini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirməlidirlər. Beləliklə, alman diplomatları ilə məsləhətləşmələrdə M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan və bütün Qafqazın müstəqilliyi məsələsini yenidən ön plana çəkirdi. O, həmçinin bildirirdi ki, Azərbaycan mühacirləri Almaniya tərəfi ilə yalnız Cənubi Qafqazın maraqlarına toxunan məsələlərdə əməkdaşlıq etməyə hazırdırlar.

Aydındır ki, M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən irəli sürülən şərtlər almanlar üçün qəbul edilməz idi. Çünki Azərbaycan və Qafqazın digər ölkələrinin müstəqilliyinin tanınması barədə Almaniya qabaqcadan üzərinə heç bir öhdəlik götürmək niyyətində deyildi. Hər halda, Şulenburgun özü bolşevik rejiminin devrilməsindən sonra da sovet imperiyasının ərazi bütövlüyünün saxlanmasını istisna etmirdi. Bu səbəbdən də, almanlar mühacirlərə tövsiyə edirdilər ki, həmin mərhələdə bütün söylərini milli legionların formalaşmasına yönəltsinlər. Belə yanaşma təbii ki, M.Ə. Rəsulzadə və Qafqaz mühacirətinin bir çox digər

³⁹⁰ Соцков Л. Неизвестный сепаратизм. С. 125.

liderləri üçün məqbul deyildi. Onların fikrincə, danışıqlarda əsas müzakirə predmeti Almaniya tərəfindən SSRİ-nin məhkum millətlərinin öz müqəddəratının təyinetmə hüququnun tanınması olmalı idi.

Tərəflər arasındakı belə ciddi fikir ayrılığı səbəbindən "Adloniada" faktiki olaraq Şulenburgla SSRİ-dan olan mühacirlər arasında sonu görünməyən cansıxıcı danışıqlar prosesinə çevrildi. Maraqlıdır ki, Berlinin müstəqillik məsələsində heç bir kompromisə getmək istəməməsi hətta Almaniyalı birmənalı olaraq dəstəkləyən H. Bammat kimi şəxslərdə də xəyal qırılığını yaratdı. Şulenburgla danışıqların perspektivsizliyini anlayan bir çox mühacirət liderləri Berlinə tərək etmək qərarına gəldilər.

"Adloniada"-nın uğursuzluğu Almaniyalı Xarici İşlər Nazirliyi ilə Şərqi Nazirliyi arasındakı gizli qarşıdurmanı açıq müstəviyə keçirmiş oldu. Nəticədə, Hitlerin 28 iyul 1942-ci il tarixli qərarına əsasən, sovet imperiyasında məskunlaşmış xalqlara münasibətdə siyasi xəttin hazırlanması və həyata keçirilməsi səlahiyyətləri Şərqi Nazirliyinə verildi. Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi isə faktiki olaraq bu məsələlərin həllindən kənarlaşdırıldı.³⁹¹

Həmin andan etibarən Volqaboyu, Mərkəzi Asiya və Qafqazın türk-müsəlman xalqlarının nümayəndələri ilə bütün danışıqlar və təmaslar Şərqi Nazirliyinin Qafqaz şöbəsi tərəfindən həyata keçirilirdi. Bu şöbəyə isə "Rusiya türklərinin milli mücadiləsi. Sovet İttifaqında milli siyasətin tədqiqi"³⁹² monoqrafiyasının müəllifi, tanınmış tarixçi-türkoloq professor Gerhard fon Mende başçılıq edirdi. Həmin monoqrafiya Qərb tarixşünaslığında Rusiya imperiyası və Sovet İttifaqındakı türk xalqlarının milli-azadlıq hərəkatının tarixi və təkamülünə həsr olunmuş ilk tədqiqat əsəri idi. Maraqlıdır ki, Şərqi Nazirliyində yüksək vəzifə tutmasına baxmayaraq, G. fon Mende heç vaxt

³⁹¹ *Patrik von zur Mühlen*. Camalıhaç ilə Kızılyıldız Arasında. S. 83.

³⁹² *Gerhard von Mende*. Der nationale Kampf der Russlandtürken: Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sowjetunion. Berlin, 1936.

nasional-sosialist partiyasının üzvü olmamışdır. Türk xalqlarının həqiqi dostu və onların dövlət müstəqilliyinin tərəfdarı olan G. fon Mende Üçüncü Reyxin Şərq siyasətini konstruktiv məcraya yönəltmək üçün mümkün olan hər şeyi etdi. Məhz onun söyləri nəticəsində M.Ə. Rəsulzadə Berlindən gedişini bir qədər təxirə salaraq, siyasi məsləhətləşmələri davam etdirməyə razılıq verdi.

Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşları ilə müqayisədə G. fon Mende mühacirlərin tələblərinə daha çevik yanaşma sərgiləyirdi. Məsələn, Hitler müharibənin sona çatmasına kimi sovet imperiyası xalqlarının hər hansı bir siyasi nümayəndəliyinin yaradılmasını yasaqlasa da, ilk növbədə, G. fon Mendenin söyləri sayəsində belə qurumlar hər halda formalaşdırıldı.

Məsələ ondadır ki, rəsmi Berlindən öz ölkələrinin siyasi gələcəyi ilə bağlı heç bir təminat ala bilməyən mühacirlər tədricən Almaniya paytaxtını tərk edirdilər. Bu isə təkcə mühacirlər deyil, həm də Qafqaz xalqları arasında Almaniyanın nüfuzuna güclü zərbə vura bilərdi. Belə bir vəziyyətdən bacarıqla yararlanan prof. G. fon Mende, 1942-ci il yay sonu – payızın əvvəlində Qafqaz xalqlarının milli komitələrinin yaradılması üçün A. Rozenberqin razılığını ala bildi.

Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və xarici tarixşünaslıqda belə bir fikir geniş yayılıb ki, guya M.Ə. Rəsulzadə Berlində təsis olunan Azərbaycan Milli Komitəsinə rəhbərlik edib. Lakin bu iddialar, yumşaq desək, tarixi faktlara uyğun gəlmir. M.Ə. Rəsulzadə həqiqətən də bu məsələ ilə bağlı almanlarla danışıqlar aparıb. Məmməd Əmin bəyin Kırım-tatar mühacirlərinin liderlərindən biri Edige Kırımalla 1942-ci il oktyabrın 7-də Berlində baş tutmuş söhbətinin məzmunu həmin faktı təsdiqləyir. Həmin söhbətin gedişində M.Ə. Rəsulzadə bildirir ki, 1942-ci ilin aprelindən oktyabrına kimi Vermaxt, Xarici İşlər Nazirliyi və Şərq Nazirliyi əməkdaşları ilə apardığı danışıqlar zamanı o, Azərbaycanın müstəqilliyinin almanlar tərəfindən tanındığı təqdirdə əməkdaşlığa hazır olduğunu bəyan

edib. Lakin alman nümayəndələri bu şərti rədd etdiklərindən danışıqlar nəticəsiz bitib.³⁹³

Bundan əlavə, M.Ə. Rəsulzadə belə bir faktı da nəzərə almaya bilməzdi ki, yaradılması planlaşdırılan milli komitələr yalnız məşvərətçi funksiyalara malik olacaqdılar və onlara heç bir konkret hüquq və səlahiyyətlər verilməyəcəkdi. Bütün bunları göz önünə alan M.Ə. Rəsulzadə, E. Kırımalla yuxarıda qeyd olunan görüşdən bir neçə gün sonra Berlini tərk edərək, Buxarestə döndü. Əslində, həmin dövrdə Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan milli komitələrinin təsis olunması formal xarakter daşıyırdı və bu qurumlar faktiki olaraq yalnız kağız üzərində yaradılmışdılar. Bununla əlaqədar P. fon Mühlen haqlı olaraq göstərir ki, “gürcülərlə ermənilərin milli komitələrinin ən azından sözdə təşkilinə rəğmən, azərbaycanlıların ilk komitəsi, Məmməd Əmin Rəsulzadənin adını daşıyan bir fraqment olaraq qaldı”.³⁹⁴

Buna baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadənin altı ay ərzində alman nümayəndələri ilə Berllindəki çoxsaylı təmaslarını tamamilə faydasız hesab etmək düzgün olmazdı. Belə ki, nasist elitasının onunla əməkdaşlıqda maraqlı olmasından istifadə edən M.Ə. Rəsulzadə, həmin müddətdə sovet cəbhəsində almanlar tərəfindən əsir götürülmüş xeyli sayda Azərbaycan türkünün həyatını xilas edə bildi. Azərbaycanlı əsirlərin ümumi sayı 150 min nəfər idi.³⁹⁵ Müharibənin başlanğıcında, almanlar azərbaycanlılar da daxil olmaqla müsəlmanları sünnət olunduqları üçün yəhudi hesab edərək güllələyirdilər. M.Ə. Rəsulzadə və digər mühacirət nümayəndələrinin müdaxiləsindən sonra isə, azərbaycanlı əsirlərin bu səbəbdən güllələnməsi halları demək olar ki, aradan qaldırıldı. Üstəlik, Azərbaycandan olan bir çox yəhudilər də, özlərini azərbaycanlı kimi qələmə verərək, həyatlarını xilas edə bildilər.³⁹⁶

³⁹³ *Patrik von zur Mühlen*. Camalıhaç ile Kızılyıldız Arasında. S. 127.

³⁹⁴ Yenə orada. S. 126.

³⁹⁵ *Qasımlı M.* Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi. S. 650.

³⁹⁶ *Абуталыбов Р.* Свои среди чужих, чужие среди своих. С. 6.

Bütövlükdə isə, M.Ə. Rəsulzadənin nasist elitası ilə əməkdaşlığı alınmadı və bu da tamamilə təbii idi. “Müsavət” liderinin inadla almanlardan Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasını tələb etməsi nasist elitasını açıq-aşkar qıcıqlandırır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, o, bu tələbi təkcə alman nümayəndələri ilə qapalı görüşlərdə deyil, eləcə də soydaşları qarşısındakı çıxışlarında da səsləndirirdi. Həmin çıxışlardan birində Məmməd Əmin bəy deyirdi: “Mənim yalnız bir məqsədim var. Bu məqsəd - mücadilə etməkdir və 20 ildən artıqdır ki, həmin mücadiləni verməkdəyəm. Az qurbanlar vermədik. Gərəkdirsə yenə verəcəyik. Siyasi mücadilə və Azərbaycanın müstəqilliyi qurbansız qazanılmaz”.³⁹⁷

Sonucda, M.Ə. Rəsulzadənin bu tələbləri, sadəcə olaraq, almanları usandırdı. Çünki nasistlərə azərbaycanlı hərbi əsirlər və köhnə mühacirlər arasında onların siyasətini həyata keçirən pragmatik icraçılar gərək idi. Bu səbəbdən də, onlar X. Xasməmmədov qrupunun üzvləri və hərbi əsirlər içərisindən mühacirətin yeni dalğasının nümayəndələri ilə təmas qurmağa üstünlük verdilər.³⁹⁸

Təəccüblü deyil ki, belə bir vəziyyətdə M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan mühacirəti daxilindəki siyasi rəqibləri – A. Atamalıbəyov, F. Əmircan və Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski tezliklə ön mövqelərə çıxdılar. Çünki, “Müsavət” lideri ilə müqayisədə, almanlar onları daha asanlıqla nəzarətdə saxlamaq imkanında idilər. Sonralar Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski xatırlayırdı ki, “belə alçaldıcı şərtlər altında almanlarla əməkdaşlıq edib-etməmək məsələsini müzakirə etmək məqsədilə Berlindəki bütün Azərbaycan türkləri nazir Xəlil bəy Xasməmmədovun sədrliyi ilə toplaşdılar. Biz qərara gəldik: “Almaniyanın bizim müstəqilliyimizi tanıyıb-tanınamasından asılı olmayaraq, bu çətin anda

³⁹⁷ *Qasımlı M.* Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarihi. S. 648.

³⁹⁸ *Şimşir S.* Azərbaycanın İstiklal Mücadelesi. S. 98.

soydaşlarımızı milli rəhbərsiz qoymağa heç bir mənəvi haqqımız yoxdur." ³⁹⁹

Şübhəsiz ki, bu şəxslərin almanlarla əməkdaşlığı xeyli dərəcədə həmin dövrün sərt reallıqlarından irəli gələn məcburi addım idi. Onları bu addımı atmağa sövq edən əsas amil Hitlerə olan sevgiləri deyil, Vətənlərini əsarət altında saxlayan totalitar bolşevik rejimi və Stalinə bəslədikləri nifrət hissi idi. Həqiqətən də, həmin dönmənin şərtləri daxilində Almaniya sovet rejimini məğlub etmək gücündə olan yeganə real qüvvə idi. Azərbaycan legionu sıralarında sovet ordusuna qarşı vuruşarkən onlar səmimi olaraq inanırdılar ki, doğma Azərbaycanın bolşevik əsarətindən azad olunacağı günü yaxınlaşdırırlar.

Bu baxımdan almanlarla əməkdaşlığa getmiş Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski və onun həmfikirlərinin vətənpərvərliyini şübhə altına qoymaq ədalətsizlik olardı. Lakin bu heç də onlara haqq vermir ki, M.Ə. Rəsulzadə və nasistlərlə əməkdaşlıqdan imtina etmiş digər Azərbaycan mühacirlərini hərbi əsirlikdə olan soydaşlarını taleyin mərhəmətinə buraxıb getməkdə günahlandırınsınlar. ⁴⁰⁰

Burada xatırlamaq yerinə düşər ki, təkcə M.Ə. Rəsulzadə deyil, 1918-1921-ci illərdə müstəqil Qafqaz respublikalarında iqtidarda olmuş siyasi liderlərin böyük əksəriyyəti almanlar tərəfindən təklif olunan şərtlərlə əməkdaşlıqdan imtina etdilər. Nəticədə, 1943-cü ildən etibarən almanlar tərəfindən təşkil edilən Azərbaycan, Gürcüstan, Şimali Qafqaz və Ermənistan qurumlarına mühacirlərin yeni nəslinin nümayəndələri rəhbərlik etməyə başladılar.

Lakin, Üçüncü Reyxə olan mənfi mansibətlərinə rəğmən, Qafqaz mühacirətinin liderləri milli mücadiləni öz axarına buraxmaq istəməyərək, üçüncü şəxslər vasitəsilə hadisələrin inkişafına təsir göstərməkdə davam edirdilər. Məsələn, M.Ə.

³⁹⁹ Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskinin general L. Biçeraxova məktubu // Ramiz Abutalıbovun şəxsi arxivindən.

⁴⁰⁰ *Cabbar Ertürk*. Kızılırdudan Kafkaz Milli Lejionuna. S. 351.

Rəsulzadə və “Müsavat” partiyası üçün belə bir şəxs Berlinin siyasi dairələrində yaxşı əlaqələrə malik olan H. Münşi idi.

Digər tərəfdən, M.Ə. Rəsulzadənin rəqibləri nədənsə belə bir faktı xatırlamağı unudurlar ki, onların özləri “Müsavat” liderilə almanlar arasında hər hansı bir razılıq əldə olunmasına özləri maneçilik törədirdilər. M.Ə. Rəsulzadə ilə münasibətləri həddən artıq gərgin olan F. Əmircan bu baxımdan xüsusi canfəşanlıq göstərirdi.⁴⁰¹

M.Ə. Rəsulzadənin opponentlərinin belə davranışı onlara Qafqaz ölkələrinin gələcək dövlət aparatında mühüm vəzifələrin vəd olunması ilə izah edilirdi. Bu səbəbdən də, onlar “Müsavat” liderini əvvəlcədən neytrallaşdırmağa və əsas rəqibdən xilas olmağa çalışırdılar. Hərçənd, M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan mühacirətinin köhnə və yeni nəsindən olan rəqiblərinin bu intriqalarının “Adlon” otelindəki danışıqların uğursuzluqla nəticələnməsində heç bir rolu yox idi. Həmin danışıqların uğursuzluğu sovet imperiyasının məhkum xalqlarının öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu inkar edən Üçüncü Reyx siyasətinin mahiyyətindən irəli gəlirdi. Lakin yuxarıda sadalanan faktlar bir daha göstərir ki, almanlarla əməkdaşlıq edən azərbaycanlı mühacirlər, iddia etdiklərinin əksinə olaraq, M.Ə. Rəsulzadənin yardım və məsləhətlərinə ehtiyac duymurdular. Bu səbəbdən də, onlar “Müsavat” liderinin Berlindən getməsini hər vəchlə sürətləndirməyə çalışırdılar.

M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması ilə bağlı XİN və Şərq Nazirliyinin nümayəndələri ilə çətin danışıqlar apardığı bir vaxtda, onun opponentləri almanlardan müxtəlif vəzifələr qopartmaqla məşğul idilər. Məsələn, F.Əmircan legionerlərin “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru, A. Atamalıbəyov SD⁴⁰²-nin himayəsi altında yaradılmış «Qafqaz Zonderştabı»nda Azərbaycan qrupunun rəhbəri oldu. Ə. Fətəli-

⁴⁰¹ Соцков Л. Неизвестный сепаратизм. С. 125.

⁴⁰² SD – Almanyanın II Dünya müharibəsi gedişində işğal etdiyi ərazilərdə fəaliyyət göstərmiş təhlükəsizlik xidmətinin qısaldılmış adı.

bəyli-Düdənginskiyə isə Azərbaycan legionunun yaradılması və idarə olunması həvalə edildi.

Azərbaycan legionunun formalaşmasında fəal şəkildə iştirak edən Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski və onun yoldaşları ümid edirdilər ki, müharibə uzandıqca almanlar istər-istəməz milli komitələrin nümayəndələrinə güzəştə getməyə məcbur olacaqlar və bu da son nəticədə, onlar tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına gətirib çıxaracaq.⁴⁰³

M.Ə. Rəsulzadəyə gəlincə isə, onun almanlardan vəzifə almaq problemi yox idi və bu fakt onun opponentləri tərəfindən də etiraf olunur. Məsələn, Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskinin ən yaxın silahdaşlarından biri olan azərbaycanlı legioner Cabbar Ertürk M.Ə. Rəsulzadəni məhz Azərbaycan Milli Komitəsinin sədri vəzifəsindən imtina etdiyi üçün tənqid edir.⁴⁰⁴

Yeri gəlmişkən, M.Ə. Rəsulzadənin 1942-ci ilin oktyabrında Buxarestə dönüşündən sonra da həmin vəzifə boş qalmışdı, çünki almanlarla əməkdaşlıq edən azərbaycanlılar arasında onun kimi nüfuzlu ikinci şəxs tapmaq mümkünsüz idi. Məhz buna görə də, almanlar M.Ə. Rəsulzadəni əməkdaşlığa cəlb etmək üçün daha bir cəhd göstərdilər. Bu məqsədlə, 1943-cü ilin əvvəlində, almanların II Dünya müharibəsi cəbhələrində, xüsusilə, Stalinqrad döyüşündəki növbəti hərbi uğursuzluqlarından sonra, M.Ə. Rəsulzadə yenidən danışıqları davam etdirmək üçün Berlində dəvət olundu. Lakin, gözlənilmədiyi kimi, həmin cəhd də nəticəsiz qaldı.

Berlinə gələn M.Ə. Rəsulzadə, alman tərəfi ilə əməkdaşlıq qurmaqdan daha çox, Almaniya ərazisindəki azərbaycanlıların, ilk növbədə hərbi əsirlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsilə məşğul olmağa səy göstərirdi. Çünki, o, almanlarla hər hansı bir əməkdaşlığın mümkünlüyünə ümidlərini tamamilə itirmişdi. Almaniya da həmin dövərdə mövcud olan totalitar rejim şəraitində belə Məmməd Əmin bəy Azərbaycanın müstəqilliyi

⁴⁰³ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Политический портрет. С. 421.

⁴⁰⁴ Cabbar Ertürk. Kızılordudan Kafkaz Milli Lejionuna. S. 351-354.

ideyasını təbliğ etmək üçün hər fürsətdən yararlanmağa çalışırdı.

M.Ə. Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə 1943-cü il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasının 25 illiyi münasibətilə Berlinin “Kaiserhof” otelində təntənəli qəbul təşkil edildi. Tədbirdə 150-ə yaxın Azərbaycan təmsilçisi ilə bərabər, Almaniyanın rəsmi dairələrinin və elmi ictimaiyyətinin nümayəndələri də iştirak edirdilər.⁴⁰⁵ Sovet imperiyasının Qafqaz və türk-müsəlman xalqlarını təmsil edən mühacirlər də tədbirə qatılmışdılar. Qəbulun keçirildiyi otelin ziyafət salonu Azərbaycanın çoxsaylı milli bayraqları ilə bəzədilmişdi.

Xəstəliyi səbəbindən M.Ə. Rəsulzadə qəbulda iştirak edə bilmədiyi üçün tədbir iştirakçılarının onun müraciəti oxundu. Həmin müraciətdə göstərilirdi ki, Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyətin yaradılması Azərbaycan türklərinin milli azadlıq mübarizəsinin nəticəsidir. Azərbaycan cümhuriyyətinin bolşeviklər tərəfindən işğalını xatırladan M.Ə. Rəsulzadə, yaxın gələcəkdə Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa edəcəyinə əminliyini ifadə edirdi.⁴⁰⁶

Qəbulda məşhur alman türkoloqu Gerhard fon Yaşke (1894-1983) türklərin tarixi və mədəniyyəti, eləcə də Almaniya-Azərbaycan əlaqələrindən bəhs edən məruzə ilə çıxış etdi.

Heç şübhəsiz ki, Berlinin mərkəzində belə bir tədbir Almaniyanın hakim dairələrinin razılığı olmadan təşkil edilə bilməzdi. Həqiqətən də, M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycanın müstəqilliyinin ildönümünün qeyd olunması ilə bağlı təşəbbüsü XİN və Şərq Nazirliyi tərəfindən dəstəklənmişdi. Almaniyanın iki mühüm dövlət qurumunun belə bir siyasi tədbirin keçirilməsinə hansı səbəbdən razılıq verməsini müəyyənləşdirmək bu gün mümkünsüzdür. Çox güman ki, onlar M.Ə. Rəsulzadəni əməkdaşlığa sövq etmək üçün belə bir tədbirin keçirilməsinə razılıq vermişdilər.

⁴⁰⁵ *Qasımlı M.* Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi. S. 660.

⁴⁰⁶ Yenə orada.

Əgər bu ehtimal doğrudursa, onda etiraf olunmalıdır ki, almanlar məqsədlərinə çatmadılar. Çünki M.Ə. Rəsulzadə yenə də hər fürsətdən yararlanaraq, milli müstəqillik haqqında danışmaqda davam edir və Üçüncü Reyx nümayəndələriylə əməkdaşlığa elə bir maraq göstərmirdi. Sonralar M.Ə. Rəsulzadə bu barədə yazırdı: “1942 və 1943-cü illərdə Almaniyanın Xarici İşlər Nazirliyinin dəvətilə qafqazlı digər siyasi mühacirlərlə birlikdə Berlinə getdiyim zaman... şahid oldum ki, Hitler Almaniyaşının mövqeyi bütün milli məsələlərdə olduğu kimi Qafqaz məsələsinə münasibətdə də mənfidir. Berlindən milli mücadiləmizin əsaslarının tanınmasını gözləmək əbəsdir. Həm “ali irq”in nəzəriyyəçiləri, həm də Polşa, Ukrayna və işğal olunmuş digər məmləkətlərdəki alman praktikləri bu baxımdan ən kiçik ümidə belə yer qoymurdular. Üzərimizə düşən yeganə vəzifə milli haqlarımızı və istiqlal davamızı tanımayan bir hökumətlə birgə fəaliyyətin baş tutmayacağını təsdiq edərək, meydandan çıxmaqdi. Elə də etdik”.⁴⁰⁷

Digər tərəfdən M.Ə. Rəsulzadə görürdü ki, II Dünya müharibəsi cəbhələrində hadisələr, xüsusilə alman qoşunlarının Stalinqrad yaxınlığındakı ağır məğlubiyyətindən sonra, nasistlər üçün son dərəcədə əlverişsiz bir istiqamətdə inkişaf edir və Almaniyanın özünün gələcəyi üçün yaxşı heç nə vəd etmir. Təəccüblü deyil ki, belə bir durumda M.Ə. Rəsulzadə nəinki almanlarla razılığa gəlməyə can atmır, əksinə, onlarla münasibətləri mümkün qədər pozmağa səy edirdi. Onun azərbaycanlı legionerlər qarşısında açıqdan-açığa almanlara meydan oxuyan məşhur çıxışı bunun bariz nümunəsidir. Həmin nitqində Məmməd Əmin bəy legionerləri öz azadlığı uğrunda vuruşan xaqalara qarşı silah işlətməməyə çağırırdı. O, həmçinin bəyan edirdi ki, “hür və azad bir dövlət həyatı yaşamaqda ikən, bir çox xalqların baxımsızlığını əllərindən almış Almaniya, kom-

⁴⁰⁷ *Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi // Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991. S. 103.*

munist işğalı altındakı Azərbaycana heç bir zaman baxımsızlıq verməyəcəkdir”⁴⁰⁸.

Bu çıxış almanların səbr kasasını daşıran sonuncu damla oldu və onların M.Ə. Rəsulzadə ilə bütün təmasları birdəfəlik kəsməsinə gətirib çıxardı. Rəsulzadə isə, şübhəsiz ki, bundan çox şad idi. O, 1943-cü il avqustun 5-də də xüsusi bir memorandum imza ataraq Berlini tərk etdi və Buxarestə döndü. Həmin sənəddə göstərilirdi ki, Almaniya nümayəndələrinin Qafqaz ölkələrinin müstəqilliyini tanımaq istəməməsi səbəbindən o, sonrakı danışıqlardan imtina edir.⁴⁰⁹

Bu hadisə həmçinin alman rəhbərliyinin seçimini də sürətləndirdi və onlar qəti olaraq X. Xasməmmədovun qruplaşması və Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskinin simasında Azərbaycan mühacirətinin yeni nəslinin nümayəndələri ilə işbirliyi qurmaq qərarına gəldilər. Sonuncu çox tezliklə ön mövqelərə çıxaraq, 1943-cü ilin noyabrında Azərbaycan legionunun komandanı təyin edildi.

Doğrudur, 1943-cü ilin sonunda almanlar M.Ə. Rəsulzadə ilə razılıq əldə etmək üçün son cəhd etdilər. Həmin vaxt yeni hərbi uğursuzluqlar səbəbindən Vermaxt ilə SS⁴¹⁰ rəhbərliyi arasında ciddi fikir ayrılıqları yaranmışdı. Bu zəmində SS nümayəndələri mülki məmurları M.Ə. Rəsulzadəyə qarşı diqqətsizlikdə ittiham etməyə başlamışdılar. Buna görə də, alman tərəfinin “böyük dövlət xadimi” hesab etdiyi M.Ə. Rəsulzadə danışıqlar üçün yenidən Berlinə dəvət olundu. Ancaq o, bu dəvəti rədd etdi.⁴¹¹

Hərçənd, alman tərəfinin təklifini rədd etməsi M.Ə. Rəsulzadəyə yaxşı heç nə vəd etmirdi. Baxmayaraq ki, formal olaraq o, Almaniyanın hüdüdlərindən kənarda, Rumıniya paytaxtında yaşayırdı. Belə bir çətin durumda Türkiyənin Rumıniyadakı o

⁴⁰⁸ Kafkasya. 1952. № 9. S. 28.

⁴⁰⁹ *Qasımlı M.* Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi. S. 661.

⁴¹⁰ SS (alm. Schutzstaffel – “mühafizə dəstədi”) – 1933-1945-ci illərdə Almaniya nasional-sosialist partiyasının hərbişdirilmiş dəstələrinin qısaldılmış adı.

⁴¹¹ *Qasımlı M.* Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi. S. 665.

zamankı səfiri Həmdullah Sübhi Tanrıövər M.Ə. Rəsulzadəyə kömək əlini uzatmış oldu. Onlar hələ 1911-1913-ci illərdə İstanbulda “Türk dərneyi”ndə birgə fəaliyyət dövründən tanış idilər. M.Ə. Rəsulzadə Buxarestdə Türkiyə səfirliyinin tam himayəsi altında 1944-cü ilin yayına, yəni sovet qoşunları tərəfindən Rumıniya paytaxtının ələ keçirilməsinə kimi yaşadı.⁴¹²

Əlbəttə ki, M.Ə. Rəsulzadənin Almaniya hüdüdlərini tərk etməsi heç də onun aktiv siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşması anlamına gəlmirdi. II Dünya müharibəsinin başa çatmasından sonrakı çətin durumda, özlərinin hər an sovetlərə təhvil verilmək təhlükəsilə üzləşmələrinə baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşları azərbaycanlı hərbi əsirlərin heç olmasa bir hissəsini xilas etmək üçün əllərindən gələn hər şeyi etdilər. Məhz onların köməyi və birbaşa iştirakı ilə minə yaxın azərbaycanlı əsir Avropanın müxtəlif ölkələrində, eləcə də Türkiyə və Misirdə yerləşdirildi. Bununla da onlar sovet düşərgələrində məhv olmaq təhlükəsindən xilas edildilər.

1947-ci ildə “soyuq müharibə”nin başlanması və sovet-Türkiyə münasibətlərinin kəskinləşməsi rəsmi Ankaranın azərbaycanlı mühacirlərə olan münasibətinin mülayimləşməsinə gətirib çıxardı. Bu isə M.Ə. Rəsulzadənin nəhayət ki, Türkiyəyə geri dönməsinə imkan verdi. Türkiyə hökuməti 1947-ci ilin sentyabrında bu məsələ ilə bağlı müsbət qərar verdi və elə həmin ilin sonunda M.Ə. Rəsulzadə 17 illik ayrılıqdan sonra yenidən Türkiyəyə qayıtdı. Müharibədən sonrakı ilk illər bütün mühacirət üçün çox çətin bir dönəm idi. Belə ki, müharibədən qalib çıxmış sovet rejimi öz qüdrətinin zirvə nöqtəsində idi. Belə bir durumda Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası perspektivi çoxlarına sadəcə xülya kimi görünürdü. Bütün bunlar Azərbaycan mühacirətinin bir hissəsində ümitsizlik və ruh düşkünlüyünün yaranmasına gətirib çıxarırdı. Bu səbəbdən də, həmin dövərdə M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşları qarşı-

⁴¹² *Özcan Ö.* Mehmet Emin Resulzadenin bilinmeyen yazıları // *Türk Yurdu*. 2010. № 276. S. 73.

sında duran prioritet vəzifə Azərbaycan davasının tənənəsinin labüdlüyünə mühacirləri inandırmaq idi.

Durumu ağırlaşdıran daha bir məqam isə ondan ibarət idi ki, 50-ci illərin başlanğıcında bəzi nüfuzlu Qərb dairələri SSRİ-nin nüvə silahına malik olmasını nəzərə alaraq, hətta kommunist rejiminin devrilməsindən sonra da bu ölkənin bütövlüyünün saxlanması mövqeyində dururdular. Həmin dairələr SSRİ-nin qeyri-rus xalqlarının öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun tanınması və sovet imperiyasının xarabalıqları üzərində müstəqil milli dövlətlərin yaradılması ideyası əleyhinə çıxış edirdilər. "Vahid və bölünməz Rusiya" mövqeyində duran A. Kerenski və onun həmfikirləri yaranmış imkandan istifadə edərək, qeyri-rus mühacirətinin bəzi nümayəndələrini öz tərəflərinə çəkə bildilər. Nəticədə, onların 1951-ci ilin noyabrında Qərbi Almanyanın Visbaden şəhərində təşkil etdikləri mühacir təşkilatlarının konfransında rüsvayçı bir sənəd qəbul olundu. "Visbaden bəyannaməsi" adlanan bu sənəd faktiki olaraq Rusiya imperiyasının 1914-cü il sərhədləri daxilində bərpasını nəzərdə tuturdu. "Visbaden bəyannaməsi" yalnız Polşa və Baltik ölkələri xalqlarının öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu tanıyırdı. SSRİ-nin digər məhkum xalqlarının müstəqillik əldə etmək istəyini isə həmin sənəd birmənalı şəkildə rədd edirdi.⁴¹³

Təbii ki, M.Ə. Rəsulzadə və Qafqaz mühacirətinin digər liderləri bu sənədə kəskin etirazlarını bildirdilər. Onlar istiqlalçılıq mövqeyində duran Qafqaz siyasi mühacirətinin vahid koalisiyasını yaratmaq məqsədilə 1952-ci il dekabrın 11-dən 16-na kimi Münhendə Ümumqafqaz konfransının keçirilməsinə nail oldular. Həmin təbirdə azərbaycanlı mühacirləri Azərbaycan Milli Mərkəzi (rəhbəri – M.Ə. Rəsulzadə), gürcüləri – Milli-Siyasi Mərkəz (rəhbəri – R. Qabaşvili), Şimali Qafqazı isə - Milli Komitə (rəhbəri – Ə. Maqoma) təmsil edirdi. Maraqlıdır ki, bütün bu təşkilatlar öz fəaliyyətlərində

⁴¹³ Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. Политический портрет. С. 435.

Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması haqqında 1934-cü il paktının müddəalarını rəhbər tuturdular.

Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, Münhen konfransının gündəliyindəki əsas məsələ bolşeviklər tərəfindən işğal olunmuş Qafqaz cümhuriyyətlərinin müstəqilliyinin bərpası uğrunda birgə fəaliyyət proqramının müzakirəsi idi. Konfransda çıxış edən M.Ə. Rəsulzadə xüsusi olaraq vurğuladı ki, Qafqaz mühacirəti hal-hazırda iki cəbhədə - “bolşeviklərin kommunist doktrinası və rus mühacir təşkilatlarının simasında rus imperalizminə qarşı” mübarizə aparır. Öz müqəddəratını təyin etmə hüququna toxunan M.Ə. Rəsulzadə açıq şəkildə bildirdi ki, həmin təbii haqqın gerçəkləşməsi zamanı Qafqaz xalqları A. Kerenski və onun ətrafı ilə məsləhətləşmək niyyətində deyillər. O, cənab kerenskilərə və onun himayədarlarına xatırlatdı ki, Qafqaz xalqları bu məsələni hələ 1918-ci ildə birdəfəlik həll ediblər və o zaman yaradılan müstəqil Qafqaz cümhuriyyətləri dünya birliyi tərəfindən tanınıb. “Bu əsasdan vaz keçmək və ya onu yeni bir qərara tabe tutmaqla şübhə altına almaq hüququna malik deyilik. Tarixin çarxı geri dönməz!”, - deyə M.Ə. Rəsulzadə çıxışını yekunlaşdırdı.⁴¹⁴

Konfransın sonunda onun iştirakçıları Qafqaz İstiqlal Komitəsini formalaşdıraraq, bu quruma region xalqlarının milli hərəkatlarını xaricdə təmsil etmək səlahiyyəti verildər. Bolşeviklərə qarşı mübarizəni gücləndirmək məqsədilə həmin komitəyə Şərqi Avropa, Ukrayna, Türkünstan və digər məhkum xalqların milli mühacir təşkilatları ilə əməkdaşlığı intensivləşdirmək tapşırığı verildi.⁴¹⁵

Sovet rejiminə qarşı mübarizədə SSRİ-dən olan siyasi mühacirətin “vahid və bölünməz Rusiya” ideyası əsasında birləşməsinin mümkünsüzlüyü faktını dərk edən Qərb dairələri mühacir təşkilatlarına münasibətdə yeritdikləri siyasi xəttə ciddi dəyişikliklər etməli oldular və tədricən qeyri-rus təşkilatları ilə

⁴¹⁴ Azərbaycan, 1991. № 282. S. 125.

⁴¹⁵ *İbrahimli X.* Azərbaycan siyasi mühacirəti. S. 210-211.

əməkdaşlığı gücləndirməyə başladılar. 50-ci illərin ortalarına yaxın isə SSRİ-nin xarabalıqları üzərində müstəqil milli dövlətlərin yaradılmasını nəzərdə tutan siyasi xətt tam qələbə çaldı.⁴¹⁶

Azərbaycan mühacirətinin fəaliyyəti üçün daha əlverişli şərait yaradan bu müsbət dəyişiklərə baxmayaraq, M.Ə. Rəsulzadə heç vaxt əldə olunmuş nailiyyətlərlə kifayətlənmirdi. Eyni zamanda, özünə arxayınçılıq hissi də onun xarakterinə yad idi. Halbuki, mühacirətin bir hissəsi emosiyalara uyaraq, 1953-cü ilin martında ölümünü sovet imperiyasının tezliklə məhvinin əlaməti kimi qəbul edirdi.

Lakin M.Ə. Rəsulzadə mühacirətin həmin dairələrinin hədsiz nikbinliyini bölüşmürdü. M.Ə. Rəsulzadə gözəl anlayırdı ki, “bütün zamanların və xalqların ən böyük diktatorunun” ölmü avtomatik olaraq sovet sisteminin süqutuna gətirib çıxarmayacaq, çünki bu rejim hələ çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Bu baxımdan da, Stalinin ölümü hələ onun yaratdığı sistemin məhvi demək deyildi və Azərbaycan siyasi mühacirətinin çox ağır şəraitdə apardığı istiqlal mücadiləsinin gedişinə həlledici təsir göstərə bilməzdi. Bunları nəzərə alan M.Ə. Rəsulzadə, öz mücadilə yoldaşlarını əsassız eyforiyadan çəkindirir, onları Azərbaycan idealının qələbəsi uğrunda uzun və ağır mübarizəyə hazır olmağa çağırırdı.

Lakin bu yoldakı bütün çətinlikləri dərk etməklə bərabər, M.Ə. Rəsulzadə Azərbaycan davasının uğurlu sonluqla bitəcəyinə zərrə qədər də şübhə etmirdi. O, 1955-ci il martın 6-da Ankarada gözlərini əbədi olaraq yuman ana kimi Azərbaycan mühacirlərinin gənc nəslini də məhz bu cür nikbin ruhda tərbiyə etməyə çalışırdı.

⁴¹⁶ Пять лет Института по изучению истории и культуры СССР (1950–1955). Мюнхен, 1955. С. 3

SON SÖZ ƏVƏZİ

2019-cu ilin yanvarında yalnız çağdaş Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının çoxəsrlik tarixinin ən böyük simalarından biri olan M.Ə. Rəsulzadənin anadan olmasının 135 ili tamam olur. Heç şübhəsiz ki, milli tariximizin zirvə nöqtəsi olan 1918-ci ilin 28 May – Azərbaycan milli dövlətçiliyinin doğum günü birbaşa bu dahi şəxsiyyətin adı ilə bağlıdır.

M.Ə. Rəsulzadə və digər Cümhuriyyət liderlərinin tarixi xidməti ondan ibarətdir ki, onlar bütün müsəlman Şərqiində ilk dəfə olaraq milli dövlətçiliyin Avropa modelini gerçəkləşdirməyə cəhd göstərdilər. Məlumdur ki, Avropanın əksər xalqları tarixi inkişafın həmin mərhələsini hələ XIX əsrdə keçmişdilər, Şərqiədə isə bu yolla ilk dəfə addımlamaq şərəfi M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşlarına nəsisib oldu.

Bu anlamda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi - M.Ə. Rəsulzadə müasir Türkiyənin qurucusu olan Atatürkü bir neçə il qabaqlamış oldu. Belə ki, Atatürkün XX əsrin 20-ci illərinin ortalarında Türkiyə Cümhuriyyətini yaradarkən əldə rəhbər tutduğu milli dövlətçilik ideyaları M.Ə. Rəsulzadə və silahdaşları tərəfindən Azərbaycanda hələ 1918-1920-ci illərdə həyata keçirilmişdi. Həm də, Türkiyədə milli dövlət quruculuğu gedişində əsasən avtoritar metodlara üstünlük verən Atatürkdən fərqli olaraq, Azərbaycan liderləri demokratik dəyərlərə arxalanırdılar. Bu baxımdan, M.Ə. Rəsulzadə və onun silahdaşlarını müəyyən mənada hətta Atatürkün müəllimi də hesab etmək olar.

Doğrudur, Atatürkdən fərqli olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin liderləri regiondakı əlverişsiz geosiyasi vəziyyət ucbatından həmin planlarını və niyyətlərini tam şəkildə gerçəkləşdirə bilmədilər. Və İlk Azərbaycan Cümhuriyyəti 1920-ci ilin aprelində rus-bolşevik işğalı nəticəsində süqut etdi.

Bundan sonra M.Ə. Rəsulzadə ölkənin hüdudlarını tərk etmək məcburiyyətində qalsa da, mühacirət həyatının bütün

çətinlik və məhrumiyyətlərinə rəğmən, qürbətdə də Vətənin itirilmiş müstəqilliyinin bərpası uğrunda aramsız və fədakar mücadiləsini davam etdirdi. Abdulla Taymasın söylədiyi kimi, M.Ə. Rəsulzadə həmin mücadiləyə “hər şeyini, ailəsini, rahatlığını, sağlamlığını və nəhayət, həyatını fəda etdi”.

Həyatı boyu verdiyi sayısız-hesabsız qurbanların “mükafat”ı isə doğma xalqının laqeydliyi və biganəliyi oldu. Bu baxımdan, kiçicik “təsəllimiz” yalnız bu ola bilər ki, həyatlarını Vətənin xoşbəxtlik və rifahı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş Azərbaycan türklərinin onsuz da azsaylı nümayəndələrinin - Mizə Cəlildən tutmuş Məhəmməd Hadiyə və Əli bəy Hüseynzadədən Əhməd bəy Ağaoğlunadək istisnasız olaraq hamısı oxşar taleyi yaşamışlar. Əks halda, Mirzə Cəlil ömrünün sonunda evini isitmək üçün sobada əlyazmalarını yandırmalı olmazdı, yaxud Mirzə Ələkbər Sabirin "Hophopnamə"si ilk dəfə şairin ölümündən sonra, həm də xeyli dərəcədə erməni ianələri hesabına işıq üzü görməzdi.

Əks halda, 1947-ci ildə yenidən Türkiyəyə dönməyə M.Ə. Rəsulzadə ömrünün sonuna kimi təmirsiz, siçovulların qaçıdığı yarımzirzəmidə yaşamazdı. Türkiyədə yaşayan çoxsaylı imkanlı azərbaycanlılardan və bu ölkənin hökumətindən heç kəs təkcə Azərbaycan deyil, bütün türk dünyası qarşısında əvəzsiz xidmətləri olan M.Ə. Rəsulzadənin məişət şəraitini azca da olsa yaxşılaşdırmaq üçün demək olar ki, heç nə etmədilər.

Çoxlarına xoş gəlməsə də, bu tarixi faktları nə gizlətmək, nə inkar etmək, nə də zamanın ayağına yazmaq olmaz. Ən əsası isə, bütün bunlara görə məsuliyyəti Azərbaycan ərazisində son yüz ildə mövcud olmuş ayrı-ayrı siyasi rejimlər və onların rəhbərləri deyil, millət olaraq biz hamımız daşıyıyıq. Hərçənd, biz millətikmi? Millət zirvəsinə ucala bilmişikmi? Cavabı olmayan bu sualların sayını sonsuzluğa qədər uzatmaq olar...

Sonucda məşhur rus tarixçisi V. Klyuçevskinin bir kələmını xatırlamaq istərdik. V. Klyuçevski Rusiyanı nəzərdə

tutaraq yazırdı: “Bu ölkə tək-tük dahilərdən və milyonlarla heç nəyə yaramayan insanlardan ibarətdir”. Düşünürük ki, bu sözləri tam əsasla Azərbaycan və azərbaycanlılara da aid etmək olar. Hər halda, yalnız M.Ə. Rəsulzadə və beş-altı nəfər onun kimi dahi şəxsiyyətin sayəsində Azərbaycan türkləri bu gün müstəqil dövlətə sahibdirlər.

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

Abutalıbov Ramiz – 7-9, 53, 56, 107.

Ağaoğlu Əhməd bəy – 186.

Ağasibəyli Səlim bəy – 78, 102.

Ağayev Həsən bəy – 6.

Axundov Ruhulla – 35.

Axundzadə Məmməd Sadıq – 22, 78.

Akçura Yusuf – 90.

Akpınar Yavuz – 9, 75.

Atamalibəyov Abbas - 108, 136, 152, 174, 176.

Atatürk – 145-147, 166, 185.

Avalışvili Z. – 120, 121.

Azərtəkin Əli – 53, 103, 123, 127, 165.

Baçkovski V. – 150.

Bammat (Bammatov) Heydər – 56, 60, 117-118, 120-122, 136-141, 144, 149.

Bartold V. – 17.

Biçeraxov L. – 152, 153.

Bigiyev Musa – 17.

Birğen Muhiddin – 141-143.

Bünyadzadə D. – 35.

Cabagiyev (Cabagi) Vassan Girey – 49.

Cəfəroğlu Əhməd – 101, 103, 123, 127, 136.

Cəfərova T. – 15.

Çanukvadze P. – 56.

Çaplin N. – 84.

Çermoyev Ə. – 55, 56.

Çəmənzəminli Yusif Vəzir (Vəzirov Yusif) – 21.

Çxenkeli A. – 55, 80, 107, 111.

Çiçerin G.V. – 74.

Çokay (Çokayev) Mustafa – 67, 153-155, 156.

Çulik İ. – 107, 111.

Dombrovski V. – 114.

Dubiç K. – 143.

Eliava Ş. – 83, 84.

Erden A. – 167.

Erkilet H. – 167.

Ert Adolf – 160.

Ertürk Cabbar – 166, 177.

Əhməd Dilqəm – 9.

Əkbər İsmayıl – 120.

Əmioğlu Heydər xan – 15.

Əmir Əli Heydər – 72.

Əmircan (Dəryal) Fuad – 119, 131, 144, 169, 174, 176.

Əmircanov (Əmircan) Əbdül Əli bəy – 54, 134, 135-136.

Ənvər paşa – 13, 14.

Əsədullayev Mirzə - 19.

Fətəlibəyli-Düdənginski Ə. – 174, 175, 177, 180.

Gikalo N. – 84.

Hacaloğlu Y. – 19, 87, 90, 91.

Hacıbəyli Ceyhun bəy – 18, 21-23, 38-42, 56, 59-60, 64, 120.

Hacızadə Mirzə - 134, 135.

Hadi Məhəmməd – 186.

Hüseynov Mirzə Davud – 35.

Hüseynzadə Əli bəy – 186.

Xaraşkeviç E. – 114, 115.

Xasməmmədov Xəlil bəy – 22, 54, 72, 78-80, 92, 96, 98-104, 118, 123, 131, 134, 169, 174, 186.

Xəlil paşa – 142.
Xondkaryan A. – 68, 70.
Xoyski Fətəli xan – 6.
Xurşilov (Xurş) M. – 67.
Xülusi (Quliyev) Məmməd Sadıq – 88, 124.

İbrahimli X. – 106, 107, 183.
İmanov V. – 115.
İshaki (İshaqov) Ayaz – 67, 150.
İsrafilov M. – 127.
İshaqov S. – 7.

Jordaniya Noy – 67, 69, 107, 108, 111, 119.

Kantemir Əli xan – 119, 120, 144.
Karaca A. – 95, 96.
Karumidze Ş. – 149.
Kazımsadə Abbasqulu – 53, 103, 123.
Kazımsadə X. – 165.
Kengerli M.A. – 119, 120.
Kerenski A. – 70, 182.
Kırımal Edige – 172.
Klyuçevski V. – 186.
Knoll R. – 48, 49.
Kraeliç – 34.

Qabaşvili R. – 182.
Qafari (Qafarlı) Həsənbala – 165.
Qarayev Əliheydər – 35.
Qasımlı M. – 85, 131, 166, 173, 174, 178, 180.
Qənizadə K. – 165.
Quliyev Mustafa – 35.
Quliyev V. – 8, 23.
Quluzadə A. – 123.
Qvazava G. – 67.

Maqoma Ə. – 182.
Maqsudi Sədri – 17.
Mamulia G. – 7, 8, 18, 53, 56, 107, 150, 157, 167.
Marr N. – 17.
Mdivani Simon – 54, 75, 76-77.
Mehdiyev Miryaqub – 8, 54, 65, 67, 99, 108, 110, 124, 132-136, 152, 154-155, 162. 170.
Mende Gerhard – 171, 172.
Məhərrəmov Məmməd – 108, 116, 152.
Məlikova Hənifə xanım – 64.
Məmmədquluzadə Mirzə Cəlil – 186.
Məmmədov Şaiq – 9.
Məmmədzadə Əbdülvahab – 124.
Məmmədzadə Mirzə Bala – 8, 34, 36, 53, 74, 103, 127, 161.
Mikayılzadə Kərbəlayi Vəli – 124.
Mühlen Patrik – 66, 117, 119, 169, 171, 173.
Münşi Hilal – 103, 123, 127, 134, 176.

Nərimanov N. – 14, 15.
Nuru Paşa – 169.

Odər Kərim – 123.
Orconikidze S. – 36, 37.
Oruclu M. – 67.

Özcan Ömər – 9, 181.

Pankratov V. – 11.
Papen F. – 163, 164, 165-166.
Pilsudski Y. – 48, 51-52, 58, 59, 149.

Ramişvili Noy – 53, 55-56, 77.
Refat paşa – 20.
Rəfiyev Musa bəy – 45.

Rəsulzadə Hacı Ələkbər – 42.
Rəsulzadə Məmməd Əli – 87, 101, 103, 123.
Rəsulzadə Məmməd Əmin – 6, 7, 8, 10-24, 25-42, 44-55, 57-82, 84, 85, 90-99, 101-105, 107-129, 131, 132, 134, 136-141, 145-148, 150-153, 155-157, 160-164, 166, 167, 169-170, 172, 173, 175-183, 184, 185, 186-187.
Rozenberq Alfred – 163.
Rüstəmbəyli Şəfi bəy – 54, 72, 78-80, 92, 96, 98-103, 116, 123, 131.
Sabir Mirzə Ələkbər – 186.
Sadıqov Mirəli bəy – 99, 100.
Səidəhməd D. – 67.
Sikorski – 161.
Smal-Stotski R. – 67.
Stalin İ. – 11, 12, 14-17, 24-26, 35, 40, 175.
Sultan-Qaliev M. – 14.
Sultanov Ağa – 95.
Sultanov Xosrov bəy – 28, 29, 47-50, 53-57, 61, 65, 70, 72, 80, 89, 92, 96, 118, 131, 134, 162.
Sunş (Sunjev) M.G. – 107, 108, 111.

Şakman (Şakmanov) T. – 67, 107, 111.
Şamil S. – 53, 67, 153.
Şetsel T. – 52, 66, 76.
Şeyxülislamov Əkbər ağa – 45, 54, 65, 115-116, 120.
Şeyxzamanlı Nağı bəy – 99, 120, 131.
Şimşir S. – 22, 23, 44, 54, 121, 174.
Şuləburq F. – 168, 169.
Şulqin A. – 67.
Şükrü Əli – 81.

Tahirzadə Ədalət – 9.
Tanrıövr Həmdullah Sübhi – 90, 91, 181.
Targalski G. – 52.
Taymas Abdulla – 17, 18, 187.

Торçубашы Әли Мәрдан бәй – 6,7, 19-21, 26-27, 45-47, 49-51, 54-57, 60-65, 71, 73, 89, 107, 108, 112-114, 115, 116.
Торçубашы Әли Әкбәр – 108, 114, 115.

Үмбүлбану (М.Ә. Рәsulзадәнин һәйәт yoldaşı) – 40.

Ваçнадзе David – 49.

Validi Әһмәд Zәki – 112.

Vәkilli (Vәkilov) Mustafa бәй – 54, 60, 99, 103, 110, 123-124, 132-134, 136, 152, 154, 162, 170.

Yaқublu N. – 44.

Yaşke Gerhard – 147, 148, 178.

Yusifbәyov Nәsib бәй – 6.

Zarevand (Zaven vә Vartui Nalbandyanlar) – 68.

Zeynalov Q. – 127.

Абуталыбов Р. – 20, 105-106, 159, 163, 168, 173.

Авалишвили З. – 122.

Азертекин Али – 141, 142.

Аркомед С.Т. – 36.

Аскеров-Кенгерлинский А. – 10, 11.

Ахундов Р. – 35.

Буниатзаде Д. – 35.

Былинин В. – 160.

Гаджибейли Дж. – 60.

Гулиев В. – 24.

Гусейнов М.Д. – 35.

Гусейнов Р. – 36.

Джафарова Т. – 16.

Зареванд – 68.
Зданович А. – 160.

Исхаков С.М. – 57.

Караев А.Г. – 35.
Корнат М. – 66.
Коротаев В. – 160.
Кулиев М. – 35.

Мамулия Г. – 19, 52, 7, 60, 75, 84, 87-88, 90, 105, 129, 144,
150, 156-157, 163, 167, 168.

Раевский А. – 36.
Расулзаде Мамед Эмин – 7, 18, 21, 23, 26, 28, 45-51, 53, 56,
59, 68, 71, 73, 77, 80, 83, 85, 86, 115, 123-124, 136, 138-139,
145, 147, 152, 162, 182.
Ратгаузер Я. – 36.

Сафарова А. – 61, 62.
Сеф С. – 36.
Соцков Л. – 66, 67, 81-82, 97, 104, 111-112, 170, 176.
Ставровский А. – 36.
Стеклов А. – 36.

Тагирджанова А. – 112.
Топчибаши А.М. – 7, 8, 27, 45-47, 51, 53, 57, 60, 63, 65, 71,
73.

BİBLİOQRAFIYA

Azərbaycan və Anadolu türkcəsində

- Akpınar Y. Yeni Kafkasya`ya Umumi Bir Bakış // Yeni Kafkasya. 1923-1924. 1. Yıl. İstanbul, 2018.*
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı, 2004.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild. Bakı, 2005.
- Cabbar Ertürk. Kızıldurdan Kafkaz Milli Lejionuna. Bir türkün İkinci Dünya Harbi Hatıraları. İstanbul, 2005.*
- Çamənzəminli Y.V. Xarici siyasətimiz. Bakı, 1993.*
- Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2007.*
- Əlizadə M. M.Ə. Rəsulzadənin vəfatı, dəfni və hüzn günləri // Qurtuluş. 1992. № 1.*
- Gerhard von Mende. Der nationale Kampf der Russlandtürken: Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sowjetunion. Berlin, 1936.*
- Hacaloğlu Y. Resulzadə'den Tanrıöver'e mektuplar // Türk dünyası araştırmaları. 1997. Sayı: 109.*
- Haşımova A. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühacirəti. Bakı, 1992.*
- Həsənli C. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı, 2012.*
- Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, 1993.*
- Hüseynzadə Ə. Azərbaycanda düşüdüklərim // Hüseynov Ş. Milli haqq və ədalət axtarışında. Bakı, 2004.*
- Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı, 1997.*
- İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991). Bakı, 1996.*
- İmanov V. Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934). Lider bir aydın və bağımsız Azərbaycan Cumhuriyyətinin təmsili. İstanbul, 2003.*
- Karaca A. Azərbaycanın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış. Ankara, 1982.*
- Kengerli M.A. Dudanginski'nin «Hesabına» Dair // Kafkasya. 1952. № 9.*
- Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, 2011.*

- Qasımlı M.* Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi. 1920-1945. İstanbul, 2006.
- Özcan Ö.* Mehmet Emin Resulzadenin bilinmeyen yazıları // Türk Yurdu. 2010. № 276.
- Mamulia G., Abutalıbov R.* Odlar Yurdu. Azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə. Azərbaycan mühacirətinin siyasi tarixi (1920-1945). Bakı, 2005.
- Mehdizadə M.Y.* Qafqazın problemləri. Bakı, 1996.
- Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Ankara – 1955. Bakı, 2013.
- Məmmədzadə M.B.* Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992.
- Milli Azərbaycan «Müsavət» Halk Firkasının Yeni Program Esasları. Varşava, 1936.
- Mühacirət irsimizdən: Məhəmmədəmin Rəsulzadənin otuz məktubu / Tərtib edən, ön sözün, qeyd və şərhlərin müəllifi: Fərhad Cabbarov. Bakı, 2018.
- Oruçlu M.* Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992). Bakı, 2001.
- Patrik von Zur Mühlen.* Camalıhaç ile Kızılyıldız Arasında. İkinci Dünya Harbi'nde Sovyet Doğu Halkları. Ankara, 1984.
- Resulzadə M.E.* Yeni Kafkasya Yazıları (1923-1927). Ankara, 2017.
- Resulzadə M.E.* Şefibeycilik. Varşava, 1934.
- Rəsulzadə M.Ə.* Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
- Rəsulzadə M.Ə.* Azərbaycan davası. Bakı, 1998.
- Rəsulzadə M.Ə.* Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər (1918-1919) / Toplayanı, ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirəni, ön sözün müəllifi, lüğətin tərtibçisi: Ş. Hüseynov. Bakı, 2013.
- Rəsulzadə M.Ə.* Əsərləri. I cild. 1903-1909. / Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Ş. Hüseynov. Bakı, 1992.
- Rəsulzadə M.Ə.* Əsərləri. II cild. 1909-1914. / Toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi Ş. Hüseynov. Bakı, 2001.
- Rəsulzadə M.Ə.* Əsərləri. III cild. 1915-1916. / Toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi Ş. Hüseynov. Bakı, 2012.
- Rəsulzadə M.Ə.* Əsərləri. IV cild. 1917 – aprel 1918. / Toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi Ş. Hüseynov. Bakı, 2013.

- Rəsulzadə M.Ə.* Əsərləri. V cild. 1918 – aprel 1920. / Toplayanı, ərəb əlifbasından latin əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi Ş. Hüseynov. Bakı, 2014.
- Rəsulzadə M.Ə.* Əsərləri (Mühacirət dövrü: Türkiyə, 1922-1929). I cild. / Toplayanı, ön söz və izahların müəllifi N. Yaqublu. Bakı, 2016.
- Rəsulzadə M.Ə.* Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991.
- Rəsulzadə M.Ə.* İstiqlal məfkurəsi və gənclik // Azadlıq. 1990. 31 dekabr.
- Rəsulzadə M.Ə.* Məktublar. Şəfibəyçilik / Tərtibçi, ön sözün və izahların müəllifi A. Balayev. Bakı, 2017.
- Rəsulzadə M.Ə.* Milli birlik. Bakı, 2009.
- Rəsulzadə M.Ə.* Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyaların tənqidi. Bakı, 1997.
- Rəsulzadə M.Ə.* Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı, 1991.
- Rəsulzadə M.Ə.* Panturanizm. Qafqaz sorunu. Bakı, 2012.
- Rüstəmbeyli Ş. M.E.* Rəsulzadənin feci sükutu. İstanbul, 1935.
- Rüstəmbeyli Ş.* Yıkılan putlar. İstanbul, 1934.
- Şeyxəmanlı N.* Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, 1997.
- Şimşir S.* Azərbaycanın İstiklal Mücadelesi. İstanbul, 2006.
- Targalski G.* Les plans polonais concernant l'eclatement de l'URSS, le mouvement «Promethee» et le Caucase. // Bulletin de l'Observatoire de l'Asie centrale et du Caucase, Paris, 1997. n° 3.
- Yaqublu N.* Müsavat partiyasının tarixi. Bakı, 1997.
- Yaqublu N.* Azərbaycan-Polşa əlaqələrində M.Ə. Rəsulzadənin rolu. Bakı, 2007.
- Yaqublu N. M.Ə.* Rəsulzadə Ensiklopediyası. Bakı, 2013.
- Yeni Kafkasya. 1923-1927 / Neşre hazırlayanlar: Y. Akpınar, S. Türkyılmaz, Y.Özkaya. İstanbul, 2018.

Rus dilində

- Абутальбов Р.* Годы и встречи в Париже. М., 2006.
- Абутальбов Р.* Мамед Эмин Расулзаде и Кавказская Конфедерация. М., 2011.
- Абутальбов Р.* Свои среди чужих, чужие среди своих. М., 2007.

- Авалишвили З.* Еще о «сумерках богов» на Ближнем Востоке // Кавказ. 1936. №1 (25).
- Азертекин Али.* Турецкий деятель об Азербайджане // *Şimali Kafkasya – Северный Кавказ.* 1937. № 42-43.
- Аскеров-Кенгерлинский А.* Трагедия Азербайджана // Хазар. 1990. № 3.
- Балаев А.* Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку, 1998.
- Балаев А.* Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Политический портрет. Баку, 2018.
- Баммат Г.* Кавказ и русская революция. Махачкала, 2000.
- Былинин В., Зданович А., Коротаев В.* Организация «Прометей» и «прометейское» движение в планах польской разведки по развалу России-СССР // Труды Общества по изучению истории отечественных спецслужб. М., 2007. Т. III.
- Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». Сборник статей за период существования журнала 1934-1939 гг. Махачкала-Париж, 2010.
- Джафарова Т.* Дом в Москве, в котором жил М.Э. Расулзаде // <https://ann.az/ru/dom-v-moskve-v-kotorom-zhil-mamed-emin-rasulzade-foto/>
- Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов / Сост., предисл. и примеч. С.М. Исхаков. М., 2012.
- Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше (30-е годы XX века) / Сост., предисл. и прим. В. Гулиев. Торун, 2010.
- Марек Корнат.* У истоков советологических и востоковедческих исследований в Польше (1919– 1939). Основные исследовательские центры // «Европа». (Журнал польского Института международных дел). 2002. Т. 2. № 4 (5).
- Милюков П.Н.* Национальный вопрос. Происхождение национальностей и национального вопроса в России. Берлин, 1925.
- Мир Якуб.* Международное положение и национальная проблема в СССР. Париж, 1934.
- Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 1. Кн. 1 (ноябрь 1938 г. - декабрь 1940 г.). М., 1995.

- Попов А.В.* Мюнхенский институт по изучению истории и культуры СССР и вторая волна эмиграции // *Новый исторический вестник*. 2004. № 1.
- Расулзаде М.Э.* К кончине Кемалья Ататюрка // *Şimali Kafkasya - Северный Кавказ*. 1938. № 55-56.
- Расулзаде М.Э.* Национальное движение в Азербайджане // *Вопросы истории*. 2002. № 2.
- Расулзаде М.Э.* О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой. Оксфорд, 1985.
- Расулзаде М.Э.* Сборник произведений и писем / Сост., предисл. и прим. С. Исаков. М., 2010.
- Расулзаде М.Э.* Юзеф Пилсудский // *Şimali Kafkasya – Северный Кавказ*. 1935. № 13.
- Сафарова А.* Идея Кавказской конфедерации в эмигрантский период политической деятельности А.М. Топчибашева // *Известия Национальной Академии Наук Азербайджана. Серия истории, философии и права*. 2001. № 3.
- Секреты польской разведки. Сборник документов (1935-1945)*. М., 2009.
- Соцков Л.* Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки. М., 2003.
- Тагирджанова А.Н.* Осколки восточной мозаики. А.М. Топчибашев: «Ex oriente lux» – «Солнце восходит на востоке» // *Наследие петербургской университетской культуры в русском зарубежье*. СПб., 2012.
- Топчибаши А.М.*: документы из личных архивов. 1903-1934 гг. / Сост., предисл. и прим. С.М. Исаков. М., 2012.
- Топчибаши А.М. и Расулзаде М.Э.*: Переписка. 1923-1926. / Сост., предисл. и прим. С. Исаков. М., 2012.
- Топчибаши А.М.* Парижский архив 1919-1940. Книга первая 1919-1921 / Составители, предисловие, перевод и примечания Г. Мамулия и Р. Абуталыбов. М., 2016.
- Топчибаши А.М.* Парижский архив 1919-1940. Книга вторая 1921-1923 / Составители, предисловие, перевод и примечания Г. Мамулия и Р. Абуталыбов. М., 2016.
- Топчибаши А.М.* Парижский архив 1919-1940. Книга третья 1924-1930 / Составители, предисловие, перевод и примечания Г. Мамулия и Р. Абуталыбов. М., 2017.

Топчибаши А.М. Парижский архив 1919-1940. Книга четвертая 1931-1940 / Составители, предисловие, перевод и примечания Г. Мамулиа и Р. Абуталыбов. М., 2018.